

Demeter Gábor – Bagdi Róbert

***A TÁRSADALOM DIFFERENCIÁLTSÁGÁNAK
ÉS TÉRBELI SZERVEZŐDÉSÉNEK VIZSGÁLATA
SÁTORALJAÚJHELYEN 1870-BEN***

(A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban)

A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és a
K 111766 sz. OTKA pályázat segítségével valósult meg.

ISBN: 978-963-12-5029-9

Debrecen–Budapest

2016

Tartalom

Bevezetés, célkitűzés	3
I. Anyag és módszer: az adatbázis felépítése.....	4
II. A társadalom szerveződésének térbeli aspektusai Sátoraljaújhelyen 1870-ben – tematikus térképsorozat.....	17
II/1. A vallási elkülönülés sajátosságai a családfő vallása alapján	17
II/2. A családfő foglalkozása szerinti elkülönülés sajátosságai.....	18
II/3. Demográfiai sajátosságok	19
II/4. Szociális helyzet: a lakhatási viszonyok különbségeinek térbeli mintázata	19
II/5. Migránsok területi mintázatának sajátosságai a városon belül	19
II/6. A társadalom komplex, egy főre jutó gazdasági potenciálon és automatikus klaszterezésen alapuló térbeli mintázata.....	25
III. A társadalom rétegződésének vagyoni, vallási és demográfiai sajátosságai Sátoraljaújhelyen 1870-ben	51
III/1. Célkitűzések, módszertani megfontolások	51
III/2. A változók közötti kapcsolatrendszer vizsgálata	52
III/3. A foglalkozások társadalmi presztízs alapján történő besorolása	54
III/4. A foglalkozások vagyoni helyzet alapján történő besorolása (komplex mutató és klaszteranalízis)	56
III/5. A sátoraljaújhelyi társadalom vagyoni és demográfiai jellemzői a vagyoni csoportok közti differenciák alapján.....	59
III/6. Az egyes vagyoni és demográfiai csoportok belső differenciáltsága	77
IV. Az egyes foglalkozások közötti és a foglalkozáson belüli vagyoni és demográfiai különbségek	90
IV/1. Csoportok közötti differenciák	90
IV/2. A foglalkozások belső társadalmi differenciáltsága	100

Bevezetés, célkitűzés

E munka a vallási és foglalkozási elkülönülés, a lakhatási viszonyok, a gazdasági potenciál és a demográfiai jellemzők *térbeli sajátosságainak*, illetve a társadalom *differenciáltságának* bemutatását célozza meg Sátoraljaújhely példáján az 1870-es népszámlálás adatainak térképi megjelenítésével és azok statisztikai kiértékelésével. Azaz, egyszerre cél a társadalom térbeli mintázatának rekonstrukciója és *vertikális struktúrájának* megismerése: ez pedig olyan eszközöket és módszereket igényel, melyek (a) egyaránt képesek nagy mennyiségű adat tárolását, rendezését és elemzését, továbbá (b) megjelenítését is elvégezni, azaz egyesítik a statisztikai kiértékelések és a térképek előnyös tulajdonságait. Erre a földrajztudományban használt GIS szoftverek alkalmasak.

A GIS alkalmazásának előnye, hogy (1) meggyorsítja az elemzést és a megjelenítést; (2) szisztematikussága reprodukálhatóvá teszi a kutatást; (3) mind egyének (esetek), mind csoportok (részhalmazok) szintjén lehetővé teszi a vizsgálatot; sőt (4) a komparatív kutatásokat is előmozdítja (amennyiben több település adatainak rögzítése azonos módszerrel történik).¹ Az adatok tetszőleges szelekcióját és gyors elemzését a vizualizálás alapjául szolgáló, térképi állományhoz kapcsolódó adatbázis teszi lehetővé. A vizuális kimenetként szolgáló kartogram egy olyan társadalomban, mely információinak 90%-át vizuális úton szerzi be, krónikus időhiányban szenved, ezért az információk tömörítését igényli, optimális: tömörebb egy leíró elemzésnél és nem olyan száraz, mint egy statisztikai analízis. A térkép azonban csak adatokat jelenít meg, azok értelmezését nem – az interpretációt az olvasóra hagyja – sőt, többféle olvasatot is lehetővé tesz; így felkészültséget, elemzőkészséget igényel.

Kutatásunk a társadalom horizontális mintázatának, mind vertikális tagoltságának bemutatásához zömmel *kvantitatív, kliometrikus* módszereket alkalmaz, miközben e módszerek lehetőségeit és *korlátait* is elemzi. A választott módszerek miatt a dolgozat történész szemmel száraz és analitikus jellegű, azonban szociológiai, demográfiai és történeti földrajzi szemléletű írásoktól e módszerek (és így e tanulmány szerkezete, stílu-

sa) aligha idegenek. Összességében e kötet *társadalomtudományi és földrajzi módszerek segítségével vizsgálja történeti folyamatok jellegzetességeit egy iparosodó kisvárosban*. A hazai kutatásokban ritkán alkalmazott feldolgozási módszerek miatt² nem volt célunk (nehézkés is lenne), hogy eredményeinket a várostörténeti kutatások eddigi eredményeivel összevessük, vagy azok kontextusában értelmezzük.

A vizsgálat *első felében* a térinformatikai módszerek társadalom- és gazdaságtörténeti, történeti földrajzi célú vizsgálatokra való alkalmasságát elemeztük elsősorban *módszertani szempontok* érvényre juttatásával. A módszertani kérdések érintik mind a megfelelő alaptérkép, mind az alapegységet reprezentáló entitások kiválasztásának (lakó vs. lakófél vs. telek) kérdését, mind pedig a bemenő adatok információvesztéssel járó szelekciójának és átstrukturálásának szükséges minimális és megengedhető maximális mértékét, valamint a kérdőívezés során felvett adatokból indirekt módon előállított (származtatott) komplex, a gazdasági-szociális helyzetre utaló változók alkalmazhatóságát.

A *második részben* a *térbeliséggel (is) rendelkező jelenségeket* háztartásszinten elemezve közreadjuk a város 1870-es társadalmi-gazdasági helyzetét feltáró atlaszát, bemutatva a vallási és foglalkozási elkülönülés, migrációs sajátosságok, a lakó-sűrűség térbeli mintázatának, a háztartás létszámának, a lakásállomány méretének területi sajátosságait és a társadalom presztízs szerinti és szektorális szerveződésének horizontális struktúráját.

A *harmadik részben* a térképes állományhoz kapcsolt adatbázis adatainak elemzését elvégezve a társadalom *térbeliséggel nem jellemezhető* folyamatait vetjük statisztikai elemzés alá a többváltozós statisztika és kereszttáblás lekérdezések (halmazműveletek, eloszlásvizsgálatok) segítségével, tetszőleges szűrőfeltételek beállításával, részhalmazok képzésével (vallási, foglalkozási, életkor szerinti, származási hely szerinti alcsoportok kialakítása és összehasonlítása).

¹ Erre pedig jó esély van a kataszteri térképek digitalizálásának előrehaladtával, mely sok helyrajzi számokkal ellátott alaptérkép digitális hozzáférést biztosítja. (Az 1870-es népszámlálás során az adatok felvétele lakófélenként történt, azonosító-kapcsolómezőként a térkép és a népszámlálási ívek között a helyrajzi szám szolgálhat. Ung vármegye népszámlálási anyaga például megmaradt, kataszteri térképállománya a közelmúltban digitalizálásra került.

² Ilyen (történeti témát statisztikai-demográfiai szempontból térinformatikai-térképes megjelenítéssel feldolgozó) munka az 1870-es népszámlálás anyagából kevés született, ez talán a dolgozat analitikus-kísérleti jellegére is mentségül szolgál. (Példa erre a Mazsu János vezette OTKA 81488 azonosító számú, „DTTTA – Debrecen 1870–72. évi tér- és társadalomszerkezetének rekonstrukciója” című pályázat). Célunk az volt, hogy a lekérdezéstípusok elemzési lehetőségeire rávilágítva e kötet összehasonlítási alapként, módszertani segédanyagként szolgáljon a későbbi kutatások számára.

I. Anyag és módszer: az adatbázis felépítése

Az információs forradalom a számítástechnika fejlődésével lehetővé tette *nagy mennyiségű adat együttes kezelését, gyors statisztikai kiértékelését, az informatika földrajzi alkalmazásai (GIS) pedig a térbeli (és időbeli) aspektussal rendelkező folyamatok vizualizálását.* Mindezek együttesen a történeti kutatások számára is új perspektívákat nyújthatnak, hiszen lehetőség nyílik olyan kérdések felvetésére, melyek megválaszolása eddig *sok időt és komoly matematikai képzettséget* igényelt.

A rendszerbe szervezett adatokból felépülő, vizualizálható adatbázison alapuló GIS ötvözi a statisztikai kiértékelő szoftverek – pl. SPSS, Past, PSPP – és a térképezési eljárások előnyeit. A térképi kimenettel ellátott adatbázis:

(1) lehetőséget nyújt az alapvető statisztikai módszereken túl (szórás, módusz, átlag) akár a többváltozós statisztikát igénylő (korrelációs vizsgálatok, csoportképző eljárások, pl. klaszteranalízis) és összetett szűrések, halmazműveletek (részhalmazok viszonyára vonatkozó lekérdezések, pl. kétmintás t-próba) elvégzésére (az általunk alkalmazott ArcGIS ismeri az SPSS funkcióinak egy részét, illetve az adatok a kompatibilis adatszerkezet miatt SPSS-be exportálhatók);

(2) a meglévő alapváltozók kombinációjával új, komplex, a társadalom állapotát bemutató mutatók állíthatók elő, a vizualizálás pedig lehetővé teszi *egyszerre több változó ábrázolását, térképsorozatok gyors elkészítését, s a származtatott változók (pl. fajlagos adatok) térképes megjelenítését.*

(3) A szabad felhasználású, kompatibilis GIS szoftverek (pl. Quantum GIS) segítségével az alapadatok széles körben hozzáférhetővé válnak, biztosítva a vizsgálatok reprodukálhatóságát (kontrollját), e módszer a közgyűjtemények számára is új adattárolási-keresési-megjelenítési lehetőséget biztosít.³

Mindezek alapján e módszer – a kezdeti nagy idő- és energiabefektetést, amit a szoftver beszerzésének, használatának elsajátítása, az adatrögzítés és adatkezelés igényel, nem számítva – időtákarékos, és metodikailag is nagy a hozzáadott értéke; igaz, csak bizonyos *peremfeltételek* teljesülése esetén alkalmazható sikeresen. Egy térinformatikai alapú adatbázis kiépítéséhez, vizualizálásához és statisztikai kiértékeléséhez rendszerített adathalmazra van szükség, mely minden entitáshoz (itt: térképi elemi egységhez, poligon vagy pont) több adat (az entitásra vonatkozó

tulajdonságok) rögzítését teszi lehetővé, s ahol az adathiány minimális (ez a statisztikai kiértékelés automatizálásánál és a magasabb műveletek elvégzésénél szükséges peremfeltétel). Noha a térinformatikai rendszereket alapvetően a 20. század sokasodó közigazgatási feladataira találták ki, történeti célú vizsgálatokra is alkalmazhatók, hiszen ekkor már készültek olyan pontos térképek és szisztematikus összeírások, melyek összekapcsolása akkor is lehetséges, ha eredetileg az egymástól függetlenül működő hatóságoknak ez nem állt szándékában, másfelől a feldolgozandó adatmennyiség sem kezelhetetlen.

Vizsgálatunkban a zempléni megyeszékhely, Sátoraljaújhely város 1870-es, több mint 9900 főre vonatkozó eredeti népszámlálási kérdőíveinek adatait⁴ kombináltuk a település telekszintű térképével, melyet Tringli István bocsátott rendelkezésünkre.⁵ Az ilyen kutatások megvalósíthatóságának fontos peremfeltétele az *egyidejűség*: a népszámlálási ívek adatainak területi egységekkel való összekapcsolására a térkép és a kérdőíves felvételezés elkészültének időbeli közelsége (azonos kapcsolómező léte) miatt nyílt lehetőség. Esetünkben a térképi entitások egyértelmű azonosításához kapcsolómezőként a térképen és a fennmaradt összeírásban egyaránt szereplő *helyrajzi számok* szerepeltek (a térkép a parcellák tulajdonosainak nevét is feltünteti, s ezek is meg egyeznek a népszámlálásban szereplőkkel). Mindez be is határolja e vizsgálat korlátait, hiszen a házak számának és az azonosítóként funkcionáló helyrajzi számok változásai miatt a későbbi korok entitásai nem feleltethetők meg a korábbiaknak. Időbeli komparatív vizsgálatokra csak településszinten lett volna alkalmas az adathalmaz, az entitások szintjén nem. Az adatok vizuális megjelenítésére való törekvésnek tehát velejárója a bizonyos fokú *statikusság*. Maga az *adatbázis* viszont, vizuális megjelenítés nélkül alkalmas halmaz- és részhalmaz szintű összevetésekre, hiszen a felekezetek, foglalkozások, kor stb. szerinti megoszlás *időbeli változása*, vagy *több település azonos korszakból származó hasonló paramétereinek összevetése* lehetséges a statisztikai sokaság tulajdonságait reprezentáló mérőszámok alapján.

³ Az adatbázis elkészülte után nyilvános a K 111766 OTKA pályázat részeként.

⁴ MNL-BAZML SFL XV. 83. 77–79. doboz. E népszámlálási ívek különlegessége, hogy sok helyütt megsemmisültek, ill. az összeírás háztartás/lakófél szinten történt.

⁵ Lásd: Sátoraljaújhely. Magyar várostörténeti atlasz 2. Írta és összeállította: Tringli István. Budapest, MTA BTK, 2011.

Statikus jellegéből fakadóan az adatbázis csak korlátozottan alkalmas kapcsolati és rokoni hálók, összetelepülés, vagy szétköltözés vizsgálatára (egyes családnevek, mint pl. a Kovács gyakorisága alkalmatlan a rokoni kapcsolatok vizsgálatára, s még a ritkább nevek esetén sem egyértelmű a rokonsági fok), úgyszintén a társadalmifoglalkozási átrétegződés differenciáinak bemutatására. Ehhez még a korábbi összeírások felhasználása sem nyújt biztos fogódzót, csak az anyakönyvek.

Bizonyos esetekben persze lehetséges a rekonstrukció ezen egyetlen év alapján is: így például a város életében fontos szerepet játszó református földbirtokos Évva család (5 szoba + zsidó gabonakereskedő bérlők 2 szobában) és a szintén gazdag és befolyásos, katolikus Farkas család (ügyvéddinasztia 8 cseléddel, alkalmazottal, 6+2 szobával) gyerekeinek házassága az elit összefonódására utal. A „családfő”⁶ Évva Andrást (1805–) 1848 előtt is említik, mint a Zemplén vármegyei reformellenzék egyik vezetőjét.⁷ Esetében tehát pozíciója átmentése sikeres volt, hiszen törvényszéki elnök lett. (Felesége, Balásházy Teréz régi birtokos családból származik, amelyet a 18. században is a nemesek között említenek a városban). Ugyanez érvényes Reviczky József megyei ügyész esetében, aki valószínűleg a szintén reformellenzék Reviczky Dénes rokona (1829-es születésű). A rokoni kapcsolat, mint karrierépítési stratégia rajzolódik ki a következő esetekből. Spek Antal városi tanácsos (1804) rokona, Irma (1847) az eperjesi születésű evangélikus Boros Ignác ügyvéd felesége lett és a jómódú Kazinczy utcában telepedtek le, özvegy Spek Ferencné birtokos közelében (651. és 655. hrsz.), az utóbbi idősebb lányának férje m. kir. hivatalnok volt.

Több összeírás összevetésekor szerencsés esetben a név egyedi mivolta és a család társadalmi státuszának sajátossága nyújt lehetőséget a rokonság megállapítására. A 18. század végén 175 kataszteri holddal listavezető Kapy családból csak egy nő (1837–, a református Bárczy József vármegyei hivatalnok felesége) szerepel 1870-ben és egy gyerek újhelyi lakosként. Bernáth Elemér református vármegyei hivatalnok (1844–) felmerít szintén helyi birtokosként említik a 18. század végén. A Marschalko család ugyanígy 18. századi birtokos, de 1870-ben a református Somogyi István felesége (r.k. 1816–) szerepel e veze-

téknévvel a listán lakosként (és sok más család is lakott a házukban bérlőként).⁸ De az azonosítás nem mindig egyértelmű, ha eltérő névvariáns vagy vallás szerepel az összeírásokban.⁹

Az adott pillanatban létező családi hálózatok kutatása szintén lehetséges: a Papsoron a 474-es hrsz. telken élő Keller János szabómester felesége Sztropkovics-lány volt, anyósa is velük élt, a szomszéd lakófélfben viszont egy Sztropkovics-fiú alapított családot. Az izraelita rőfös kereskedő, özvegy Hell Eszter és rokona, az ugyancsak rőfös Hell Salamon szintén egymáshoz közel laktak (475, 477 hrsz.). Az előbbi gyermekeinek (Svajger) rokona, a szintén rőfös Svajger Sámuel a 490 hrsz. alatt lakott (Széchenyi tér). A 498-as hrsz. alatt lakó Hell Adolf ugyancsak rőfös volt, így a házasság a tőkekoncentrációt is elősegítette, és a két rőfös cég esetleges versengését is korlátozta.¹⁰ Ellenpéldák is vannak, mikor a rokonok

⁸ A 18. században nemesi birtokosként összeírt református Dakos család tagjait 1870-ben viszont csak csizmadiaként, szabóként, szobalánnyként találjuk meg. A rokonsági fok közöttük bizonytalan, miként a református birtokos Dókus családhoz való viszonyuk is (1820–), mely szintén fennmaradt 1870-ig birtokosként. Az 1870-ben összeírt özvegy Görgey Józsefné földbirtokos ugyancsak a 18. században a városban birtokos Görgeyek rokona. A 18. században birtokos Diószeghy család prominens tagja ügyvéd (református, 1820), de több mesterembert (református lakatost, katolikus tímárt és görög katolikus szülésznőt) is találunk e néven, mely szintén lehetetlenné teszi a rokoni kapcsolat megállapítását. Az Évva családot a 18. század végén még sárospataki birtokosként említik, Sátoraljaújhelyen földjük nem volt, így az itteni nemesek között hiába keressük őket. Ebből is látszik, hogy mind a horizontális, mind a vertikális társadalmi mobilitás mérése, miként a rokonsági kapcsolatoké is még a jól körülatárolható családok esetében sem egyszerű. 18. századi adatok: Ifj. Barta János: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” II. Debrecen, 2015. 298. 312–313.

⁹ A (nemes) Nyomárkay név például szerepel az 1814-es Conscriptio-ban is és az 1870-es népszámlálásnál is, de a református Bertalan ügyvéd (1834), Paulina (1839, férje belügyi dolgozó), Károly (1810), József (1826) birtokosok, de főleg Palásti János asztalosmester feleségének (katolikus Nyomárkai) rokoni kapcsolata nem állapítható meg.

¹⁰ Az izraelita neveknel problémaként jelentkezhet a német nyelvadás sajátossága, így egymással rokoni kapcsolatban nem álló családok vezetéknéve is egyezhet. Az 582. hrsz. alatt lakó Valler izraelita kocsmáros lányrokona a szomszéd házban élő szatócs felesége. Valler Herman szintén kocsmáros, de természetesen a piacfelosztás elve értelmében nem a közeli szomszédságban (435. hrsz.), de nem is túl messze. Egy másik Vallert kiskereskedőnek írtak össze a város másik részén. Preisz Antal rőfös feleségét is Vallernek hívták, a szomszéd lakófélfben egy Preisz pedig Feitelbaum vállalkozó felesége, sőt a házban egy Preiszné Valler (sz. 1789) is lakott, ami a két család korábbi kapcsolataira is utal. A rokoni kapcsolatok valószínűleg az üzleti viselkedést is befolyásolták. A hercegfalvi Sprensz József fiatal római katolikus gubás mester (1847) felesége egy görög katolikus Hlinánszki-lány (jó példa az etnikai és felekezeti vegyesházasságra), a szomszéd házban egy Hlinánszki nevű gubás mester lakott (de nem a lány apja, mert 1842-ben született) (555. hrsz.). Luzsinszky görög katolikus megyei hajdú rokona (581. hrsz.) egy közeli takácshoz

⁶ Helyesebben: a lakófelenkénti összeírás első helyén említett személy.

⁷ Veliky János: A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedben. Budapest, ÚMK, 2009.

egymástól távoli helyre telepednek, de az kevésbé szűr szemet az adatbázisban. Ez felhívja a figyelmet a téves interpretáció veszélyeire is. A matri- és patrilokális szintén jelen volt és vizsgálható, de éppen azért, mert a szülőktől elköltöző gyermekek szülei csak bizonytalanul azonosíthatók, gyakorisága nem adható meg.¹¹

Egyetlen évmetszet esetében az átrétegződés is csak kedvező körülmények között vizsgálható: az apa és a fiú foglalkozása pl. összevethető, ha mindketten ugyanazon lakófélfben¹² élnek. Az eltérő lakófelekben élők esetében mind a rokoni kapcsolat, így az átrétegződés vizsgálata nehézkes: a Fortunyák vezetéknév esetében a három felnőtt (1810: birtokos, 1833: kocsis, 1852: asztalosinas) egymáshoz való, továbbá az 1814-es Conscriptió-ban említett Fortunyák Pál obsitos-hoz való viszonyuk kérdéses anyakönyvi vizsgálatok nélkül. Kérdés persze az is, hogy az átrétegződés szempontjából mennyire reprezentatív a vizsgálható részhalmaz, illetve a különköltözés vagy helyben maradás mennyiben értelmezhető a társadalmi mobilitás jeleként.

A népszámlálási kérdőívek anyaga alapján a következő (*térbeliséggel is jellemezhető*) kérdésekre kaphatunk választ:

- Létezett-e felekezeti szerinti térbeli elkülönülés, koncentráció a vallási szempontból igen heterogén településen?
- Létezett-e foglalkozások szerinti térbeli koncentráció vagy az ipari forradalommal 1870-re már fellazult a hagyományos és céhes keretekre jellemző sajátosság? A boltok-üzletek eloszlása sűrűsödést, vagy egyenletes eloszlást mutat?
- A demográfiai helyzethez kapcsolódóan: a gyermekek száma, aránya mutatott-e területi (felekezeti, foglalkozáscsoport szerinti)¹³ eltéréseket?

ment férjhez (576. hrsz.). A két kapás Lipótszki szomszédos házban lakott. Lengyel Mihály bodnármester rokona, Moskovszki János gubás felesége szintén egy utcában laktak (583, 591 hrsz.). Vojtkó gubás és Vojtkó bakter lakhelye között csak egy ház volt (597, 599 hrsz.).

¹¹ Hiszen az is lehetséges, hogy nem költözött a gyermek, hanem a szülők haltak ki a házból, vagy költöztek el.

¹² A lakófélf nem azonos a család, sem a háztartás fogalmával. Az utóbbival azért nem, mert több lakófélf is tartozhatott egy házhoz, lakáshoz (sőt ez volt a gyakoribb). Az előbbivel pedig azért nem, mert a lakófélf olykor többgenerációs „családokat” is magában foglalt, olykor viszont az összeíróbiztos (9–10 volt a városban az íráskép alapján; kb. 100 háztartás jutott egyre) külön kezelte az egy háztartásban lakó rokonokat (de a rokoni kapcsolatban nem lévőket sem mindig vették külön!), így pl. a fiatalabb generációt (főleg, ha házasságról volt szó).

¹³ Ez utóbbi kérdésekre az adatbázis vizualizálása nélkül is választ kaphatunk szűrrel.

- A szociális helyzethez kapcsolódóan: volt-e a lakhatási viszonyok különbségeinek térbeli mintázata (szobaszám, lakossűrűség)?
- A korstruktúrának van-e speciális térbeli mintázata?
- A vagyoni helyzethez kapcsolódóan: a keresők aránya a családban, a cselédek tartók elhelyezkedése (és vallása), az egy szobára jutó lakók száma és derivált változók alapján képzett gazdasági potenciálja mutatott-e területi sajátosságokat?¹⁴
- A helyi születésű és migráns lakosság elhelyezkedésének voltak-e területi sajátosságai?

E vizsgálatokban a tér, mint társadalomszervező és a társadalom hierarchiáját tükröző erő jelenik meg. A tanulmány specifikumát éppen az adja, hogy a társadalomnak nemcsak a szociális szerveződési sajátosságait elemzi különböző rész-halmazok összevetése alapján (a fenti kérdések így is vizsgálhatók), hanem annak térbeli szerveződését is. Noha adatbázisban már rögzítésre került több város népszámlálási kérdőíve is, de gyakran térképi megjelenítés nélkül.¹⁵ Ugyanez fordítva is igaz: Makó háztartásszintű vallási térképe az 1840-es évekre már korábban elkészült, ez viszont egyszerű foltterkép, nincs mögötte adatbázis (minden egyes entitáshoz csak egyetlen adatot, a vallást rendeltek hozzá).¹⁶ Az itt bemutatotthoz hasonló, térbeli aspektussal is bíró adatbázist Mazsu János és munkatársai készítették Debrecen 1870-es népszámlálási adatait feldolgozva, de annak szerkezete némileg eltér az itt bemutatottól, részletes kiértékelése pedig még nem történt meg.¹⁷

Jellegéből fakadóan az adatbázis lehetővé teszi a vizuális megjelenítésre nem alkalmas kérdéskörök statisztikai vizsgálatát is. Az egyes vallási csoportok

¹⁴ Az összeírás kerülte a jövedelmi kérdéseket, s az sem derül ki, hogy az egy házban lakó különböző lakófelek közül melyik háztartás a főbélő és hogy részesült-e jövedelmi juttatásokban.

¹⁵ Torna esetében Pozsgai Péter készített hasonlót, Kiskunhalasra Őri Péter. *Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén*. Korall, 27. 2007; *Őri Péter: Kiskunhalas népessége 1869-ben*. In: *Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 2005. 269–292.

¹⁶ *Gerő András (szerk.): Magyarországi zsinagógák*. Bp. 1989.

¹⁷ A projekt az OTKA 81488 azonosító számú, „DTTA – Debrecen 1870–72. évi tér- és társadalomszervezetének rekonstrukciója” című pályázat támogatásával kifejlesztett adatbázis keretében valósult meg. Projektidőszak: 2010. május 1. – 2013. június 30. Az eredmények publikálása folyamatban: *Mazsu János: Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piacér Debrecenben a 19. században I. Metszetek*, 3, 2012/2–3. 54–69; *Mazsu János: Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piacér Debrecenben a 19. században II. Metszetek*, 4, 2013/4. 55–85.

területi elterjedésének, szegregációjának elemzésén kívül így lehetőség van azok társadalomstruktúrájának, foglalkozás-szerkezetében megfigyelhető különbségeinek, szociális viszonyainak, életkor szerinti megoszlásának, migrációs szokásainak vizsgálatára.¹⁸ Elemezhető az egyes felekezetek társadalmi presztízs alapján mérhető súlya a többihez képest (a reformátusok a városi és megyei pozíciókat uralták, noha számban kevesebben voltak,¹⁹ a cselédek zöme görög katolikus volt, az izraeliták cselédei között nagy számban találunk keresztényeket), vagy belső differenciáltsága (szembeszökő akár a zsidóság kapcsán is). *Korcsoport* szerinti bontást alkalmazva lehetőség nyílik az egyes *cohorsok* vallási, foglalkozási, migrációs, szociális sajátosságainak, különbségeinek elemzésére. Így az egyetlen időpontra vonatkozó adatok ellenére a vizsgálat csak részben statikus, tendenciák, trendek kimutatására is alkalmas.²⁰ Vizsgálhatók a *migráns és autochton társadalmi csoportok* foglalkozás- vallás- és kor szerinti különbségei, a migrációs irányok, távolságok és ezek időbeli változása; a vegyesházasságok társadalmi elterjedtsége (az izraelitákat kivéve); az egyes *foglalkozástípusok* vallási, kor szerinti heterogenitása, családmérete, felül- és alulreprezentáltsága a migránsok és helyiek között, stb.

A fentiek vizsgálatához az adatbázisban a népszámlálási ívekről rögzítettük a háztartás/lakófél helyrajzi számát, az utca nevét, a családfő nevét, születési évét, vallását, a feleség, a gyerekek, az alkalmazottak (egyéb keresők) és a cselédek²¹ vallását, valamint létszámát, a családfő

és az alkalmazottak/egyéb keresők,²² a szolgáló háznép foglalkozását, születési helyét, a keresők számát, a keresők arányát a háztartásban, a háztartás létszámát, a helyiségek és üzletek számát, a távollevő családtagokat, a családstruktúrát, stb. Már az adatrögzítésnél számos probléma felmerült. Mivel az összeíróbiztosok száma írásképp alapján viszonylag nagy volt, a családstruktúrára vonatkozó megállapításaik pontatlansággal terheltek, hiszen az összeíró döntésén múlt, hogy az egy házban élő többgenerációs családokat külön lakófélként tünteti fel vagy sem. Az eredeti népszámlálási íveken szereplő adatok egy részét pedig kénytelenek voltunk mellőzni, mivel a feldolgozás során azt az eljárást választottuk, hogy egy entitást mindig egy-egy sor képvisel az adatbázisban (kölcsonösen egyértelmű, egy-egy hozzárendelés kialakítása volt a cél), azaz nem építettünk egy-több irányú relációs adatbázist, mint tették azt Debrecen 1870-es összeírása esetében. Ez az eredeti ívek excel file-ban 1 sor = 1 személy elv alapján rögzített adathalmazának átstrukturálását tette szükségessé (így nem volt lehetséges az adatok automatikus csatolása a lakófeleket reprezentáló poligonokhoz). Így nem került rögzítésre a gyerekek, alkalmazottak, feleség neve, születési éve, s egyes adatok csak rejtve jelennek meg. Például a keresők és a gyerekek száma alapján ugyan kiszűrhető a kereső gyermekek (és ez nem feltétlenül jelent gyermekkorút) száma (amennyiben az összlétszámot a cselédek+férj+feleség+keresők+gyerekszám+idős eltartottak meghaladja), de nevük, életkoruk nem. A cselédek és segéderők esetében (ha 1-nél többen vannak) nem azonosítható, hogy ki milyen vallású, és kihez melyik foglalkozás tartozik; az életkor pedig egyáltalán nem került rögzítésre esetükben). Ugyanígy a családban betöltött funkciók, ismert rokoni kapcsolatok egy része sem került rögzítésre (pl. az idős generációnál). A keresőknél pedig a 15 éven felüli inasoktatancokat is keresőnek tüntettük fel, bár valószínűleg nem kaptak önálló bért, de növelték a munkaerő-kapacitást.²³ Éppen ezért, hogy ne történjen végleges adatvesztés, az eredeti adat-szerkezetet is rögzítettük egy xls file-ban, mely szintén biztosítja a statisztikai lekérdezések lehe-

¹⁸ Hipotézisünk szerint a foglalkozások vallások mentén (vagy származási hely szerint) kialakult elkülönülése (és fordítva) egy ipari társadalomban egyre kisebb jelentőségű, illetve konzervatív jelenség, így képet kaphatunk arról, hogy közvetlenül a céhek eltörlése előtt (1872) a vasútépítés hatására milyen – a tradicionálistól – eltérő minták keletkeztek, s mely jelenségek felülírása nem következett be még ennyi idő alatt (milyen a régi struktúrák időben kifejezett perzisztenciája).

¹⁹ Hasonló jelenség az országos politikában is megfigyelhető, az 1867 utáni első országgyűléseken a protestánsok felülreprezentáltak voltak. *Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs, Kronosz, 2012. 493. (3. kiadás).

²⁰ A migránsok aránya például a 20–30 éves korosztályban jóval nagyobb (65% felett), mint az 50–60 éves korcsoportban (50%). *Bagdi Róbert: Nyelvhatárok és kontaktzónák Északkelet-Magyarországon 1773–1910 között.* PhD-értekezés, 58. táblázat.

²¹ Cseléd: a nem önálló lakófélben élő szakács (ettől még lehetett akár családja is!), nem önálló kocsis, dajka, szobalány, szolgáló, nem földművelő személyi szolgálatra beosztott, stb. tartozik e kategóriába. A kocsisok, szakácsok egy része külön lakófélben került összeírásra, akkor is, ha egyébként valaki szolgálatában álltak, az adatbázis építéskor az összeíró biztosok eljárását követtük.

²² A 15 évnél fiatalabb iparostanoncokat a gyermekek között szerepeltettük, akkor is, ha nem volt rokoni kapcsolat a családfő és a tanonc között. Amennyiben a családfő és az alkalmazott között rokoni kapcsolat volt, az alkalmazottat akkor is feltüntettük a gyermekek között, ha nagykorú volt.

²³ Ráadásul, noha e csoport heterogén, hiszen az apa saját foglalkozását otthon követő, az apa foglalkozását másnál kitanuló, az apa foglalkozásától eltérő foglalkozást másutt kitanuló rokon, az apa foglalkozását helyben kitanuló nem rokon, stb. esetei nem kerültek elkülönítésre.

tőségét (SPSS), illetve az adatbázis újraalkotását más elvek alapján. A továbbiakban azonban a GIS szoftver adatbázisában eltárolt, *egyszerűsített struktúrát* használtuk a statisztikai kiértékeléshez is, nemcsak a vizuális megjelenítés esetén. Ez azt jelenti, hogy nem készül(het) külön részletes statisztikai kiértékelés pl. a gyerekek vallásáról, vagy az alkalmazottak és feleségek „társadalma” sem került elemzésre oly részletességgel, mint a későbbiekben a családfőké. A statisztikai kiértékelés jelentős része ugyanis lakófél-szinten történt, ahol a lakófél „jellemzőit” több változó esetében a családfő (vallás, foglalkozás, életkor, származási hely, stb.) helyettesítette. Így például a közel 4000, foglalkozással rendelkező személy vizsgálatából kimaradtak a cselédek (kb. 700 fő) és a segéderők (kb. 1000 fő).

Felvetődhet a kérdés, hogy miért e megoldás mellett döntöttünk, noha pont típusú adatok felvitelével lehetőség nyílt volna minden egyes személy összes adatának rögzítésére.²⁴ Ekkor – az egyes lakófelek/háztartások, mint gazdasági egységek azonosítása érdekében – a felvitelnél csupán külön attribútumként meg kellett volna jelölni, hogy az adott személy melyik háztartásba tartozik. Az individuumok szintjére nem bontható adatok esetében azonban – és ilyenek a lakófél szociális helyzetét vagy vagyonát reprezentáló adatok (pl. szobaszám, szobára jutó lakók száma) – az ábrázolás lehetetlenné vált volna, noha a tanulmány egyik fő célja éppen az, hogy (1) olyan változókat is azonosítsa, és a vizsgálatba bevonjon, melyek direkt módon az íveken nem szerepeltek, (2) képet kapjunk az elemi egységek gazdasági potenciáljáról. Ezért a magasabb hierarchiaszintet és pont-entítások helyett poligon típusú megjelenítési módot választottuk. A fenti dilemma megoldását egy egy-több kapcsolat alapján működő Access relációs adatbázis kiépítése jelentheti, mint ez Debrecen esetében történt.

A nem individuumokra fókuszáló adatstruktúra-választás miatt így a vizsgálható entítások száma 924 házra²⁵ és 2149 lakófélre csökkent.²⁶

²⁴ A szoftver lehetővé teszi a pontok színkitöltését, méretének, alakjának megváltoztatását a vizsgált változó különböző tulajdonságait reprezentálандó. Ebben az esetben azonban a térkép (10 000 entitás) áttekinthetősége romlik.

²⁵ Összesen 1018 házat írtak össze. Ezzel szemben Nagyváradon már 1870-ben 2778 lakóház volt, s 1900-ra a számuk elérte a 3619-et, 1910-ben pedig az 5365-öt. A városiasodás ütemének változására utal, hogy a 20. század első tizenhárom évében épült a lakóházak 41%-a, az azt megelőző időszakban alig több mint 23% volt a lakóállomány gyarapodása. 1870-ben még csak 28 698 ember élt Nagyváradon (míg Sátorajújhelyen, kb. 10 ezer), 1918-ban már 71 789. *Tóth Áron*: Bordélyházak és kéjnotártók a polgárosodó Nagyváradon. www.socio.hu 2015/1. 78–104.

²⁶ A népszámlálási íveken szereplő 1018 háztartás teljes azonosítása nem volt sikeres, mert az alaptérkép csak 924-ig

Egy helyrajzi számhoz gyakran több lakófél (család) tartozott, amit a telkek feldarabolásával külön entitásként kellett bevenni. Így viszont az eredeti szomszédsági viszonyok megváltoztak, ami lehetetlenné tette egyes mutatók (pl. a szomszédsági index) kiszámítását, s ez csökkentette a szegregációs vizsgálatok objektivitását.

Mivel a vizualizáláshoz használt ArcGIS 10.2 lehetővé teszi a változókkal matematikai-logikai műveletek végzését, így újabb, komplex, térképi megjelenítésre szintén alkalmas változókat is előállítottunk, mint például az *egy szobára jutó lélekszám*, mely a szociális helyzet egyfajta indikátoraként szolgált. A lakósűrűség önmagában még nem mutatja maradéktalanul a vagyoni állapotot: az egy szobában élő egy fős háztartás esetében a hányados ugyanannyi, mint egy hatszobás lakásban élő, hat fős család esetén. Mivel azonban a vizuális megjelenítés is éppúgy lehet összetett, mint a statisztikai lekérdezések, további mérőszámok is ábrázolhatók ugyanazon kartogramon (pl. a keresők száma, vagy az összlétszám a fent említett hányadossal egyetemben).²⁷ Szintén hangsúlyozandó, hogy egyes, adatbázisban rögzített mutatók eleve nem alkalmasak összefüggések kimutatására: például a *keresők* nagy száma/aránya egy családnál éppúgy lehet a szegénység jele (több kéz munkájára van szükség a megélhetéshez), mint a gazdagságé. Ugyanígy a *gyermek*ek nagy száma sem minősíti a háztartás vagyoni helyzetét, hiszen a gyerekszámot a vagyoni helyzet mellett a vallási-kulturális minták is befolyásolják (a szegény és gazdag zsidóknál egyaránt gyakori a sok gyerek, a reformátusoknál általában kevesebb), miként a háztartás életfázisa is (friss, gyermektelen házaspár, másutt tanuló – iskolás vagy iparostanonc – gyerekek, önálló családot alapított, otthonról elköltözött gyermekek).²⁸ Az adatbázisból ez utóbbi megint csak áttételesen olvasható ki (pl. a családfő születési éve, távollévők száma). Az *alkalmazottak száma* azonban (s körükben jelentős a családfőhöz rokonai szákkal nem kapcsolódók száma) már inkább korrelál a vagyoni helyzettel (melynek összeírására viszont nem került sor, tehát becsléséhez proxy változókra volt szükség).

tartalmazta a helyrajzi számokat. Így a háztartások 10%-a és a lakosság 5%-a eleve (valószínűleg Zsolyomka és a hegyoldal egy része) kimaradt nemcsak a térképes, de a statisztikai vizsgálatból is, hiszen az adatstruktúrát alapvetően a térképi ábrázoláshoz idomítottuk.

²⁷ A túlzott komplexitás azonban értelemzavaró is lehet.

²⁸ Ráadásul a kosztos diákok is a gyermek kategóriába kerültek rögzítésre, noha nem vér szerinti leszármazottak, sőt akár bevételforrásként is szolgálhattak.

Az adatbázis a következő elemekből épül fel:

1. Bemeneti egységek

(a) Sátoraljaújhely telekhatáros, helyrajzi számmal ellátott térképe az 1860-as évek második feléből

I/1. ábra. Részlet Sátoraljaújhely térképéből, Óhid utca, 1866. Forrás: MNL-BAZML-SFL-VI-102/b

(b) A népszámlálási ívek anyaga

Fölvételi ív
a népesség és háziállatok számlálására
az 1869. december 31-diki állapot szerint.

Utcza Nagy piac Házzám _____

A lakás van

A lakást képezi hány

Csupán lakásra szolgál-e?

Üzletre is szolgál-e, és milyenre?

pinceszében? _____
 földszint? II III
 felemeleten? X
 hányadik emeleten? I^o I.
 padlásán? _____
 szoba? I f. 5 II f. 2 III f. 2.
 kamra? I f. 1 II f. 1
 előszoba? I f. 1
 konyha? I f. 1 II f. 1 III f. 1
 Csak lakásra szolgál-e? lakásra
 Üzletre is szolgál-e, és milyenre? kereskedésre
 bolt? II f. 1
 kamra? X

I/2. ábra. Kitöltött népszámlálási fölvételi ív, Sátoraljaújhely, Nagy Piac utca, 9.

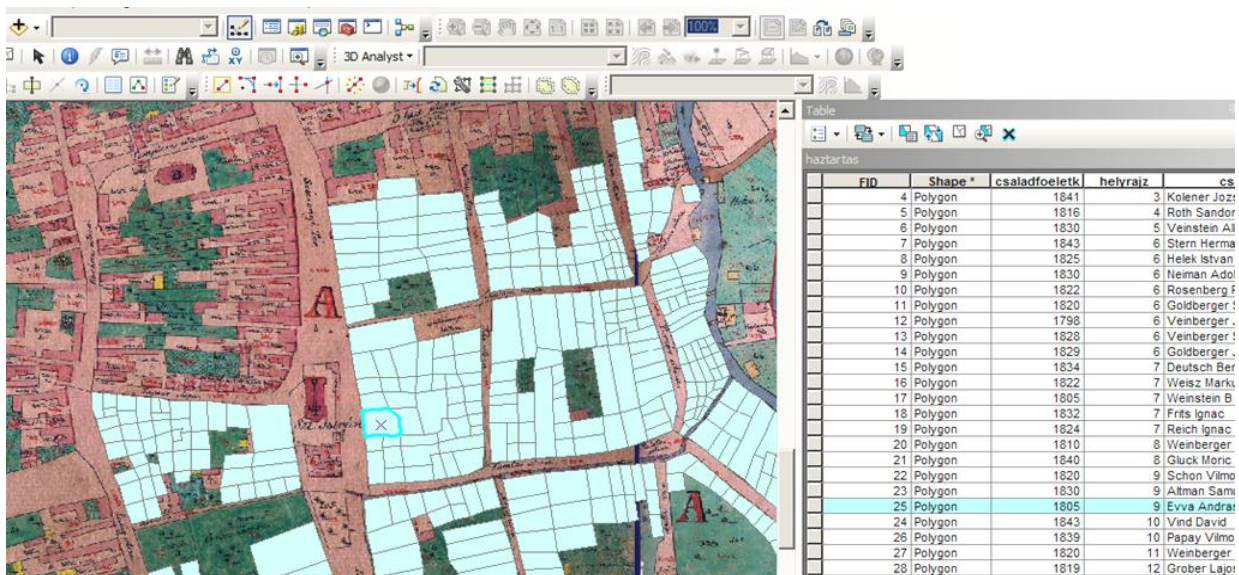
Forrás: MNL-BAZML SFL XV. 83. 77-79. doboz

Szám	Név	Év	Állapot	Magyarázat
1	Evva Andras	1805	Ref. nős	biroshos
2	Balaskay József	1818	Ált. fiú	károsta
3	Evva Eltha	1819	Ált. höly	~
4	Evva Kaban	1826	Ált. nős	megy. község
5	Evva Andor	1833	Ált. fiú	tanár
6	Evva Maria	1839	Ált. höly	károsta
7	Evva Jolanta	1842	Ált. fiú	
8	Evva Lino	1844	Ált. höly	
9	Evva Ilon	1856	Ált. höly	
10	Evva Edit	1858	Ált. nős	
11	Pelruska	1850	Ref. nős	Polga
12	Jurcsik Mihály	1870	Ált. örege	~
13	Horváth József	1872	Ref. nős	Keresés
14	Szujcsa Andor	1855	Ref. nős	hász
15	Hornai József	1850	Ref. höly	Kötelező

I/3. ábra. A kitöltött népszámlálási fővételi ív belső oldala, Sátorajaujhely, Nagy Piac utca, 9. házszám. Forrás: MNL-BAZML SFL XV. 83. 77-79. doboz

2. Kimeneti egységek

(a) Az alaptérkép és a népszámlálási ívek alapján ArcGIS szoftver segítségével készített átstrukturált adatbázis. Elemi egység a lakófél/háztartás, kapcsolómező/egyedi azonosító a helyrajzi szám.

I/4. ábra. Az alaptérkép és adatbázis elemeinek összekapcsolása, 9. helyrajzi szám: Evva Andras

csaladfojelek	helyraiz	csaladfo	vallascsaladfr	feleseqvall	gyermekv	alkalmazv	cseledszam	cseledval	gyerekszam	alkalmazott	fogl csal
1841	3	Kolner Jozsef	ev	ozvegy	ev	rk	3 rk	1	0	0	birtokos
1816	4	Roth Sándor	iz	iz	iz	iz	3 rk	5	1	1	vendeglos
1830	5	Veinstein Albert	iz	iz	iz	iz	3 gk iz iz	1	2	0	kocsmaros
1843	6	Stern Herman	iz	iz	iz	iz	0	1	0	0	pincer
1825	6	Helek Istvan	rk	rk	rk	rk	2 rk	2	0	0	vendeglos
1830	6	Neiman Adolf	iz	iz	iz	iz	1 gk	5	3	0	szabo
1822	6	Rosenberg Pepi	iz	ozvegy	iz	iz	0	2	0	0	kereskedo
1820	6	Goldberger Simon	iz	iz	iz	iz	0	5	0	0	kereskedo
1798	6	Veinberger Jozsef es Grosz	iz	iz	iz	iz	2 gk iz	0	1	0	kereskedo
1828	6	Veinberger Salomon	iz	iz	iz	iz	1 iz	7	0	0	apja eltartotta
1829	6	Goldberger Jakab	iz	iz	iz	iz	0	0	0	0	kiskereskedo
1834	7	Deutsch Bernat	iz	iz	iz	iz	1 rk	5	0	0	kocsmaros
1822	7	Weisz Markus	iz	iz	iz	iz	0	1	0	0	kereskedo
1805	7	Weinstein B	iz	iz	iz	iz	1 gk	1	1	0	birtokos
1832	7	Frits Ignac	iz	iz	iz	iz	0	3	0	0	kereskedo
1824	7	Reich Ignac	iz	iz	iz	iz	1 iz	5	1	0	szabo
1810	8	Weinberger Bandi	iz	iz	iz	iz	2 iz	2	0	0	borkereskedo
1840	8	Gluck Moric	iz	iz	iz	iz	0	0	0	0	kocsmaros
1820	9	Schon Vilmos	iz	iz	iz	iz	1 iz	2	0	0	gabonakereskedo
1830	9	Altman Samu	iz	iz	iz	iz	1 gk	7	0	0	meszaros
1805	9	Evva Andras	ref	ref	ref	ref	7 ref rk gk	6	1	0	birtokos
1843	10	Vind David	iz	iz	iz	iz	1 iz	3	0	0	kocsmaros
1839	10	Papay Vilmos	iz	ozvegy	iz	iz	1 rk	2	0	0	megyei alorvos

osszeslako	alkalmazfogl	alkalszarm	csaladtipu	eltartnemgyerek	uzlet	egyeb	kereso aranya	konyha	szobak	uzlettipus
5			CSszolg	0	0	4	0,2	2	3	
11	vasutielelem tanito	h	Balk	0	1	4	0,3	1	4	nepbank es v
8	kereskedo	Tiszanagyfalu	Valk	0	1	5	0,6	1	3	kocsmas5
3			B	0	0	0	0,3	1	1	
6			Bszolg	0	1	2	0,2	1	2	vendeglo6
10	szabo	Tolcsva	Bszolg	0	0	1	0,4	1	3	
3			CS	0	0	1	0,3	1	1	
7			B	0	1	1	0,1	1	2	lisztkeresked
6	ugyved	h	Vszuloi	0	0	7	0,5	1	3	
11	kereskedo varrono	h	Balk	0	0	1	0,3	1	3	
2			Bgyermektelen	0	1	2	0,5	0	0	vegyeskeres
8			Bfogadott_szolg	0	0	1	0,1	2	2	
3			B	0	0	1	0,3	0,5	1	
4	kereskedo	h	Bszolg	0	0	2	0,5	0,5	2	
5			B	0	0	0	0,2	1	1	
9	szaboinas	h	Bszolg	0	0	0	0,4	1	2	
6			Bszolg	0	0	4	0,2	1	4	
2			Bgyermektelen	0	1	2	0,5	1	2	kocsmas8
5			Bszolg	0	1	2	0,2	1	2	kereskedes9
10			Bszolg	0	0	2	0,1	1	2	
16	korhaz	h	Bszolg	0	0	5	0,1	1	5	
7			Bidos_szolg	1	1	3	0,1	1	2	kocsmas10
4			CSszolg	0	0	2	0,2	1	3	

I/5. ábra. Az adatbázis elemeit tartalmazó tábla

(b) A népszámlálás eredeti adatstruktúráját megtartó Excel-file

HÁZSZÁM	Utca	Név	Vallás	Szül. év	Foglalkozás	Születési hely		
9	Nagy Piac	Evva András	ref	1805	birtokos	S.patak		
		Balásházy Teréz	ref	1825	feleség	Sztopkóc		
		Ottília	ref	1842	gyerek	h		
		Kálmán	ref	1846	megyei központi kórház	Varannó		
		Andor	ref	1848	gyerek	h		
		Mária	ref	1851	gyerek	h		
		Ernő	ref	1854	gyerek	h		
		Ilona	ref	1854	gyerek	h		
		Ödön	ref	1858	gyerek	h		
		Petruska	kat	1850	szolgáló	Viszoka		
		Jesztrebszki Mihály	gk	1820	szolgáló	Imreg		
		Horvát József	rk	1842	kocsis	Széphalom		
		Szujstó	gk	1855	szolgáló	Filkeháza		
			ref	1850	szobalány	h		
Kiss Mária	kat	1850	szakácsné	h				
Makkai Mária	kat	1850	szolgáló	h				
Schön Vilmos	iz	1820	gabonakereskedő	h				
2	HÁZSZÁM	Utca	Név	Vallás	Szül. év	Foglalkozás	Születési hely	Várme
2045	162	Pataki	özvegy Szilvássy József	kat	1819	dajka	Boldogkővár	Lelesz
2046			Györfi Mária	kat	1844	szakácsnő		
2047			özv. Farkas Lajos	kat	1819	üggyvéd	h	
2048				kat	1855	gyerek	h	
2049				kat	1851	gyerek	h	
2050				kat	1854	gyerek	h	
2051				kat	1857	gyerek	h	
2052			Berzeviczy Dániel	kat	1844	üggyvéd jelölt	Berzevice	Bereg
2053			Bodnár Zsófia	ref	1843	szakácsnő	h	
2054			Hamzai Mária	gk	1849	szobalány	Tiszanagyfalu	Szabolcs
2055			Filcz Pepi	kat	1855	szobalány	Kissáros	Sáros
2056			Ondus Anna	kat	1849	szolgáló	Sebeskellemes	Sáros
2057			N. N.	kat	1849	szolgáló	Kisújlak	
2058			Köröskényi Bálint	ref	1855	szolga	Kolbása	
2059	Hetes József	kat	1829	udvartartó	Kisújlak			
2060	Jadlinsky János	gk	1842	kocsis	Kisújlak			
2061	Farkas Lajos	kat	1844	üggyvéd	h			
2062	Evva Jolán	ref	1852	feleség	h			

I/6. ábra. Példák a lakófelek személyre bontott adatait tartalmazó Excel-file-ből: Evva és Farkas család

I/1. táblázat. A szomszédos vármegyékben született sátoraljaújhelyi lakosok (1870) számának összevetése az érintett vármegyék és Zemplén közös határszakaszainak hosszával

Szomszédos vármegye	Sátoraljaújhelyre vándorló lakos	Egységnyi határhosszra (km) jutó bevándorlók száma
Sáros	208	3,2
Abaúj-Torna	362	3,1
Borsod	92	3,7
Szabolcs	111	1
Ung	94	0,67

Említettük már, hogy mire nem alkalmas a vizsgálati módszer és jelen adatstruktúra. Meg kell jegyezni, hogy bár nagy a kísértés, hogy a település etnikai mintázatát is bemutassuk háztartásszinten, ez sajnos tévútra vezetne. Elvileg ugyan a családfők és feleségek anyanyelvére nevük alapján következtetni lehet, de ez hibákkal terhelt.²⁹ A ruszin és szlovák névanyag sokszor csupán a vallás vagy migránsok esetében a származási hely segítségével lenne elkülöníthető (ezt nehezíti, hogy a Sátoraljaújhelyhez közeli települések között sok a vegyes összetételű). A névalak egyébként sem azonos a nevet viselő tényleges etnikai affinitásával. Tapasztalat szerint – Szíjártó M. István egyik tanulmányának appendixe alapján³⁰ – a névelemzés *egyéni szinten nem ad helyes eredményt, noha csoportszinten a hibák valóban kioltják egymást*.³¹ Egy ilyen térkép azonban éppen az egyéni szintű pontosságot követelné meg. Így e tanulmány keretein belül nem teszünk kísérletet a lakosság etnikai arculatának bemutatására.

Végül szólni kell arról, hogy választásunk miért Sátoraljaújhelyre esett. A város társadalmáról több elemzés született már (az 1870-es népszámlálás alapján is), de ezek zömmel nem a társadalmi jelenségek térbeliségére fókuszáltak.³²

Sátoraljaújhely választását nem csak az a tény indokolja, hogy fennmaradtak a népszámlálás kérdőívei és mellé egy azonos korból való helyrajzi számmal ellátott telekhatáros településtérkép, ez csupán a vizsgálat *sine qua non*-ja. Ugyanilyen fontos, hogy az É-D-i irányban nyitott Zemplén vármegye székhelye vásárvonalon (hegyvidék és síkság találkozásánál) elhelyezkedve mind vallásilag, mind etnikailag heterogén volt, így módszerünk és hipotézisünk (az iparosodás előrehaladása hogyan befolyásolja a társadalom tradicionális mintázatát) tesztelhető. A közlekedésfejlődés eredményeképpen – a vasút 1871-re készült el, ez pl. magyarázza a sok vasúti vállalkozó és mérnök jelenlétét az összeírásban – Újhely a centrum felé irányuló migrációs és áru-mozgások közbülső állomásává vált.³³ Ez azt is jelentette, hogy (Egerrel ellentétben) egyszerre voltak jelen tradicionális és az iparosodáshoz kötődő modern (kapitalista) struktúrák és a hozzájuk kapcsolódó szokások, melyek mind az emberek mindennapjait, mind a városszerkezetet (a jelenségek mintázatát) befolyásolták. Egy befogadó (és iparosodó, polgárosodó) társadalomban ui. a szegregáció elvileg kevésbé jellemzi a társadalmi jelenségek térbeli mintázatát (ellenpéldaként lásd Egert).³⁴

Helyzeti energiái és közlekedésföldrajzi helyzete következtében a város vallási-etnikai szempontból igen sokszínű volt, ami a társadalmi választóvonalak, és így az elemzési szempontok számát is növeli, sokoldalúbb megközelítést lehetővé téve. A város nemcsak heterogén volt, de demográfiai jellemzőit illetően dinamikus is. Ahhoz képest, hogy a 18. században piaci vonzáskörzete igen kicsi volt (I/7. ábra), nem terjedt ki a vármegye nagy részére, e vonzáskörzet a

²⁹ Pest 1758-as térképe telkenkénti etnikai helyzetet rögzít (<http://maps.hungaricana.hu/hu/view/3150/?bbox=-2658%2C-4450%2C6308%2C1>), tehát van erre is példa. A lakófél alapú ábrázolás azonban homogén entitásokat feltételez, ami a vegyesházasságok és az alkalmazottak-cselédek miatt sem helytálló. Ez pedig legkevesebb 1700 embert érint (17%). A 13%-nyi vegyesházasságból származó gyerekek identitása szintén nem ábrázolható így.

³⁰ Szíjártó M. István: Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései. In: *Uő.* Szerk.: Nemesi társadalom és politika. 2006, Bp. Universitas, 57–91. Tanulmányában 18. századi somogyi lovas inszurgens nemesek listáját közzétéve mellékeli az egyes személyek nevét és önbevalláson alapuló nemzeti tudatát, de nyelvét is.

³¹ Demeter Gábor: A névelemzés: divat vagy történeti rekonstrukciós módszer? Kísérlet a XVIII. századi összeírások migrációs és asszimilációs célú felhasználására. In: Demeter Gábor – Bagdi Róbert: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban. Debrecen, 2009. 5–12. Egy ilyen kísérletnél helyesebb lenne tehát etnikum helyett pl. a „szláv nevű római katolikus” terminológia használata.

³² Csorba Csaba: Sátoraljaújhely társadalma az 1869-es népszámlálás tükrében. Széphalom. 11, 2001. 121–136; Csorba

Csaba: Sátoraljaújhely Városkönyve, 2011; Kovács Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája, 2008.

³³ A Felvidékről arányaiban jóval több migráns érkezett, mint akár Kárpátaljáról vagy a Tiszántúlról (I/1. táblázat).

³⁴ Bagdi Róbert–Demeter Gábor: Sátoraljaújhely migráns és helyi társadalma az 1869. évi népszámlálás alapján. Történelmi Szemle, 2015/3. 381–411.

I/2. táblázat. Népeség-növekedés ÉK-Magyarország egyes városaiban (1825–1900)

Város	Népeség-növekedés	Lakosság 1000 főben (1825)	Lakosság 1000 főben (1900)
Eger	40 %	17,5	24,5
Kassa	180 %	13	38
Miskolc	80 %	22	40
Sátoraljaújhely	200 %	4 (1784), 6,3 (1825)	10 (1870), 19,9 (1910)

Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Bp. – Pécs, Dialóg Campus, 1999.

19. század közepére jelentősen nőtt,³⁵ miként a város jelentősége is a városhierarchiában.³⁶ A helybeli születésűek aránya, az ugyanazon vármegyéből származók aránya és a más megyékből származók aránya alapján Dányi D. Sátoraljaújhelyt „lokális centrumnak” minősítette:³⁷ 1910-re a helyben született lakosság aránya 50% alá esett, azaz e tekintetben jobb mutatókkal rendelkezett, mint pl. Munkács, ahol 1910-ben még a lakosság 55%-a volt helyben született.³⁸ A bevándorlók arányát tekintve Sátoraljaújhely Ungvárral, Beregszászsal, Erzsébetvárossal, Gyulafehérvárral, Hátszeggel, Körmöcbányával, Nagyenyeddel, Nagyszombattal, Vajdahunyaddal és Zólyommal mutatott azonos sajátosságokat 1910-ben, így nemcsak földrajzi fekvése, de migrációs sajátosságai alapján is egy igen gyakori típuspéldát testesít meg.

³⁵ Sátoraljaújhely a tiszta körzet nagysága alapján az országos lista 47. helyét foglalta el a 19. század elején. Lélekszáma Nagy Lajos statisztikája szerint 6548 fő volt, kerekítve 24 500 fős tiszta körzettel (ahol csak saját piaci vonzása érvényesült) és 56 000 fős megosztott (más város vonzáskörzetébe is tartozó) körzettel. A saját megyéből a csupán 2666 lélekszámú Homonna így megelőzte Újhelyt (21. hely), mivel 60 000 fős tiszta körzettel, továbbá egy 28 000 fős lakosságú megosztott körzettel rendelkezett. *Bácskai Vera–Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Akadémiai, Budapest, 1984. 45.*

³⁶ Míg Eger a népességszám és jelentőség szerinti 9. helyről a 26.-ra esett vissza 1825–1910 között, Sátoraljaújhely a 28. helyre jött fel. (Tehát a két város eltérő fejlődési útvonalat járt be, de 1870 körül azonos hierarchiaszinten állt.) *Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza i. m.*

³⁷ Nem tekinthető teljes értékű centrumnak: erre nemcsak a 18. századi piacközpontok vonzásterületének kiterjedése utal, hanem az is, hogy Zemplén vármegye 1870 után az amerikai kivándorlás legfontosabb kibocsátó területe volt, azaz a település saját hátszágának munkaerő-főlöslegét sem tudta felszívni. A Sáros megyei héthársi járásban pl. a magas természetes szaporulat mellett is 20–30%-kal csökkent a helyi lakosság száma 1880–1910 között. *Bagdi Róbert–Demeter Gábor: Sátoraljaújhely migráns és helyi társadalmi i. m. 4. táblázat.*

³⁸ *Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció Tanulmánygyűjtemény I. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet, 1998., 99. és 103. Nagyváradon 1910-ben a 64.169 fős össznépességen belül a helyben születettek aránya már csupán 37%, az összes többi a vármegye más településeiről (30%), illetve az ország többi vármegyéiből (31%) érkezett. Országos viszonylatban Sátoraljaújhely a középmezőnyben helyezkedett el. 1910-ben az összes rendezett tanácsú várost tekintve Hajdúböszörmény volt a „legzártabb” közülük, ahol a lakosok 91,1%-a született helyben. Trencsénben viszont csak 30,6%.*

Ha korcsoportok szerinti bontást alkalmazunk, akkor is megfigyelhető a migránsok térnyerése: az 1809-ben születettek 43%-a, az 1839-es évről már csak 34%-a volt helyi születésű az 1870-es adatok alapján.³⁹ Az irányokat tekintve Ung és Szabolcs (K) volt alárendelt (I/1. táblázat). A Tisza tehát választóvonal volt, de az Ungból származók kis arányát nem magyarázhatja a vízhalózati, hiszen Zemplén K-re és Ny-ra (Sáros) is nyitott volt. A migráció általános jelentőségére utal, hogy még a zárt Egerben is (anyakönyvek alapján a felnőtt migránsok aránya nem lehetett nagyobb 20%-nál) az 1850–1895 között mért 22%-os, 4500 fős növekményből csak 1200 fő volt a természetes szaporulat eredménye, azaz 70%-ban a migráció következménye volt a növekedés.⁴⁰

Még dinamikusabb képet mutat a település a népeség-növekedés alapján. II. József népszámlálása⁴¹ idején Sátoraljaújhely csak a második legnépesebb – 4023 fő – település volt Zemplén vármegyében, mert Tállya (4388 fő) megelőzte. Fényes Elek adatgyűjtése idején már 6310 fő lakta a települést,⁴² 1870-ben pedig 9946 lakos élt a városban, 1910-ben 19,9 ezer fő. Sátoraljaújhely népességének növekedési üteme 1784–1825 között csak 50% volt; a következő 40 évben is hasonló, míg 1870–1910 között megduplázódott, meghaladva az országos átlagot.⁴³ A megugrás kijelöli az iparosodás fő korszakát is. A növekedés a szomszédvárat is jelentős: 1825–1910 között a város lakossága Kassáéhoz hasonlóan megháromszorozódott (I/2. táblázat).

³⁹ MNL-BAZML SFL XV. 83. 77–79. doboz, Zemplén vármegye, 1870. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely.

⁴⁰ *Demeter Gábor: A dualizmus kori Eger lassú népeség-növekedésének demográfiai hátteréről. In: Migráció és asszimiláció i. m. 48–60.*

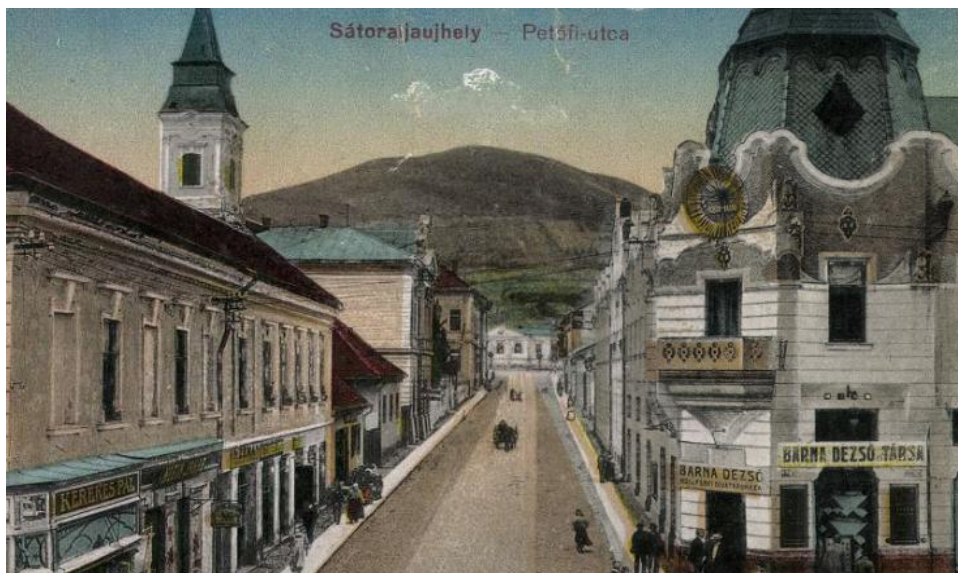
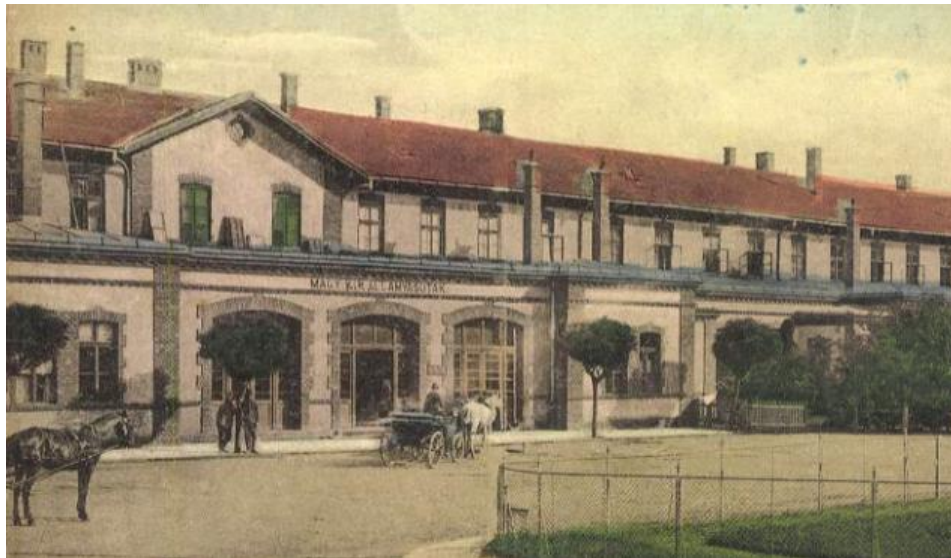
⁴¹ Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. *Dányi Dezső és Dávid Zoltán, Bp. 1960.*

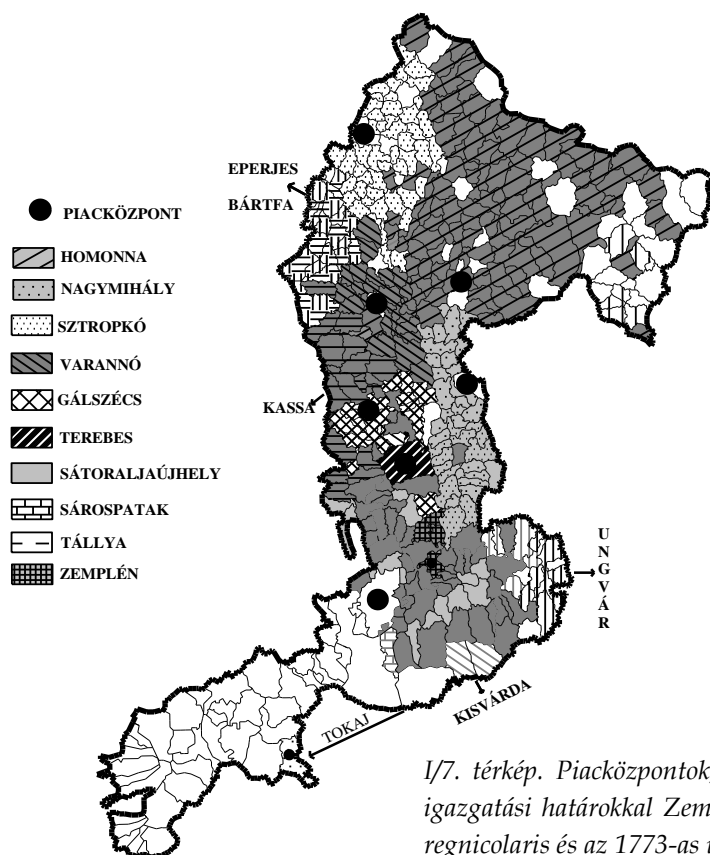
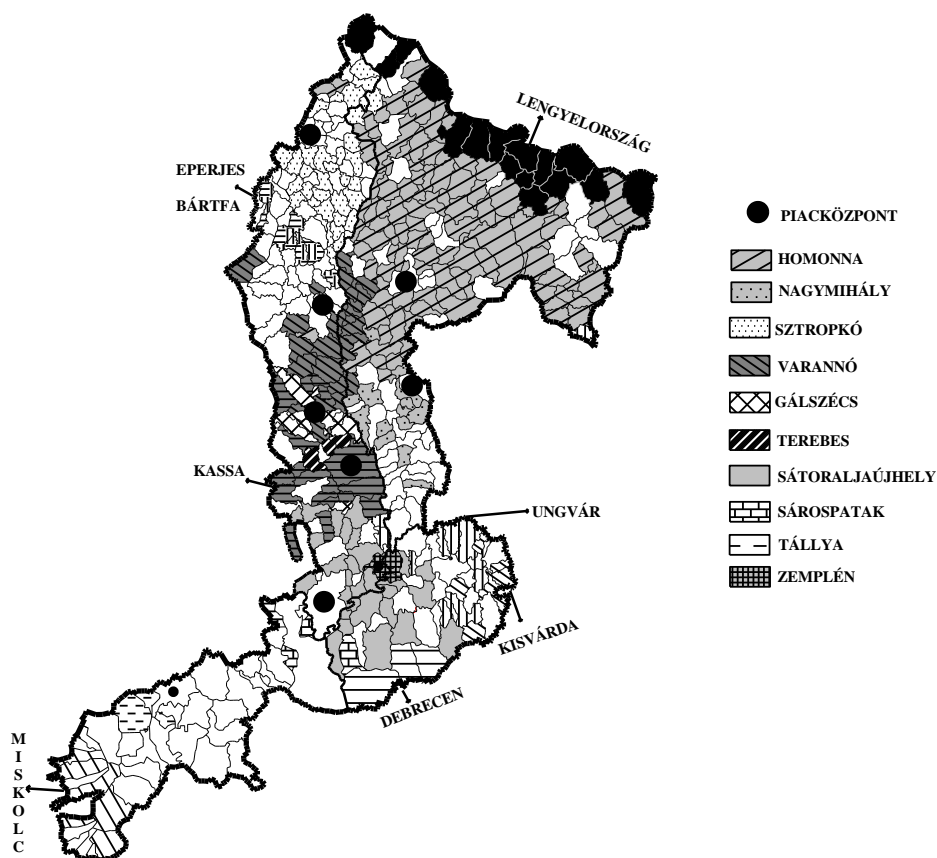
⁴² Ugyanekkor a Zemplén vármegyében található egyéb járásközpontok népességszáma 2.000 fő körül mozgott, pl. Szerencs 2129 fő, Varannó 1405 fő, és Sztropkó 2216 fő. *Fényes Elek: Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. kötet, Pest, 1836–1840.*

⁴³ Zemplén vármegye egyéb járásszékhelyei népességszám tekintetében elmaradtak, pl. 1870-ben Szerencsen 2129-en, Varannón 2001-en, Sztropkón 2499-en éltek.

A kötetben közölt képek forrásai: www.hungaricana.hu; Zempléni Múzeum, Szerencs; OSZK Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest;

I/7. térkép. Piacközpontok, vonzáskörzetek és kapcsolatuk a közigazgatási határokkal Zemplén megyében az 1715-ös Conscriptio regnicolaris és az 1773-as úrbéri kérdőpontok adatai alapján (lent)

II. A társadalom szerveződésének térbeli aspektusai Sátoraljaújhelyen 1870-ben – tematikus térképsorozat

II/1. A vallási elkülönülés sajátosságai a családfő vallása alapján

1870-ben a családfők vallása alapján a város lakosságának 35%-a volt római katolikus, 33%-a izraelita (de ezen belül megosztott), 17%-a görög katolikus, 12,5%-a református, 2%-a evangélikus volt.⁴⁴ A vallási térkép alapján egyértelmű, hogy a társadalom horizontális tagoltsága 1870-ben nem volt elhanyagolható (II/1. ábra). A zsidóság koncentrációja a belvárosban igen jelentős volt (noha a házak jelentős részét nem tulajdonolták, bérlők voltak). Míg esetükben 5–6 tömb és néhány központi helyen fekvő útkereszteződés szinte homogén volt (a főútra merőleges K-Nyi- utak mentén Óhíd, Újhíd és Malom utcák térsége), a többi felekezetenél ilyen alig találunk (a belvárosban egyáltalán nem, a peremeken a katolikus és görög katolikus lakosság esetében inkább). Szegregációról mégsem beszélhetünk két ok miatt: egyrészt a zsidóság tömörülésének helyszíne – kiterjedt a főút (Kazinczy) mindkét oldalára – arra utal, hogy a város gazdasági, társadalmi életének integráns részeként tekinthetünk rájuk, másrészt voltak vegyes keresztény-zsidó negyedek és kereszteződések is.⁴⁵ Debrecenben a zsidóság szín-

tén döntően a belvárosban élt, de annak csak egy részére (a Hatvan utca és a Nagytemplom között, illetve attól délre a Piac utcán), kifejezetten szűk területre koncentrálódott (a háztartások 40%-a hat utcában volt). Itt mind az É-D-i, mind a K-Ny-i irány kitüntetettsége megfigyelhető, ami a város szerkezetének ismeretében nem meglepő.

Sátoraljaújhelyen a reformátusok zöme a város-szerkezet főtengeleként⁴⁶ funkcionáló észak-déli irányultságú utcák mentén helyezkedett el. Az utcák egy része tradicionális foglalkozásnevekhez köthető (délen: Gubás utca), azaz az itt élő reformátusok egy régi társadalmi-gazdasági struktúra nyomait reprezentálják (amikor valószínűleg arányuk is nagyobb volt a városban belül). A Zsóryomka és Dörzsik felé (Ny) vezető utakon az egykor kispolgári helyzetet tükröző struktúra is teljesen fellazult vallási szempontból 1870-re. Egykori összefüggő megtelepedésre utal, hogy a főutak mentén északon is találhatunk egymás mellett fekvő reformátusok lakta telkeit, ráadásul ezek gazdagabbak (szobaszám alapján), mint a déli „iparosnegyedben”. A görög katolikusok az északi és déli peremterületen éltek (gyakran a római katolikusokkal keverten), ami összefüggött foglalkozásukkal (agrárbérmunkások) és vagyoni helyzetükkel (foglalkozásuk alapján zömük szegénynek tűnik). A katolikusok a belvárosban és a peremterületen is jelen voltak, ami előrehaladott társadalmi differenciálódásra utal, miként a zsidók esetében is volt egy külvárosi, részben szintén szegregációs jelenségeket mutató, szociális mutatóik alapján (egy szobára jutó lélekszám, összes szobaszám) szegényebb csoport, mely a katolikusokkal keveredett lakhely

⁴⁴ Országosan: római katolikus 52%, görög katolikus: 10%, református: 12,5%, izraelita: 4,5%, evangélikus 6,5%. Tehát a városban a görög katolikusok és izraeliták felül-, a római katolikusok és evangélikusok alulreprezentáltak voltak. *Katus László: A modern Magyarország születése* i. m. 483. Debrecenben a reformátusok aránya ekkor 50% körül volt.

A reformátusok esetében a feleségek aránya 3 százalékponttal alulmúlta a családfők körében mért arányt, ami arra utalt, hogy a vallási endogámia lehetősége esetükben folyamatosan szűkült (összhangban a közösség fokozatos térvesztésével). A többi vallás esetében nem volt ekkora differencia.

⁴⁵ A homogenitás-vizsgálatok eredményeinek interpretációjánál alapprobléma a viszonyítási alap meghatározása, azaz, hogy a közösségi tér a fő szervezőerő (kereszteződés), vagy a privát szféra (tömbök). Ez utóbbi inkább jelent izolációt, hagyományos értelemben vett elkülönülést (defenzív stratégia), míg az előbbi inkább a funkcionális terek uralására tett kísérletként értelmezhető. Homogén kereszteződések a zsidóság esetében a Ronyva felé jellemzők, ami jelzi betelepülésük irányait, illetve gazdasági kapcsolatait. (Bizonyos, hogy nem pl. a bortermelők domináltak köztük, hiszen akkor a hegység irányába húzódtak volna, a sok gabonakereskedő megint arra utal, hogy sokaknak K-ÉK felé voltak kötődéseik). Értelemszerűen a heterogén utcák és kereszteződések jelzik leginkább az integráció előrehaladottságát. (Amennyiben a heterogén kereszteződések viszont homogén tömbök alkotják, úgy e megállapítás nem érvényes, s ilyenre Sátoraljaújhelyen is van példa). Sajnos – mivel a térkép telkeket jelöl, az összeírás pedig lakófél alapú, a különböző vallású lakófelek egymás-

hoz viszonyított helyzete nem adható meg (az emeletes házak még nehezebbé teszik a probléma kezelését), így klasszikus értelemben vett mintázati viszonyokat, szomszédsági index alapján számítani nem lehetséges. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a vegyesházasságok korabeli hiánya (az emancipációs törvények előtt vagyunk) ellenére a zsidó lakófelek sem tekinthetők teljesen homogénnek az ott élő sok keresztény cseléd miatt.

⁴⁶ A város alaprajza eleve észak-déli megnyújtottságról tesz tanúbizonyságot, ami a migrációs és természetföldrajzi hatások együttes eredményeként alakult ki. A kelet-nyugati (Ronyva) tengely kisebb jelentőségére – Debrecenhez képest – leginkább a migrációs irányokból következtethetünk (az Ung és Szabolcs irányából érkező bevándorlók száma az északi, északnyugati migránsokhoz képest viszonylag csekély). A várostól nyugatra lévő hegység szintén akadályt képezett, a migráció elsősorban napi ingázást jelentett a szőlőhegyekre (ez persze az É-D-i irányra is igaz, s csak másodszorban volt távolsági jellege).

szerint. A gazdagabb zsidók lakhely szerint inkább a reformátusokkal elegyedtek.

A belvárosi zsidó tömböt, a déli katolikus peremet és református negyedet leszámítva azonban kifejezetten homogén városrész délen nem volt. Északon viszont a görög katolikusok (Kis Pazsic, Baracz) és római katolikusok homogén – és más mutatók alapján szegény – városrészt alkottak. Már 1870-re erőteljes volt a térbeli és foglalkozási keveredés, bár házasságkötések tekintetében értelemszerűen a zsidóság még elkülönült. Nem számított rendkívülinek, ha egy házban belül éltek eltérő felekezetű családok (gyakran a piacfelosztás is működött, a zsidók mellett ott lakott a görög katolikus szalonnaárus, sőt a mészárosok között a zsidók felülreprezentáltak, tehát valószínűleg nemcsak saját felekezetük igényét elégítették ki).

A városi és vármegyei vezetésben is találtunk zsidót és görög katolikus egyaránt – igaz, úgy tűnik ekkor ez csak kivételes esetnek tekinthető (1-1 megyei írnokot). A vegyesházasságok a házasságok 15%-át tették ki (a lakosság 13%-a élt vegyes házasságban),⁴⁷ melyek 56%-a római katolikus-görög katolikus házasság volt, 23%-a római katolikus-református, 7%-a görög katolikus-evangélikus, további 7% római katolikus-evangélikus, 4% református-evangélikus.

II/2. A családfő foglalkozása szerinti elkülönülés sajátosságai

Általánosságban véve elmondható, hogy az iparosodás még nem volt olyan mértékű, hogy (2 évvel a céhek eltörlése előtt) végérvényesen fellazítsa a hagyományos struktúrákat. A tímárok a Ronyva mellett laktak továbbra is, hiszen munkájukhoz vízre volt szükségük. A gubások zömmel a Gubás utcában laktak, de már kisebbségben voltak a többi foglalkozáshoz képest, s felszorultak a város északi peremére, ami utal arra is, hogy viszonylag szegények voltak és zömmel görög katolikusok közül kerültek ki. A csizmadia a város déli részén összpontosultak, hagyományos körzetükben, egy É-D-i főúttal párhuzamos mellékút mentén, de sokan laktak Ny-on, a viszonylag szegény Zsolyomka körzetében, s szintén a város DK-i részén. Hozzájuk képest az asztalosok elhelyezkedése szórt volt, míg a mészárosok egyértelműen a főúttól Ny-ra koncent-

rálódtak (északon hiányoztak). A belvárost közvetlenül övező gyűrűben éltek a szabók, szintén elég szórtan. Valamennyi említett foglalkozásra jellemző, hogy a város főutcáján csak É-on és D-en tünedeztek fel, a centrumból hiányoztak.

A szolgák, kapások, napszámosok az északi városrészben, D-en, DK-en továbbá nyugaton a Zsolyomka térségében voltak felülreprezentáltak, az első helyszínen a birtokosokkal elegyedve tömböt képezve. Az utóbbiak közül sokan a városközpontban laktak – a későbbi elemzés alapján bebizonyosodott, hogy a gazdagabb rétegekhez tartoztak (egyben az is bizonyítást nyert, hogy a vagyoni helyzet és az területi elhelyezkedés között van kimutatható kapcsolat). Az önálló háztartást vezető inasok a K-i és Ny-i peremen éltek, a kocsisok, szekeresek, fuvarosok elszórva.

A városi és vármegyei hivatalnokok lakásai az É-D-i főutak mentén a város központi helyein koncentráálódtak (írattáros, tanár, iskolafelügyelő, főügyész, főszolgabíró), körülöttük húzódtott a polgári szabadfoglalkozásúak (gyógyszerész, házbérlő, építész, állatorvos, aranyműves, orvos, ügyvéd), még kijebb húzódtott a hivatalsegédek (banki, biztosítási, városi) és pénzügyi szakemberek zónája.

Az italmérések, kocsmák az északi városrész-ből szinte teljesen hiányoztak, zömük a központi negyedekben továbbá a Ronyva-parton és a város Ny-i, szántókhöz, szőlőkhöz közel eső részén helyezkedtek el, illetve D-en a város első házainál. A kereskedők a város déli és északi részeiből hiányoztak, a boltosokkal, szatócsokkal együtt két helyen koncentráálódtak: az utóbbiak a K-i és Ny-i külvárosokban a földek körül, a városba bevezető utak mentén, maguk a kereskedők pedig a városközpontban és a K-Ny-i, Ronyva-híd felé vezető út tömörültek-szóródtak.⁴⁸

A lakosságot, társadalmi presztízs és foglalkozás szerinti kategóriákba tömörítve egy térképen is ábrázolhatók a fenti sajátosságok (II/10. ábra). A hivatalnokok és az elit (*h* és *e*) lakják a központi részeket kiegészítve a kereskedőkkel, kocsmárosokkal (*kk*) és a polgári foglalkozásúakkal (*p*), a körülöttük húzódtó zónában dominálnak az iparosok (*m*), míg a külső lakóövezetben a szegényebbek (kapások, napszámosok, mosónők, rongyszedők, vaskereskedők, stb.: *s*) tömörülnek.

⁴⁷ Pozsgai Péter a rurális Torna megyében 5-7,5%-ot regisztrál a két járásban 1870-ben. Ez alapján Sátoraljaúj hely valóban „olvasztótégelyként” funkcionált. Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek i. m. 58.

⁴⁸ A területi elkülönülés nem minden településre és nem is minden utcára jellemző, sok társadalmilag vagy szektorálisan heterogén utca is létezett. Nagyváradon (1904) a Szarvas-sor és a Pece és Vitéz utcák foglalkozás szerinti megoszlása alapján a mezőgazdaság a foglalkoztatottak 1-3%-át, az ipar 37-45%-át, kereskedelem 25-35%, közszolgálat 2-3%, egyéb 15-30%-át adta. Tóth Áron: Bordélyházak és kéjnévtartók i. m.

II/3. Demográfiai sajátosságok

Noha magas gyerekszám jellemezte a legészakibb városrészben a görög katolikus lakófeleket, a legfigyelemreméltóbb a belvárosi zsidóságot jellemző egyöntetűen magas gyerekszám (átlagosan 2,4 gyerek, a belvárosban pedig 4 körül, III/18. táblázat). Egnél több cselédet is szinte kizárólag a belvárosban találtunk, zömmel zsidó és az elithez vagy hivatalnokrétegekhez tartozó háztartásokban. A háztartásonkénti gyerekarány (gyerek/összes lakó) magas volt az agrárproletárokat tömörítő északi városrészben, a centrum Ronyva felé eső részén, és délen, ahol szintén szegényebb mesteremberek laktak, míg viszonylagos üresség jellemezte az É-D-i főutak közvetlen környékét (noha hivatali épület kevés volt, a műhelyek, boltok pedig lakóházként is funkcionáltak). Korcsoportok szerinti térbeli mintázat nem látható a térképen, de az adatbázis utcák szerinti elemzése rávilágított, hogy az átlagéletkor alapján valóban léteznek differenciák.

II/4. Szociális helyzet: a lakhatási viszonyok különbségeinek térbeli mintázata

Önmagában az is izgalmas, hogy a városra jellemző átlag 1,5 szoba/lakófél érték alig nagyobb a paraszti világban mértéknél. Különbség inkább a nagy méretű lakófelek (3 szoba és felette) gyakoriságában lehetett (10%), különösen, hogy a lakófelek 60%-a nem is érte el a másfél szobás átlagot Sátoraljaújhelyen. (1930 körül Szlavóniában a házak 70%-a volt 1 szobás).⁴⁹ Az emeletes házak ritkasága is arra utal, hogy a város agrár- és kispolgári jellege aligha tagadható. Hasonló, kis házakkal jellemezhető negyedek Egerben (Ráchóstya), Vácott (Kisvác), Debrecen (Nyíl utca) is gyakoriak; itt Újhelyen az is gyakori jelenség volt, hogy a három vagy ennél több szobás – önálló helyrajzi számú – lakásokban gyakran 2 vagy több család élt (II/3. ábra).

Megállapítható, hogy az 1 szoba 1 konyha nagyságú, vagy ennél kisebb lakófelek zöme a Ronyva mentén, valamint Ny-on, a Zsóryomka területén és az északi és délnyugati, zömmel kapások lakta városrészben koncentrálódott. A három szobánál nagyobb lakóegységek zöme a belvárost észak-déli irányba átszelő Pataki-Kazinczy út és a rá merőleges, Ronyva-híd felé vezető út mentén és környezetében helyezkedett el. A lakófelek létszámának ismerete nélkül

azonban a szobák száma önmagában megtévesztő lehet, ezért a lakófelek lélekszámát és a két mutató arányát is érdemes térképre vinni. A nagyobb méretű háztartásokban ugyanis gyakran többen éltek a térképi adatok alapján, míg a kis méretű háztartásoknál (az északi városrészben) nem volt ilyen tendencia: sok lakó épp olyan valószínűséggel volt jelen, mint kevés, míg délen a kisebb méretű lakófeleket inkább kisebb lélekszám jellemezte. A lakófelek nagyságát és a lakófelek lélekszámát bemutató két térkép hányadosa a lakósűrűséget mutatja. Az 1,5 lakos/szoba alatti értékek zöme ugyanúgy az említett főút mellett, valamint a kisebb méretű és kisebb létszámú háztartásokkal jellemezhető belvárosban összpontosult. A Ronyva-part és az északi városrész zsúfoltnak minősült a térkép alapján (ennek részben oka, hogy a hídhoz vezető úton sok, eleve kis méretű, zsidók lakta háztartásban boltot alakítottak ki, ilyen a Kis Piacz utca), miként DNY-on egyes városrészek és a Zsóryomka déli szomszédsága is. Átlagosan 3,5 fő jutott egy szobára (a medián értéke 3 volt), a peremterületeken ezt jócskán meghaladta a lakósűrűség. Térképeink a vallás és a lakósűrűség, továbbá a vallás és a szobaszám kapcsolatát is bemutatják.

II/5. Migránsok területi mintázatának sajátosságai a városon belül

A tradicionális struktúrák fellazulására a migráns vegyesházasságok száma, de területi, részben foglalkozási és vallási-etnikai mintázatának szabálytalansága is utal Sátoraljaújhelyen. Míg a – vélhetően tradicionálisabb mintákat mutató – déli városrészben (a minta harmada) 178 esetben belterjes volt a házasság, ami több mint 50%-ot tett ki;⁵⁰ más városrészekben nem volt ilyen jelentős a belterjesség. Összességében a családfők (köztük özvegyasszonyok is) kb. harmada volt helyi (727),⁵¹ a feleségek esetében ez magasabb, 45%-os arányt képviselt, a helyi-helyi házasságok aránya tehát az összmintában az egyharmadnál semmiképpen sem lehetett magasabb (térképünkön nem jelöltük a helyi feleség és migráns férj kapcsolatot).⁵²

⁵⁰ 90 esetben a férj volt jövevény, s csak 28 esetben a feleség, ami a munkaerőre vonatkozó lokális preferenciákra is utal. A város egészében ugyanis a feleségek mintegy 52%-a volt bevándorló (810 helyi születésű feleség az 1710 összessel szemben).

⁵¹ 245 és 158 esetben nem ismert (vagy nem olvasható, vagy csak megyei szinten adatolt) a születési hely.

⁵² A városban a helyiek közel 50%-os aránya csak a gyerekek figyelembe vételével jön ki.

⁴⁹ Malojčić, M. The results of Survey of the Prevalence of Tuberculosis in the village. Socijalno-medicinski pregled 1940/4. 437.

A felekezeti arányok megváltozása szintén részben a migrációs stratégiák különbségeivel, részben a reprodukciós ráta felekezetenkénti differenciáival magyarázhatók. A városban a felekezeti viszonyok jelentős módosuláson mentek keresztül 1840–1910 között. A reformátusok aránya az országos átlag szintjére esett az 1840 körüli 18%-ról, a zsidóságé 17%-ról 35% fölé emelkedett (a gyerekek között arányuk 42% volt 1870-ben), majd 29%-ra esett vissza 1910-re, míg a görög katolikusok aránya folyamatosan – 23%-ról 15% alá – csökkent. Az adatbázis elemzése lehetőséget nyújt a migráció és a reprodukció szerepének elkülönítésére, az eltérő közösségi stratégiák rekonstrukciójára (II/1. és II/7. táblázat), sőt a felekezeten belüli társadalmi (foglalkozás) csoportokat jellemző sajátosságok kimutatására is.

Esetenként a bevándorlás forrás- és (városon belüli) célterületei is azonosíthatók. A déli városrészben a mintegy 70 görög katolikus vallású családfő közül csak 15 született helyben, a többi tehát feltételezhetően peremvidéki ruszin vagy bodrogközi – szintén periféria – magyar. A 87 római katolikus férj közül viszont 66 helyi volt: a vármegye központi (katolikus) területeiről elszármazó férfiak tehát nem itt telepedtek le.⁵³ A déli városrészben élő 48 református férj közül 40 volt helyi, e csoportnál a belterjességnek nagy szerepe volt, akár azon az áron is, hogy a 40 házasságban 11 feleség (25%) római katolikus volt, míg a (vallási) vegyesházasságok városi átlaga csak 15% körül volt. A délen élő 84 református feleség közül 57 szintén helyi volt,⁵⁴ ebből 44 református párt választott magának, miként a bevándorló református feleségek (27 fő) közül is 20 reformátushoz ment férjhez. Az endogámia a teljes várost illetően a református családfőkre nem igaz (a református családfők 35%-a volt csak helyi, ami a teljes – gyerekek nélkül mért – városi átlaghoz hasonló), de feleségeikre igen. Azaz, a déli városrész tradicionális vonásokkal jellemezhető (céhesek, Gubás utca környéke), a régi Sátorajúrhely vonásait viseli magán, nem a modern, urbanizálódó települését.⁵⁵

Az itt bemutatott felekezeti differenciákkal szemben sem a felekezeti, sem a területi exogá-

mia mintázata nem mutatott szegregációs jelenségeket, legfeljebb az északi városrészben és Nyon volt nagyobb a migráns-helyi vegyesházasságoknak a betelepülők foglalkozása (agrárszféra, kisipar) miatt.

Más társadalmi differenciák jobban körvonalazhatók a különböző részhalmazok elemzésével. A migránsok nagyobb része férfi volt, de ez kor-sajátosság. Az egyes vallások gyakorisága különbségeket mutatott a bevándorló családfők és feleségek halmazában.⁵⁶ A felekezetenkénti migrációs sajátosságokat vizsgálva meglepő módon a helyi születésűek között átlag feletti értéket csak az *izraelita családfők* aránya mutatott (45%), s ugyanez érvényes a feleségeikre is, azaz ez volt a *legbelterjesebb közösség*. Ez a kifejezetten kis (2000 fő, 4%) zsidó közösséggel rendelkező Debrecenhez képest jelentős eltérés, vélhetően a sátorajúrhelyi városi zsidóság elérte a telítődési szintet (33%), 1870 után csökkenés következett be arányukban: feltételezhetően nem volt több szabad *niche* (nő a csoporton belüli rivalizálás veszélye), illetve a zsidóságon belüli felekezeti ellentétek is a kizárás irányába hatottak.⁵⁷ Dinamikus növekedésük tehát belső eredetű (2,4 gyerek jutott egy lakóféltre 1870-ben). Az *evangélikus* családfők alapvetően migránsok voltak (sok közülük az iparosodáshoz kapcsolható küllhoni szakember), de a feleségek között is körükben volt a legalacsonyabb a helyiek aránya. 1840–1910 között létszámuk megháromszorozódott, ami azonos a városbővülés ütemével, miközben a gyerekszám körükben az átlagos 1,8 alatt maradt. (Az 1,8-as gyerekszám arra is utal, hogy migráció nélkül a város lakossága nem nőtt, hanem egyenesen csökkent volna). A *görög katolikusok*nál csak 24% volt a helyi származású családfők aránya, a városi lakosságban mért aránycsökkenésük oka egyértelműen a kevés gyermek (1,4 gyerek/lakóféltre). A városi átlag alatt maradt a helyiek aránya a *római katolikus* családfők esetében is, s átlag körüli volt a református családfőknél. A *reformátusok a rosszabb demográfiai mutatóikat* (át-

⁵⁶ Újhelyen a bevándorló családfők (1420) közül a zsidók csak 27%-kal részesedtek, míg a városban mért arányuk 33% volt, a gyerekek körében 42% feletti. A bevándorló feleségek (900 fő felett) között viszont 36% volt az arányuk, míg a reformátusoknál csak 8% (a városi átlag 12%), a katolikusoknál 30% (35%).

⁵⁷ Itt a zsidóságnak csak 30%-a volt helyi, 20% a megyén belül született, s az EK-i migrációs irány 31%-ot tett ki, a külföldiek aránya 5%. Lásd: *Mazsu, Janos: "Inside borders": Jewish settlement in banned cities: Jewish immigration in Debrecen (Hungary) in the periods between 1790–1870.* AHEA-American Hungarian Educators Association 37th Annual Conference, 26–29 April 2012, Long Island University, Brooklyn Campus, NY. A 340 háztartás átlagmérete hasonlóképpen nagyobb családra utal (5,5 fő), miként Újhelyen is (5,5 vs. a városi átlag, 4,5 fő).

⁵³ Mivel a város egészét tekintve a római katolikusok között is dominálnak a jövevények, ezért vélhetően a déli városrészben lakók hamarabb integrálódtak a közösségbe, annak tradicionálisabb részét alkotják, míg a jövevény római katolikusok az északi és nyugati peremeken éltek.

⁵⁴ A teljes mintában is 60%-os a helyiek aránya.

⁵⁵ Csak egy részletes regionális vizsgálat – mely a demográfiai és szociális viselkedés mutatóit kerületenként összehasonlítja – mutathatja ki, hogy mely egyéb tulajdonságok (és hol) voltak konzervatívak.

lag alatti lakófelenkénti gyerekszám, lásd: III/18. táblázat) a bevándorlókkal ellensúlyozták. A görög katolikusok és római katolikusok között a bevándorlók felülreprezentáltak, és fordítva a bevándorlók között is felülreprezentált e két felekezet. A reformátusoknál és római katolikusoknál jelentős differencia volt a helyi családfők és feleségek arányszáma között, esetükben a férfiak voltak zömmel a bevándorlók, míg a református és római katolikus feleségek zöme helyi volt (II/1. táblázat).

E következtetéseket más mutatók is megerősítik. Miközben a helyi származású családfőknek csak 29%-át tették ki a római katolikusok, a városban a római katolikus lakosság aránya kb. 35% volt. Ugyanígy a város lakosságának 17%-a volt görög katolikus, miközben a helyi családfők (és feleségek) között csak 12%-os arány mérhető. Tehát itt a bevándorlók és gyerekeik felelősek az aránynövekedésért. (E megállapítás relevanciáját a cselédek és alkalmazottak migrációs és felekezeti viszonyai is befolyásolják, ezért később ezeket is megvizsgáltuk). Hozzájuk mérten a zsidóság utánpótlódása sokkal kevésbé származott külső forrásokból, mint inkább belsőből. A reformátusok aránya a városban csak 12,5% volt, miközben a helyi családfők és feleségek közel 15%-a volt református volt. Esetükben ez az érték arra is utal, hogy pár évtizeddel korábban (mint írtuk, ekkor a migráció bizonyíthatóan kisebb volt), a város vallási megoszlása is más képet mutatott.⁵⁸ Az evangélikus férjek, feleségek esetében a helyiek aránya 1% alatt volt, miközben a város egészét tekintve arányuk ennél nagyobb (ez külső forrásra utal).

Az alkalmazottak között az izraeliták 25%-os aránya jóval alulmúlta a családfők és feleségeik körében mért arányukat. Ez – a kategória jellegéből kiindulva, mely döntően (de nem kizáróan)⁵⁹ céhes – arra utal, hogy a zsidóság céhes kisiparban betöltött szerepe kisebb volt, mint a keresztényeké, de nem voltak kizárva abból. A református alkalmazottak 18%-os aránya viszont felülmúlta a reformátusok teljes közösségben mért arányát, ami egy zárt, tradicionálisabb struktúrát és stratégiát feltételez a reformátusok részéről, s esetükben a vallásnak nagy szerepe volt a (preferenciális) együttműködésben. Azaz a református mester szívesen választott református tanoncot, ha tehette.

A többi esetben az alkalmazottak között jelentős felül- vagy alulreprezentáltság nem mutatható ki. A cselédek között a görög és római katolikusok gyakorisága haladta meg a teljes közös-

ségben mért arányukat (26 és 41%). A reformátusok a cselédek között alulreprezentáltak (9%), csakúgy, mint a zsidók (15%). Mivel keresztény háztartások a legritkább esetben tartottak zsidó cselédet, így a zsidó vallású cselédek a zsidó háztartásokhoz kapcsolódnak, tehát – ha hozzáadjuk a zsidóknál szolgáló, szintén jelentős nem zsidó cselédséget – azt kapjuk, hogy a zsidóság legalább olyan mértékben tartott cselédséget, mint más felekezetek (természetesen csak a gazdagabb háztartásokra érvényes ez, s nem általánosítható).

Ami a munkatársak felekezetek szerinti származási helyét illeti, az izraeliták között meglepően nagy volt a helyi eredetű alkalmazottak aránya, ami szintén egy belterjes (megállapodott) közösségre utal (az elzárkózás oka lehet a zsidóság népszámlálási íveken nem kimutatható felekezeti megosztottsága is, s erre utal a migránsok viszonylag kis aránya a családfők között is). A reformátusok viszont inkább a bevándorlókat részesíthették előnyben. Ugyanez az összes többi vallásra is érvényes, a helyi munkatársak aránya a teljes mintát reprezentáló 40% alatt maradt. Az összes alkalmazottat tekintve a római katolikus vallásúak ugyanakkor ritkán szerepelnek a munkatársak között (24%, míg a családfők között 33% felett), a görög katolikusok szintúgy alulreprezentáltak (11% és 17%). Esetükben az alacsonyabb presztízsű agrármunka dominált (amire elhelyezkedésük is utalt). A bevándorló alkalmazottak között a római katolikusok aránya viszont 42% volt, míg a zsidóké 20% alatt maradt, a reformátusok pedig a csoport 22%-át adták a görög katolikusokkal együtt, azaz mindkét csoport felülmúlta a családfők és feleségeik körében mért arányt.

Ami a cselédek vallási megoszlását illeti, a helyi származásúak között alulreprezentáltak az evangélikusok, a görög katolikusok, felülreprezentáltak viszont a római katolikusok, akik egyébként a helyi származású cselédek felét tették ki, jócskán felülmúlva a városban mért arányukat. Egyébként általánosságban a cselédek 85%-a volt nem helyi születésű, akármelyik felekezetről van szó. A bevándorló cselédek között a római katolikusok aránya volt a legjelentősebb, 40% feletti, a görög katolikusok aránya 26% volt, az izraelitáké csak 15%. Ez összevetve a családfők és feleségek vallási megoszlásával jelentős differenciákat takar.

A migránsok foglalkozás szerinti gyakoriságát tekintve a társadalmi elit esetében a családfők csak 25%-a volt helyi születésű (beleértve a hivatalnoki elitet és a polgári szabadfoglalkozásúakat), a feleségek esetében ez 33% volt. Egerrel szemben ez mindenképpen nyitott társadalomra

⁵⁸ 1840 előtt a reformátusok aránya 18%, mint a zsidóké. Fényes E.: Magyarország geográfiai szótára, Pest, 1851.

⁵⁹ A gyógyszerész, segédtanító, pincér, kereskedősegéd stb. szintén ide tartozott.

II/1. táblázat. A helybéli születésű családfők, feleségek, munkatársak és cselédek vallás szerinti különbségei

Családfő*	Helyi	Helyi %	Összes	Helyi %	Feleség	Helyi	Helyi %	Összes	Helyi %
ev	5	12,2	41	0,69	ev	9	27,3	33	1,11
gk	91	24,4	373	12,55	gk	102	33,0	309	12,61
iz	308	44,5	692	42,48	iz	293	47,3	619	36,22
ort	1	33,3	3	0,14	ort	3	60,0	5	0,37
ref	108	35,8	302	14,90	ref	117	60,6	193	14,46
rk	212	28,8	735	29,24	rk	285	51,6	552	35,23
összes	725	33,8	2147	100,00	összes	809	37,7	2147**	100,00

*Beleértve az lakófél élén álló özvegyasszonyokat is.

** A differencia a végösszeg és a részösszegek között a mintegy 200 özvegy férfinak (a lakófelek 10%-a) és az elváltaknak, egyedülállóknak köszönhető.

Munkatárs	Helyi	Helyi %	Összes	Helyi %	Cseléd	Helyi	Helyi %	Összes	Helyi %
ev	2	20,0	10	0,84	ev	0	0,0	8	0,00
gk	26	24,0	109	10,88	gk	13	9,6	135	21,67
iz	75	51,4	146	31,38	iz	10	12,5	80	16,67
ref	28	25,5	110	11,72	ref	5	10,0	50	8,33
rk	57	27,0	212	23,85	rk	31	14,4	216	51,67
összes	239	40,0	600*	100,00	összes	60	11,5	520*	100,00

*A létszám ennél százaz nagyságrenddel nagyobb, nem állt rendelkezésre minden esetben adat.

	Összes családfő, %	Bevándorló családfő %	Bevándorló feleség %	Bevándorló alkalmazott %	Összes alkalmazott %	Összes cseléd %	Bevándorló cseléd, %
ev	2	2,7	2,7	2,2	1,6	1,5	1,7
gk	17	19,8	22	23,0	18,1	26,0	26,5
iz	33	27,0	36	19,6	24,3	15,4	15,2
ref	12,5	13,6	8,4	22,7	18,3	9,6	9,8
rk	35	36,8	29,6	43,0	35,3	41,5	40,2
összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

utal.⁶⁰ A szegényebb agrárproletár és tercier rétegek (mosónő, varrónő, rongykereskedő, kenyérsütő, stb.) körében a családfők között a helyiek aránya 30%, a feleségek esetében 37%; a kereskedők, kocsmárosok, kiskereskedők, szatócsok esetében 40 és 48%, míg a földbirtokosoknál a helyiek aránya 50% körül volt, az iparosmestereknél 41–58% között volt. Tehát ez utóbbi két csoport tekinthető inkább helyi bázisúnak (III/4. táblázat). A mesterek kifejezetten a helyiek közül választottak feleséget (Bevándorló tanonc esetén gyakori a mester gyermekének, özvegyének feleségül vétele a műhely megöröklése miatt). A cselédek, alkalmazottak körében még jelentősebb volt a bevándorlók aránya: a későbbi részletes elemzésekben nem szereplő, mintegy 700 férfi és női cseléd csak 12%-a volt helyi, a kb. 900 munkatárs-alkalmazott (zömmel férfi) között is 35 % alatt maradt a helyiek aránya.

Az újhelyi társadalom „nyitottságára” (ami az iparosodás sajátossága) jellemző, hogy a bevándorlók között az elitbe⁶¹ kerülők %-os aránya meghaladta a helyiekét (II/2. táblázat). A helyiek a középosztályban voltak felülreprezentáltak, míg az alsó osztályok között ismét a bevándorlók domináltak (de az agráriumban foglalkoztatott bevándorlók aránya a saját csoportjukhoz mérten nem haladta meg a helyi születésűekét, ellenben az ipari-tercier proletariátusban a jövevények létszámban és arányukban is felülreprezentáltak voltak). A bevándorlók a foglalkoztatottak átlagkétharmadát-háromnegyedét tették ki az egyes rétegekben belül.

⁶⁰ Demeter Gábor: A dualizmus kori Eger i. m.

⁶¹ A társadalmi csoportok meghatározását a foglalkozások alapján lásd a következő részfejezetben. Csak a foglalkozással rendelkező összeírtak alapján készült a statisztika (gyermek, feleségek nagy része kizárva).

II/2. táblázat. A sátoraljaújhelyi helyi születésű és a bevándorló társadalom különbségei az 1870-es népszámlálási ívek foglalkoztatási adatai alapján (csak a családfők figyelembe vételével)

Rétegek	Teljes létszám	%	Ebből helyi születésű	%	Migráns társadalom, %	Migránsok aránya a rétegből, %	Példák
Felső rétegek	50	2	13	1,5	2,1	74	mérnökök, orvosok, jogászok, papok
Felső és felső középosztály	90	3,4	22	2,5	3,8	75	tanárok, adószedők, vasúti mérnökök, vármegyei, városi funkcionáriusok
Középosztály	1080	41	435	50	36	60	kereskedők, kézművesek, kocsmárosok
Alsó középosztály	96	3,5	36	4,1	3,3	62	altisztek, alacsony beosztású hivatalnokok, szabók, csizmadiák, szatócsok
Alsó osztályok	1390	52,5	341	39	58	75	dajkák, rongyszedők, ócskavas kereskedők
Ebből agrár	558	21	183	21	21	67	parasztnok, kapások, napszámosok
Ebből ipari-tercier	735	28	124	14	34	83	téglaletők, cselédek, szolgák, kocsisok, szakácsok
Összesen	2656	100	873	100	100	67	

Az 1870-es népszámlálási adatok alapján. MNL-BAZML SFL XV. 83. 77-79. doboz. Vö. III/4. táblázat.

Az újhelyi társadalom vertikális mobilitását illetően bevándorló apák és (már helyinek számító) fiaik/utódaik helyzetét megvizsgálva két időmetszetben 1896-ban és 1906-ban, mintegy 100 szelektált (és sajnos a társadalom egészére nézve nem reprezentatív) adatot sikerül összegyűjteni. A középosztály soraiba született gyermekek mintegy harmada került magasabb társadalmi státusba és 1906-ra csak 10%-uk került lejjebb a társadalmi ranglétrán. Az alacsony osztályból származók kiemelkedési lehetősége 20-30%-os volt, a magas presztízsű apáktól származó gyermekek/utódok fele megtartotta pozícióját, fele pedig a középosztály soraiba került. Teljesen deklaszálódott nem volt köztük.

Sátoraljaújhellyel szemben az elzárkózóbb-tradicionálisabb (de ugyanúgy vásárvonalon, viszont közlekedési árnyékban fekvő) Egerben a bevándorló társadalmában az elit alulreprezentált volt (igaz a kiértékelés más forrásbázison, az anyakönyveken alapult ez esetben), s a kézművesek voltak felülreprezentáltak (az altiszti pálya zárva állt a jövevények előtt, a helyiek társadalmában nagyobb volt részesedésük; lásd: II/3. táblázat).

A szintén zempléni mezővárosban, Varannóban – Egerrel ellentétben – a hivatalnokok és altisztek mindannyian bevándorlók voltak, az értelmiségiek háromnegyede szintén idegen volt (középfokú oktatás nem volt a városkában, így

saját értelmiséget kitermelni nem tudott, legfeljebb az elszármazottak térhettek vissza). A kereskedők, mesterek, vállalkozók viszont a migránsok összarányához képest (58%, míg Újhelyen 67%) alul-, míg az alkalmi munkások felülreprezentáltak voltak a jövevények között.

Ugyanakkor a bevándorlók között az agráriumban dolgozók aránya (21%) megegyezett az agrártársadalom teljes lakosságon belül mért arányával, tehát nem voltak felülreprezentáltak. A mesterek aránya a teljes társadalomban 37% volt, ez nem különbözött lényegesen a megyeszékhelyétől (a migránsok és helyiek között viszont bő 13 százalékpontos differencia volt). Az elit aránya 12-14%-ot tett ki, a kereskedőkkel együtt 20%-ot, s érdekes módon az agráriumból élő családfők aránya is csak ennyi volt, ami Eger és Sátoraljaújhely társadalmához egyaránt hasonlított (Újhelyt még 28%-nyi ipari réteg egészítette ki az alsó osztályt).

Összességében a Varannóba települő migránsok között az elitrétegek és a szegény csoportok voltak felülreprezentáltak a teljes társadalomban mért arányukhoz képest (és a migránsok arányához képest). A helyiek 60%-a a középosztályba tartozott (migránsoknál ez 40%), míg a szegények csak 33%-ot tettek ki, a migránsoknál csaknem 42%-ot (II/4-5. táblázat).

II/3. táblázat. A helyi születésű és a bevándorló társadalom rétegződése Egerben, 1883-ban a születési anyakönyvi kivonatok adatai alapján

Réteg	Bevándorlók társadalma (%)	Helyi születésűek társadalma (%)	A város teljes társadalma (%)
Felső osztály (orvos, ügyvéd, hivatalnok)	12	22	20
Kézművesek (ács, szabó, cipész)	48	10	17
Kereskedők	1	15	13
Alsó középosztály (fuvaros, pincér, altiszt)	12	28	24
Parasztok, napszámosok, szolgálok	25	20	22

Forrás: Demeter G.–Bagdi R.: The Role of Horizontal and Vertical Mobility in the Reproduction and Transformation of Local Society. A Statistical Analysis of Two County Seats: Eger, Sátoraljaújhely (1867–1910). In: Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central and South-East European States in Modernity and Post-Modernity. III. Ed. Penka Peykovska–Gábor Demeter. Bp.–Szófia, 2010. 43–55.

II/4. táblázat. Varannó mezőváros (Zemplén) migráns és helyi társadalmának foglalkozás szerinti megoszlása

Szakma	Migráns (fő)	Társadalmi megoszlás (%)	Migránsok aránya a rétegből (%)	Helyi (fő)	Társadalmi megoszlás (%)	Összes fő	Társadalmi megoszlás (%)
Hivatalnok	13	3,2	100			13	1,8
Altiszt–hivatalnok	8	2,0	100			8	1,1
Értelmiség+magas kval. szakmák	49	12,0	75,4	16	5,1	65	9,0
Tercier és vállalkozó	6	1,5	46,2	7	2,3	13	1,8
Kereskedő	18	4,4	36,7	31	10,0	49	6,8
Mester	130	31,8	48,7	137	44,1	267	37,1
Házi alkalmazás	75	18,3	62,5	45	14,5	120	16,7
Alkalmi munka	21	5,1	67,7	10	3,2	31	4,3
Agrár	89	21,8	57,8	65	20,9	154	21,4
Összesen	409	100,0	56,8	311	100	720	100,0

Az 1870-es népszámlálási adatok alapján. MNL-BAZML SFL XV. alapján.

II/5. táblázat. Varannó mezőváros migráns és helyi társadalmának megoszlása, 1870

Kategória	Migráns (fő)	Társadalmi megoszlás (%)	Migráns a rétegből (%)	Helyi (fő)	Társadalmi megoszlás (%)	Helyi a rétegből (%)	Összes	Társadalmi megoszlás (%)
Elit	33	8,1	64,7	18	5,8	35,3	51	7,1
Közép	167	40,8	48,0	181	58,2	52,0	348	48,3
Alsó közép	35	8,6	80,0	9	2,9	20,5	44	6,1
Alsó	174	42,5	63,0	103	33,1	37,2	277	38,5
Összes	409	100,0	57,0	311	100,0	43,2	720	100,0

Az 1870-es népszámlálási adatok alapján. MNL-BAZML SFL XV. alapján.

II/6. táblázat. A társadalom rétegződési viszonyainak összevetése Eger, Varannó és Sátoraljaújhely városokban

Réteg	Varannó, teljes (%)	Újhely, teljes (%)	Eger,* teljes (%)	Varannó, migráns (%)	Újhely, migráns (%)	Eger,* migráns (%)	Varannó, helyi (%)	Újhely, helyi (%)	Eger,* helyi (%)
Elit	7,1	3,4	20	8,1	3,8	12	5,8	2,5	22
Közép	48,3	41	33	40,8	36	49	58,2	50	25
Alsó közép	6,1	3,5	24	8,6	3,3	12	2,9	5	28
Alsó	38,5	52	22	42,5	58	25	33,1	39	20
Összes (fő)	720	2656		409 (57%)	1783 (67%)		311 (43%)	873 (33%)	

*1883, anyakönyvek alapján

A három várost összevetve (II/6. táblázat) az alsó középosztály a tradicionális jellegű Egerben volt a legszélesebb (ez főként az autochton és a teljes társadalomra volt jellemző), az alsó, valamint a középosztály pedig a legszűkebb (részben az előbbi következtében, részben a számottevő ipari munkásság hiánya miatt). Az elit ugyancsak Egerben volt a legszélesebb, még a migráns tár-

sadalmat illetően is. A középosztály alárendelt volt az újhelyi migránsok esetében is. Varannóban pedig az alsó osztály volt viszonylag szűk, szintén az ipari munkásság hiánya miatt (a migránsok között számottevő volt az alsóbb osztálybeliek részesedése, az autochton népesség között viszont nem).

II/7. táblázat. A felekezetek arányának módosulása 1840–1910 között Sátoraljaújhelyen

Év, %	Római kat.	Görög kat.	Református	Evangélikus	Ortodox	Izraelita	Összesen
1910	7936	2943	2878	381	34	5730	19902
1910, %	39,9	14,8	14,5	1,9	0,2	28,8	100
1870, %	34	14	14,0	1,9	0,1	35	9900
1840 k.	2401	1464	1174	120	26	1125	6310
1840 k. %	38,1	23,2	18,6	1,9	0,4	17,8	100

II/6. A társadalom komplex, egy főre jutó gazdasági potenciálon és automatikus klaszterezésen alapuló térbeli mintázata

Az újhelyi társadalom vagyoni helyzetének térbeli mintázatát elemzendő megkíséreltük a lakosság (pontosabban a családfők) besorolását 3, következő fejezetben ismertetendő módszerrel: az egyik a torlódott társadalom foglalkozási kategóriáin és hierarchiaszintjein alapuló, a társadalmi presztízt és a foglalkozás jellegét felhasználó osztályzás; a másik a vagyoni helyzetre utaló, a népszámlálási íveken szereplő, illetve abból származtatható mutatók alapján egy képlet segítségével számolt, egy főre jutó gazdasági potenciált reprezentáló osztályzás. A harmadik osztályzás pedig szintén vagyoni mutatók alapján, de automatikus klaszterképzéssel létrejött csoportokba sorolta a családfőket (II/17–18. ábra). Az első már bemutattuk a foglalkozások térbeli mintázatának vizsgálatakor, itt a másik két osztályzás térképre vitt adatainak térbeli mintázatát elemezzük. Az

automatikus klaszterezésnél (is) kirajzolódik a város főtengelye, míg a legsötétebb színnel jelzett 5–6. (legszegényebb) klaszter a peremterületeken és északon dominál. Még markánsabb ez a képlet alapján számolt komplex mutatót bemutató térképen, ahol a leggazdagabb 4 csoport rajzolja ki ezt a tengelyt, mely kelet, a Ronyva és a belváros felé is kiterjed. A főúttól Ny-ra futó hosszanti utca átmeneti területet jelentett: a főbélők általában szegényebb családokat fogadtak be, innen a heterogenitás. A K-re lévő első hosszanti utcán is jó volt a helyzet (kivéve a legészakibb és a legdélibb szakaszt), miként a K-re tartó, a főútra merőleges utcákon szintén. Végül a gazdasági potenciál és a vallások viszonyát is bemutatjuk egy térképen (II/21. ábra). A Kis Piac környékének zsidósága boltocskáival például inkább a középrétegeket reprezentálta, az elit a tértől távolabb

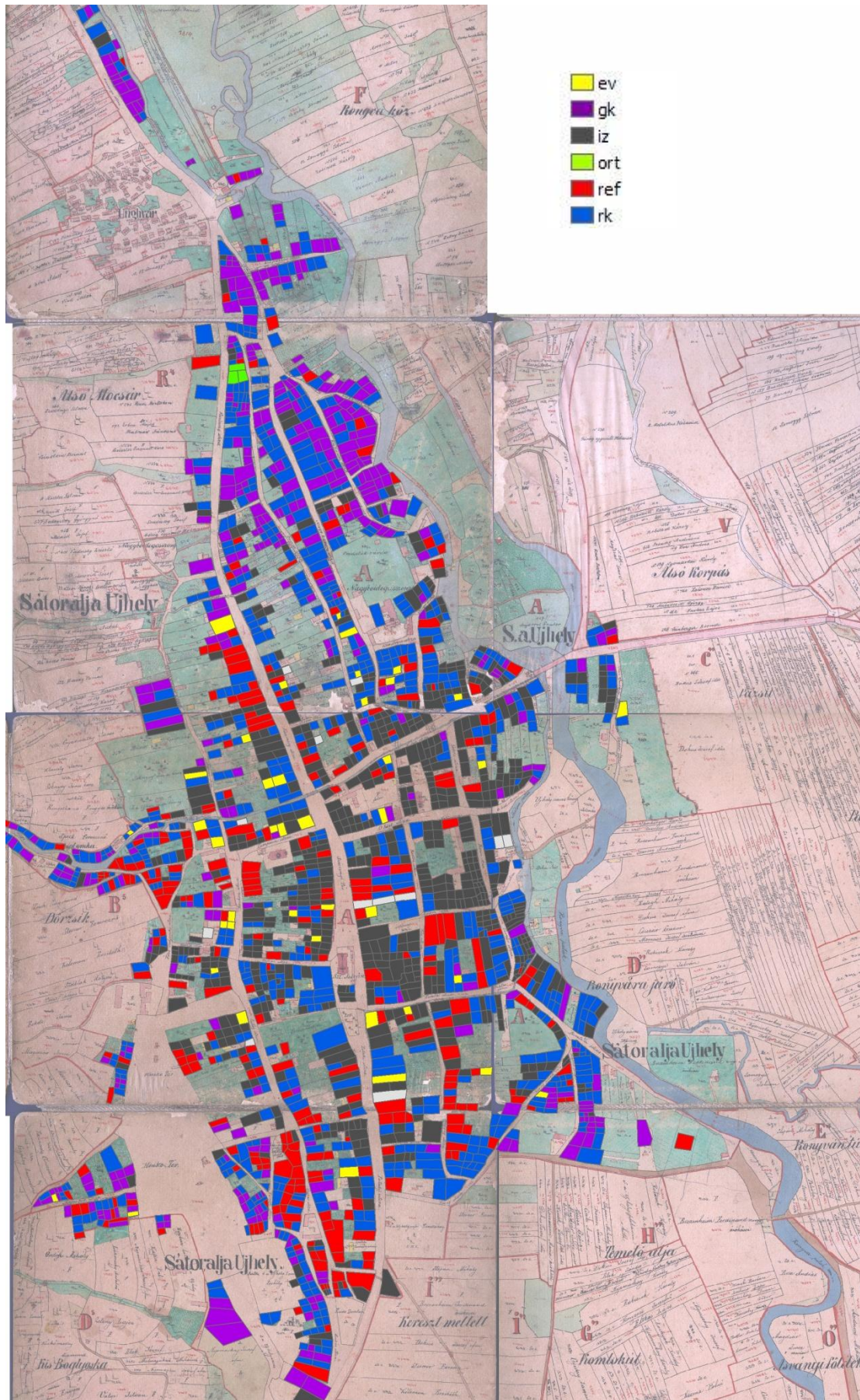
húzódott meg. Összességében a városszerkezet a vagyon (gazdasági potenciál) mintázata alapján elég egyszerű, egyközpontú; a peremek felé a gazdasági potenciál és az életminőséget repre-

zentáló mutatók (pl. az egy szobára jutó lakosságszám) értékeinek koncentrikus romlása figyelhető meg.

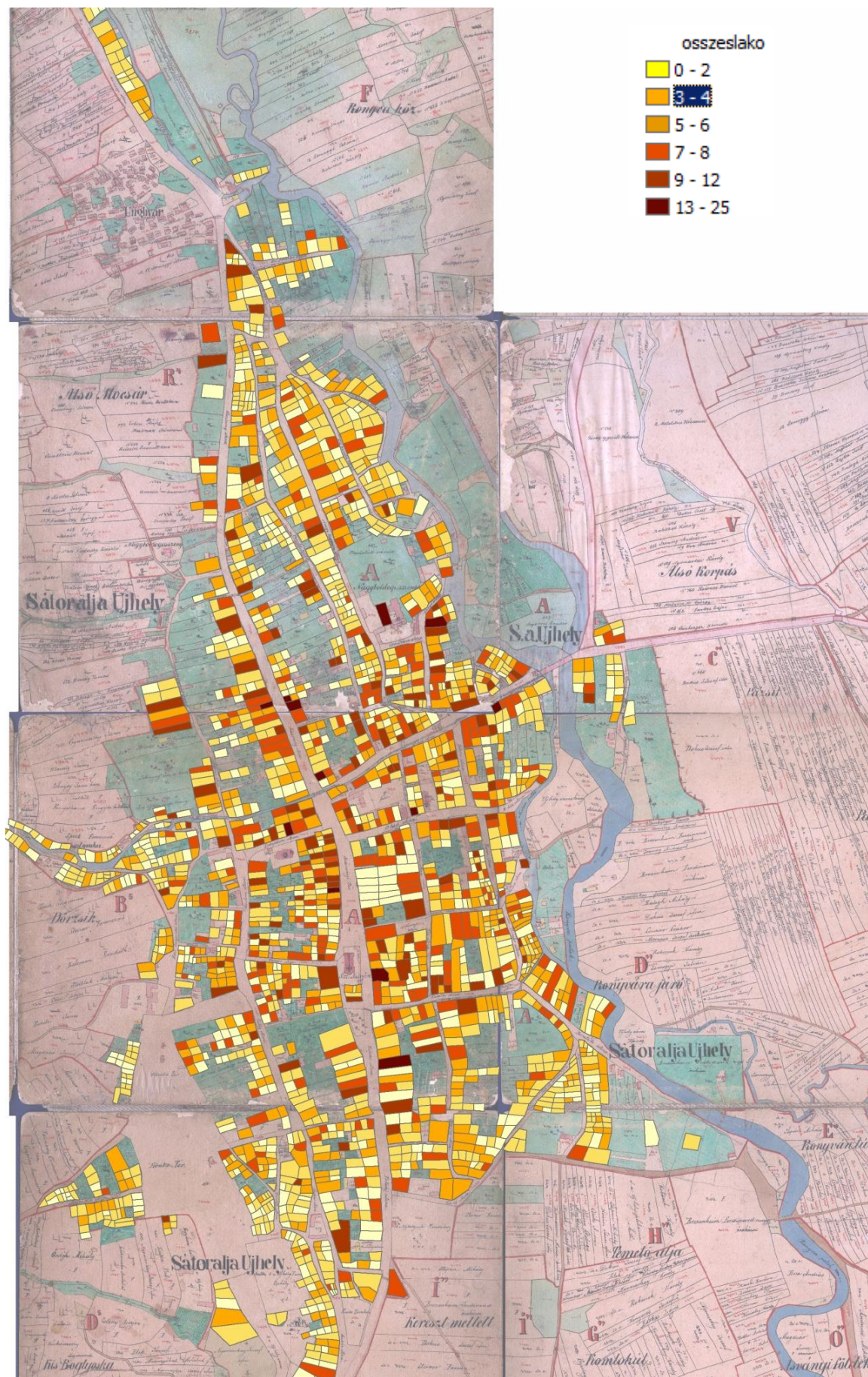

sorszám	hrs.	lakófél	azonosító	utca	név	vallás	év	foglalkozás	születési hely
352	10	1	10_1	Nagy Piac	Pápay Vilmos	iz	1839	megyei	Pápa
353	10	1	10_1	Nagy Piac	Pápay Ilona	iz	1866	gyerek	h
354	10	1	10_1	Nagy Piac	Pápay Gyula	iz	1868	gyerek	h
355	10	1	10_1	Nagy Piac	Janko Julis	kat	1828	szakácsné	Veszprém
356	10	2	10_2	Nagy Piac	Vind Dávid	iz	1843	kocsmáros	h
357	10	2	10_2	Nagy Piac	Reich	iz	1848	feleség	Alsóregmec
358	10	2	10_2	Nagy Piac	Vind	iz	1866	gyerek	h
359	10	2	10_2	Nagy Piac	Vind	iz	1868	gyerek	h
360	10	2	10_2	Nagy Piac	Vind	iz	1869	gyerek	h
361	10	2	10_2	Nagy Piac	Vind Juli	iz	1795	nagyszülő	h
362	10	2	10_2	Nagy Piac	Schwarz Rózi	iz	1845	szolgáló	Azar
363	11	1	11_1	Nagy Piac	Weinberger Móríz	iz	1820	önálló	h
364	11	1	11_1	Nagy Piac	Rézi	iz	1823	feleség	Homonna
365	11	1	11_1	Nagy Piac	Weinberger Janka	iz	1854	gyerek	Homonna
366	11	1	11_1	Nagy Piac	Weinberger Mária	iz	1856	gyerek	Homonna

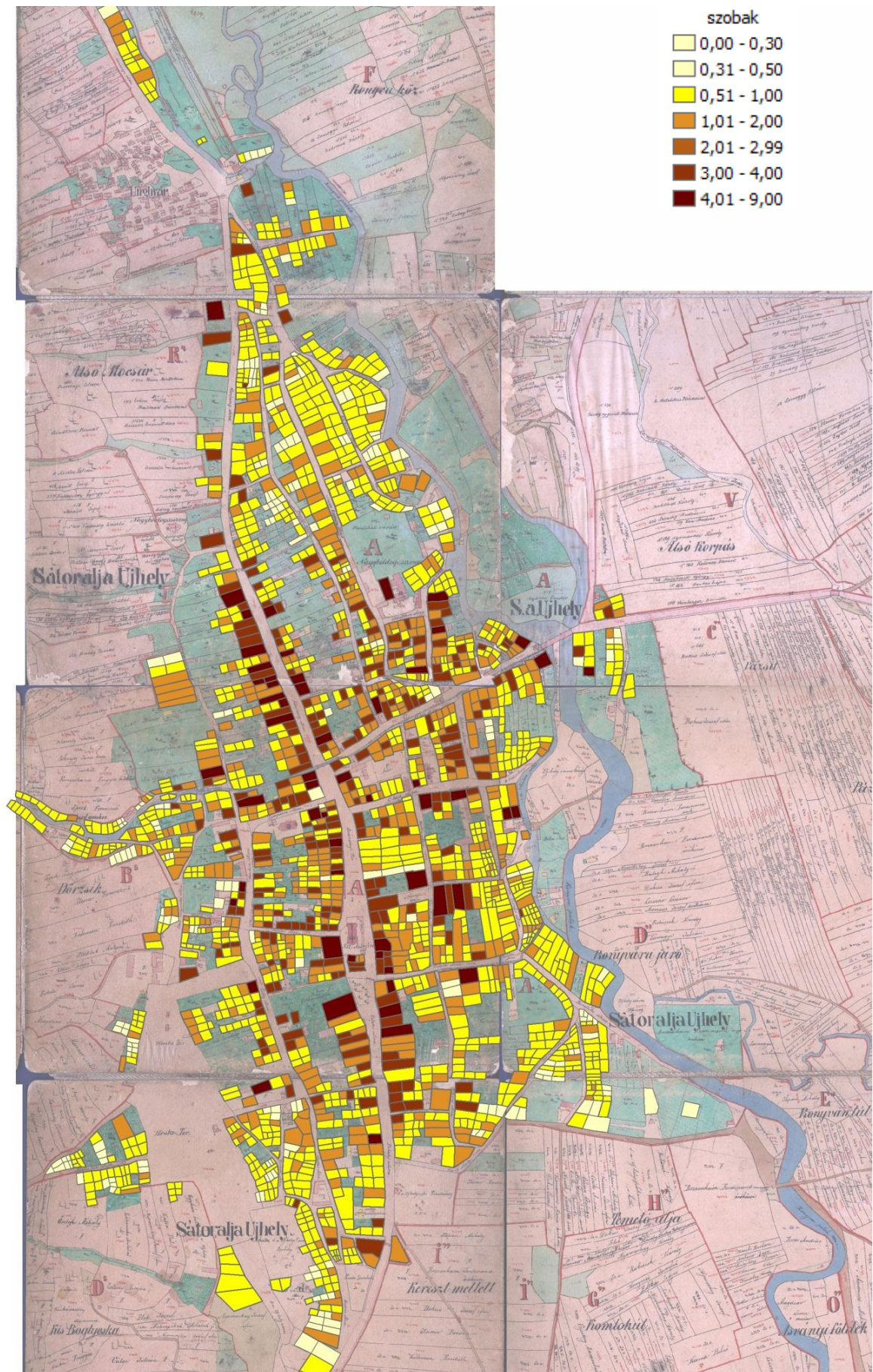
*Az individuális ábrázolás
egy lehetséges megoldása*

II/1. ábra. A családfeők vallásának térbeli sajátosságai Sátoraljaújhelyen (1870)

II/2. ábra. A háztartások (lakófelek) lélekszámának térbeli sajátosságai

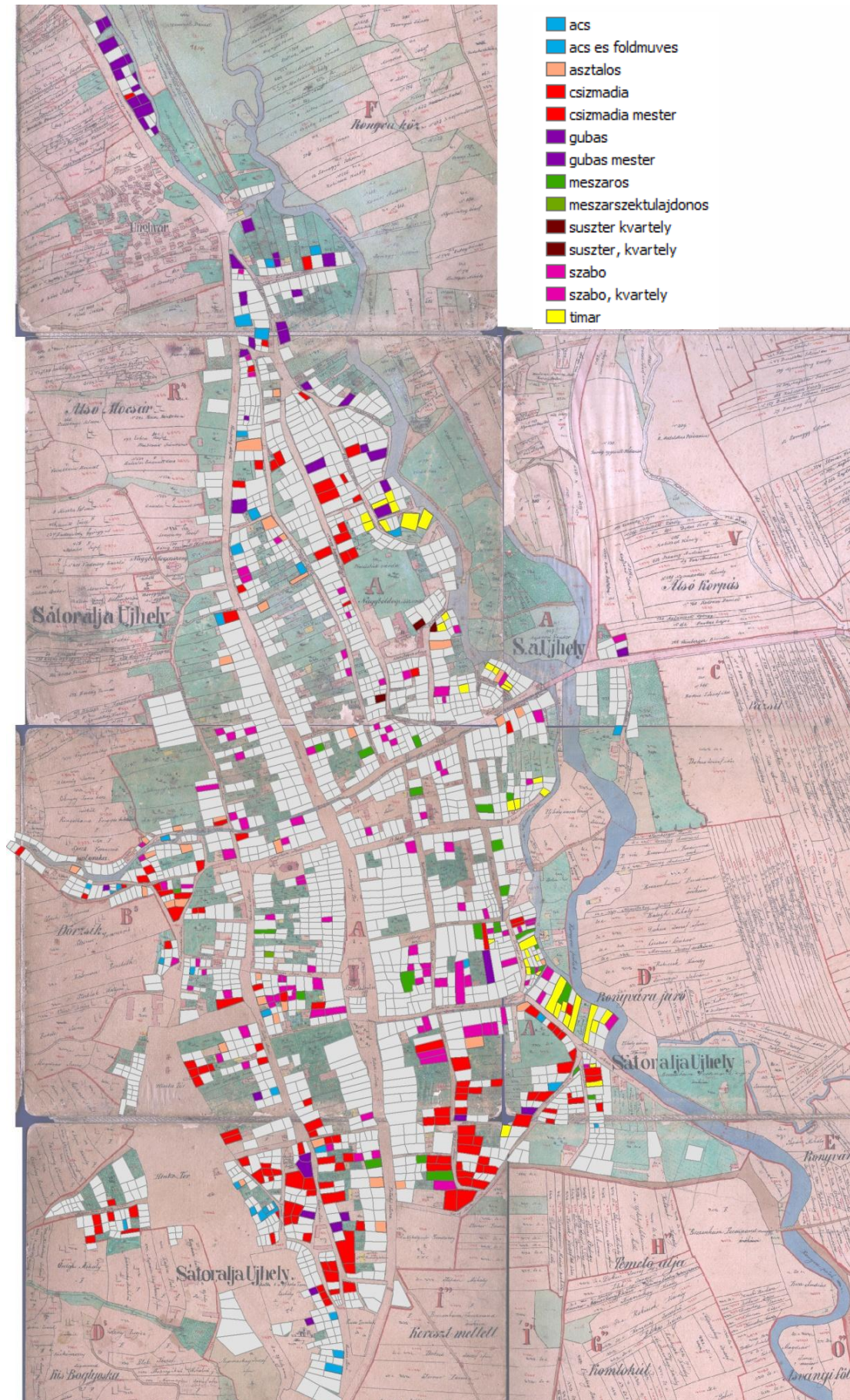
II/3. ábra. A lakófelek nagyságának (szobaszám) mintázata Sátoraljaújhelyen (1870)

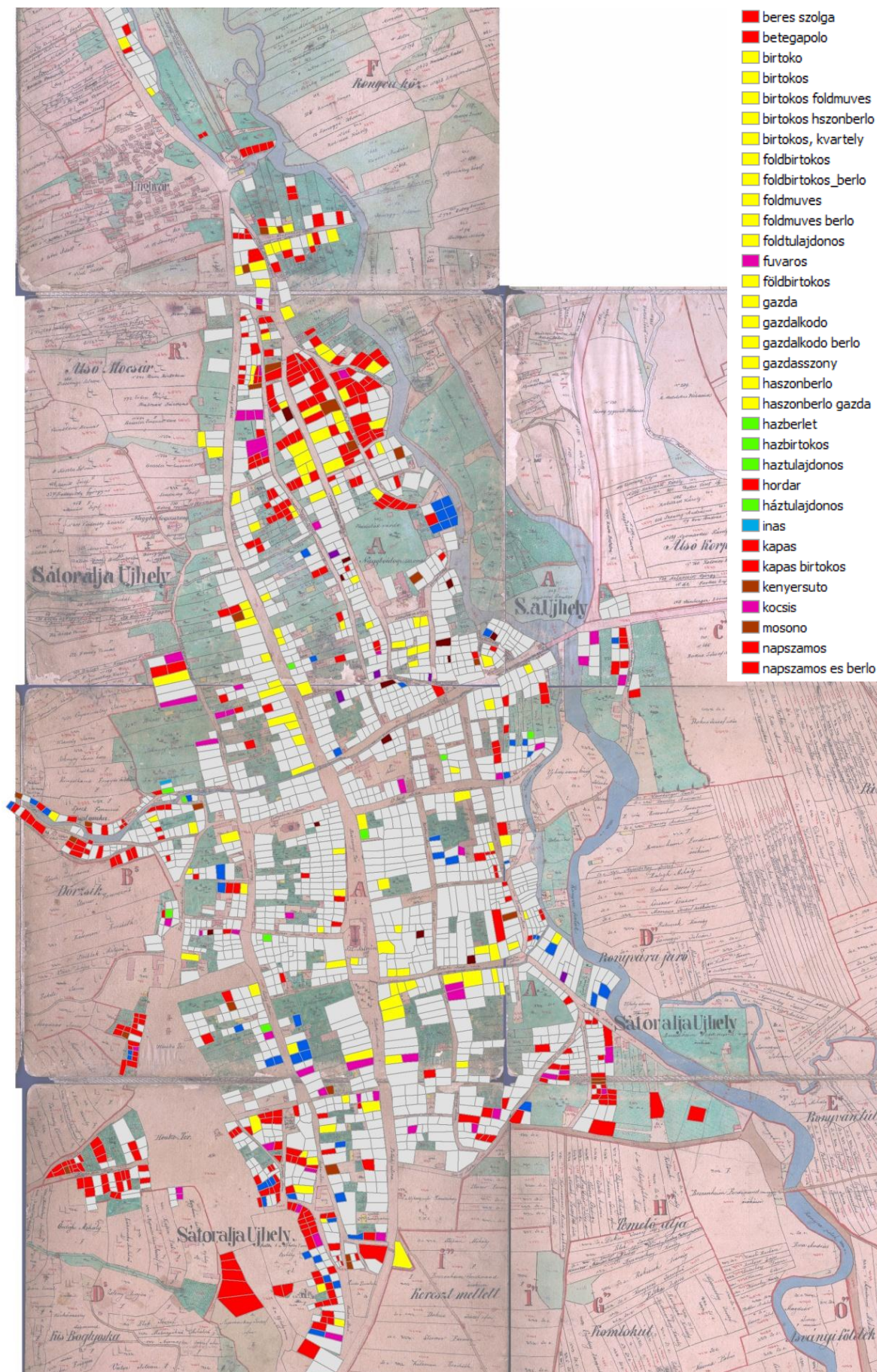
II/4. ábra. A lakófelenkénti lakóssűrűség (egy szobára jutó lakók száma) mintázata

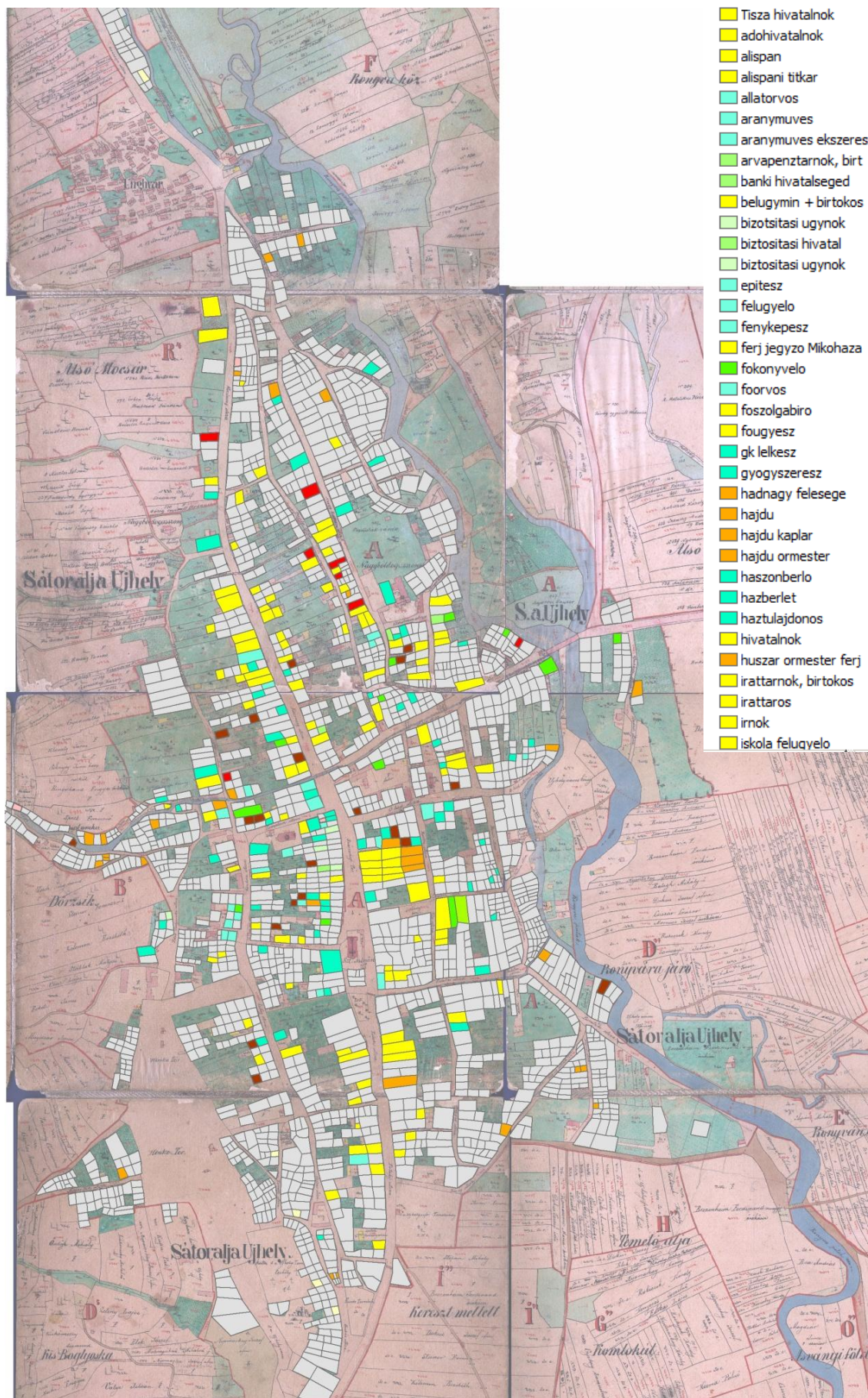
II/5. ábra. A keresők arányának térbeli mintázata Sátoraljaújhelyen (1870)

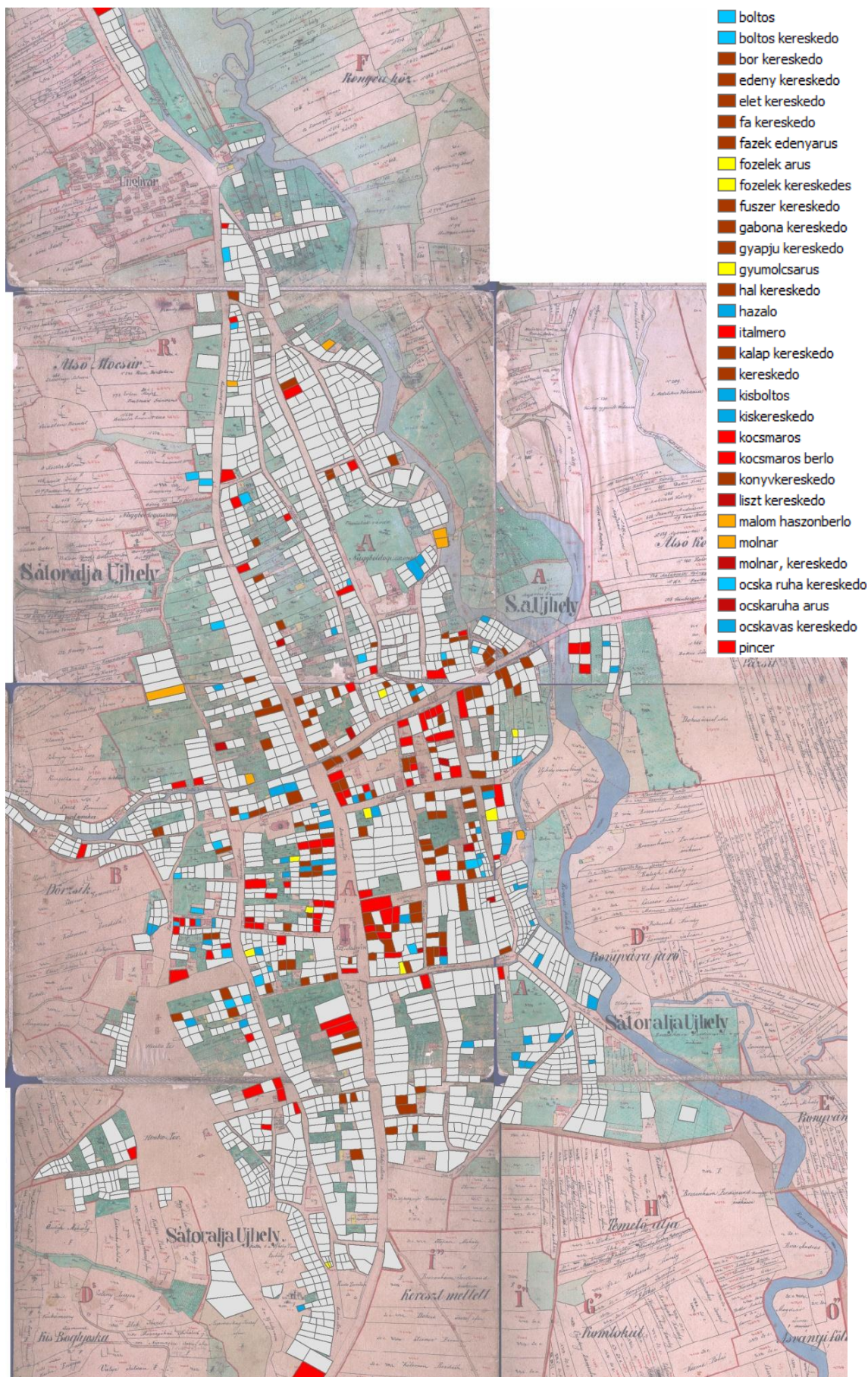
II/6. ábra. Néhány kisipari szakma területi koncentrációja Sátoraljaújhelyen (1870)

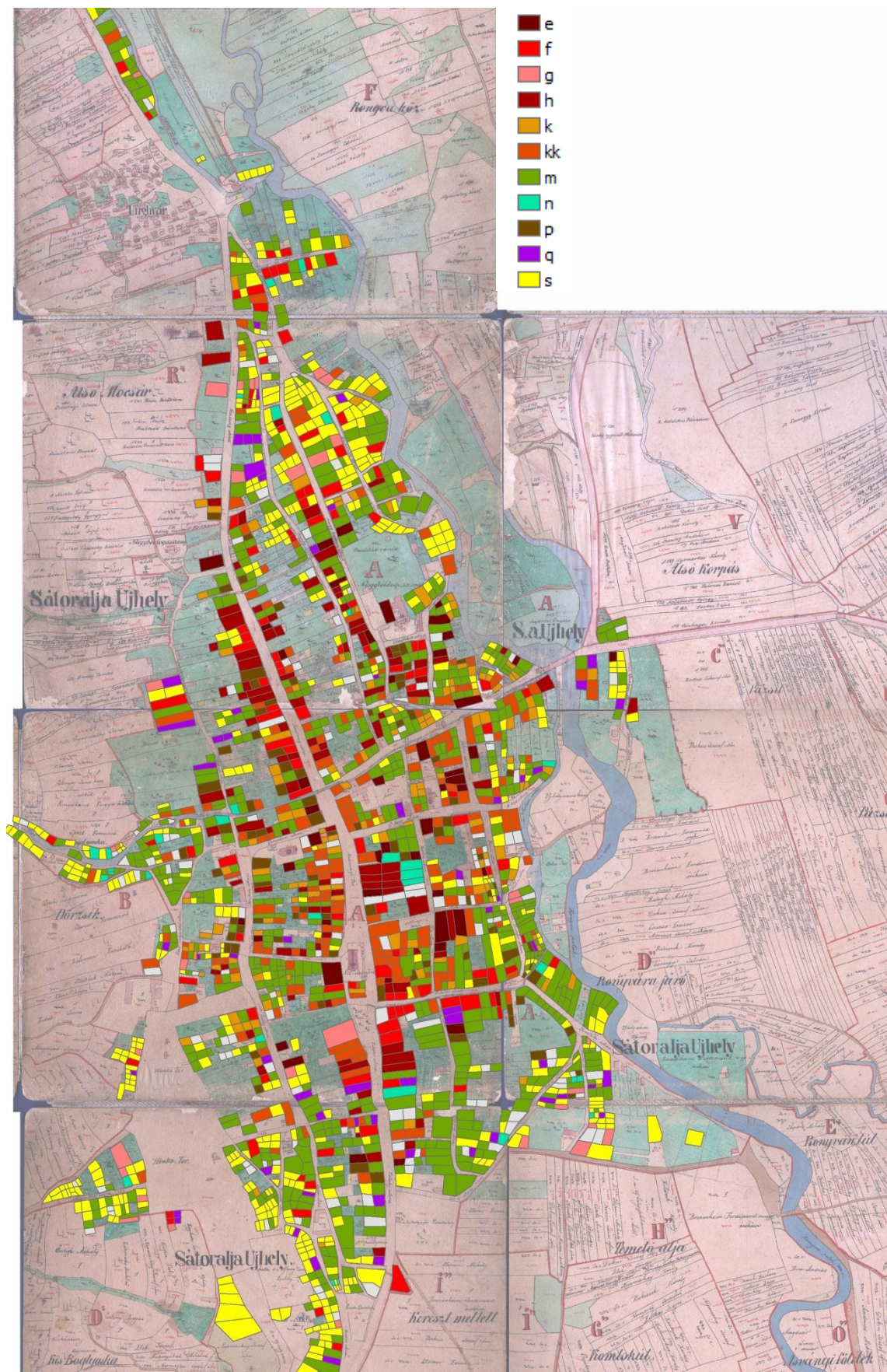
II/7. ábra. Mezőgazdasági és alacsony presztízsű tercier foglalkozások területi mintázata 1870-ben

II/8. ábra. A szabadfoglalkozásúak és hivatalnokok területi elhelyezkedésének sajátosságai

11/9. ábra. Kereskedők és boltosok területi elhelyezkedésének sajátosságai

II/10. ábra. Sátoraljaújhely társadalmának mintázata a foglalkozás presztízse és szektorális jellege alapján (1870)
(jelmagyarázatot lásd a III. fejezetben)

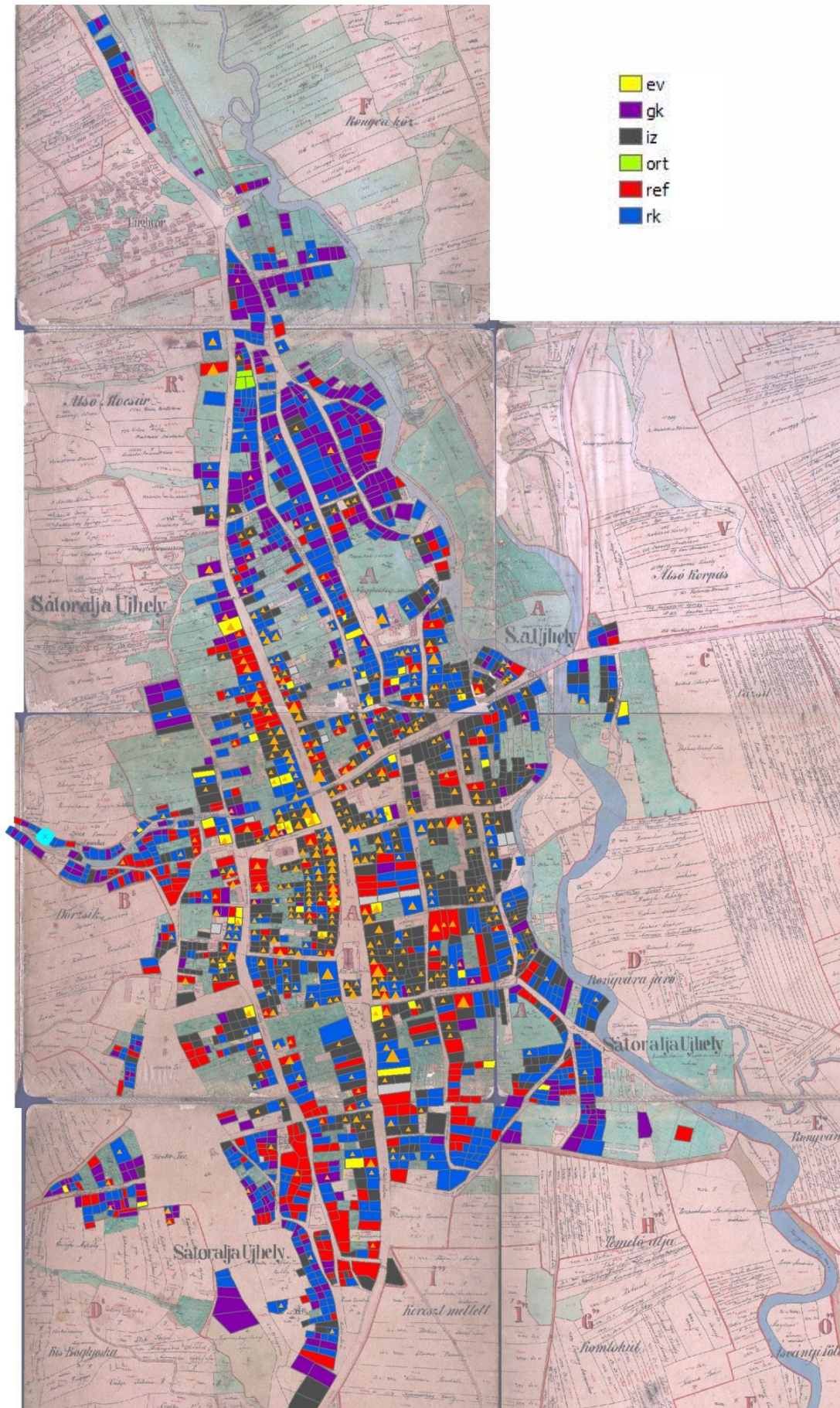
II/11. ábra. A háztartásonkénti gyermekarány területi mintázata Sátoraljújhelyen (1870)

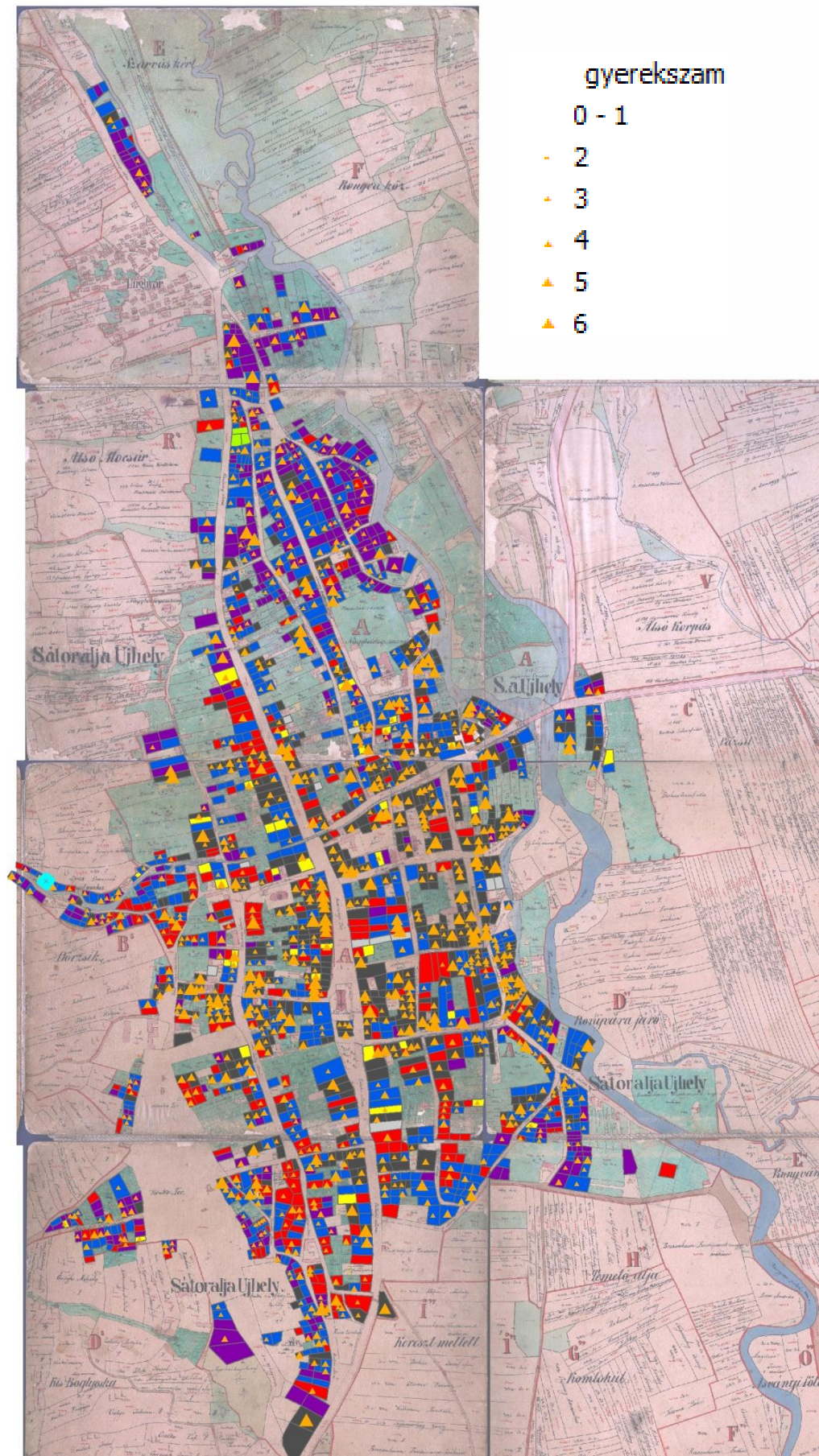
II/12. ábra. Háztartásonkénti gyerekszám területi mintázata Sátoraljaújhelyen (1870)

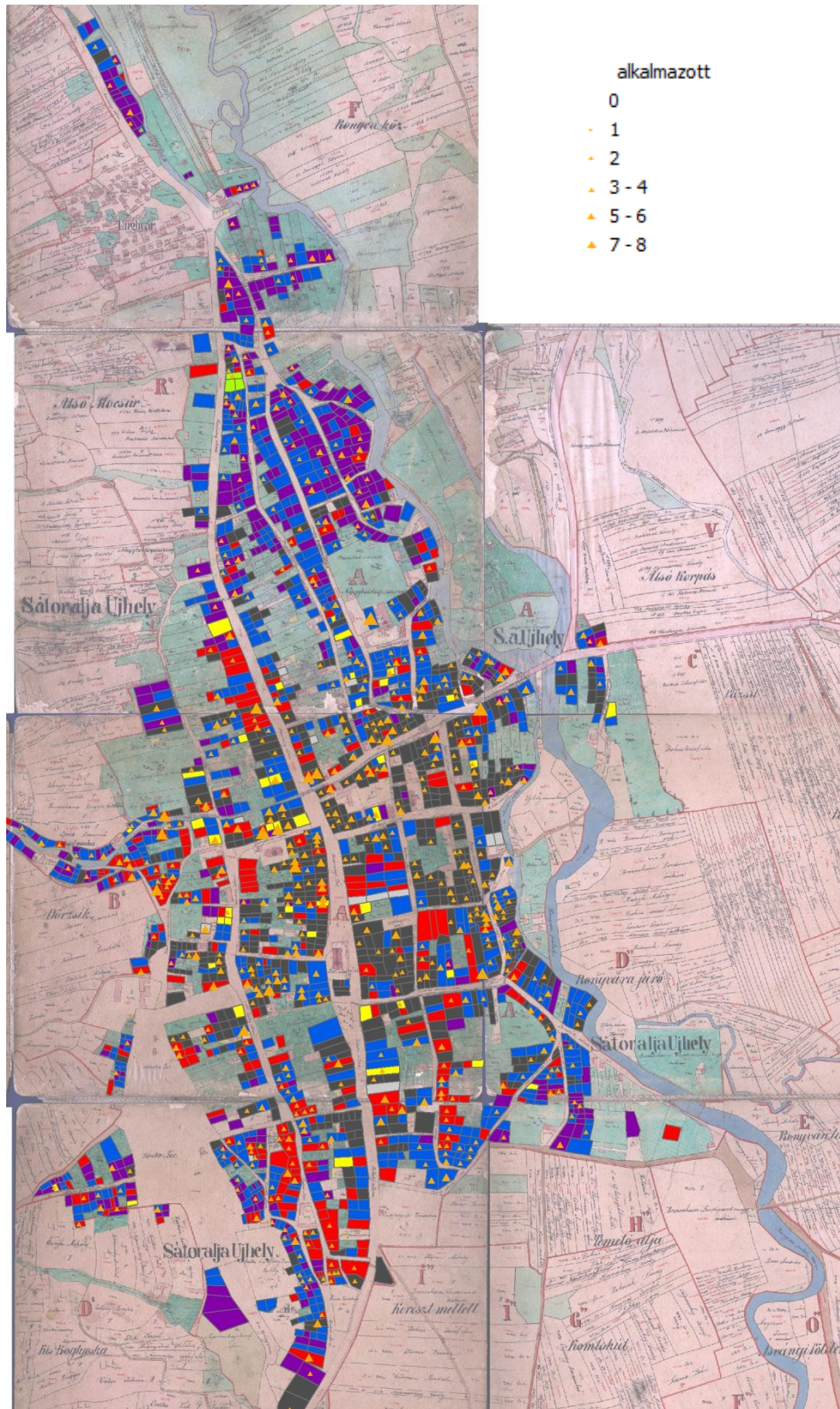
II/13. ábra. A családfők életkor szerinti megoszlásának mintázata Sátoraljaújhelyen (1870)

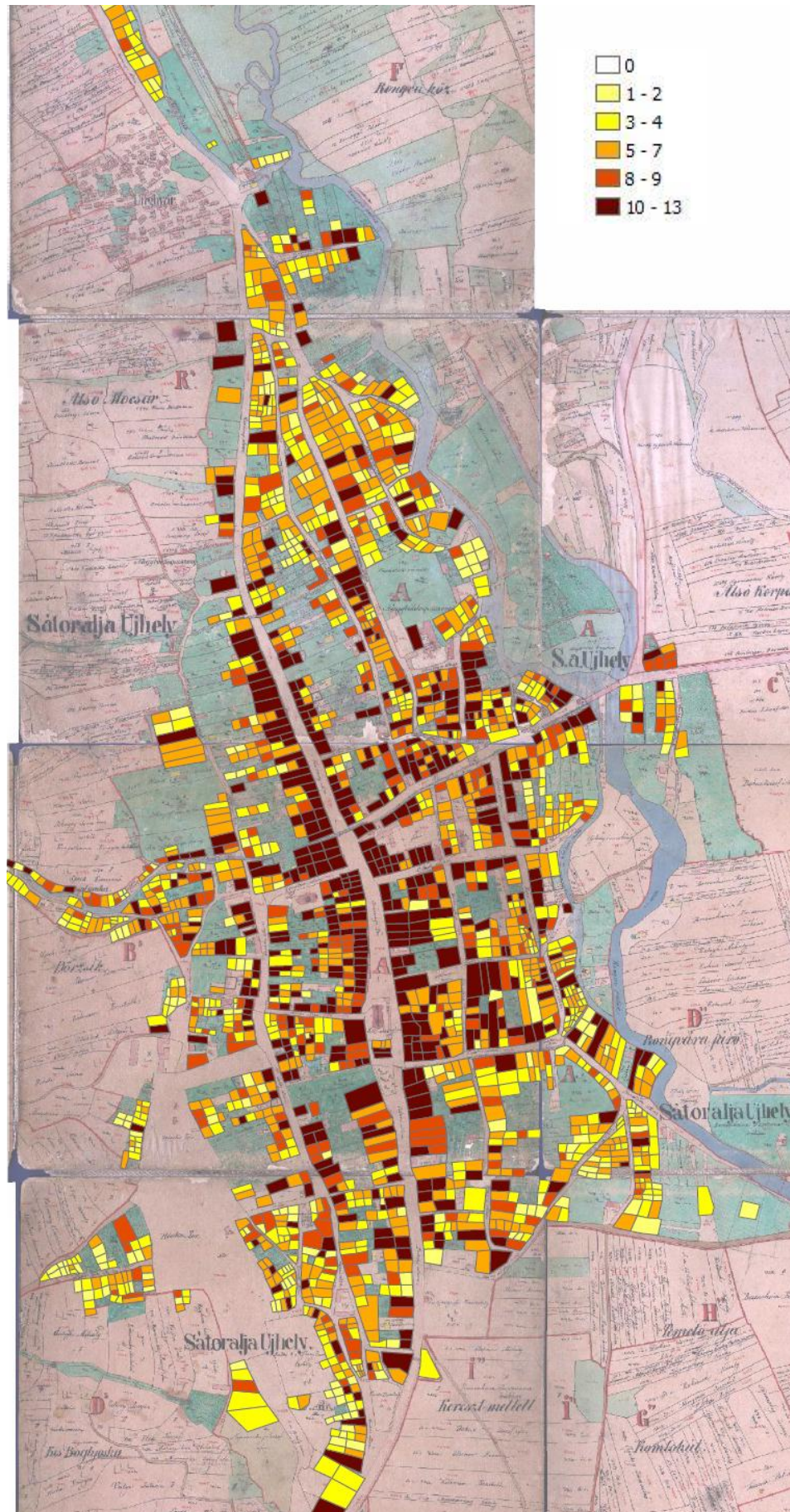
II/14. ábra. A cselédek száma és a családfő vallásának kapcsolata Sátoraljaujhelyen (1870)

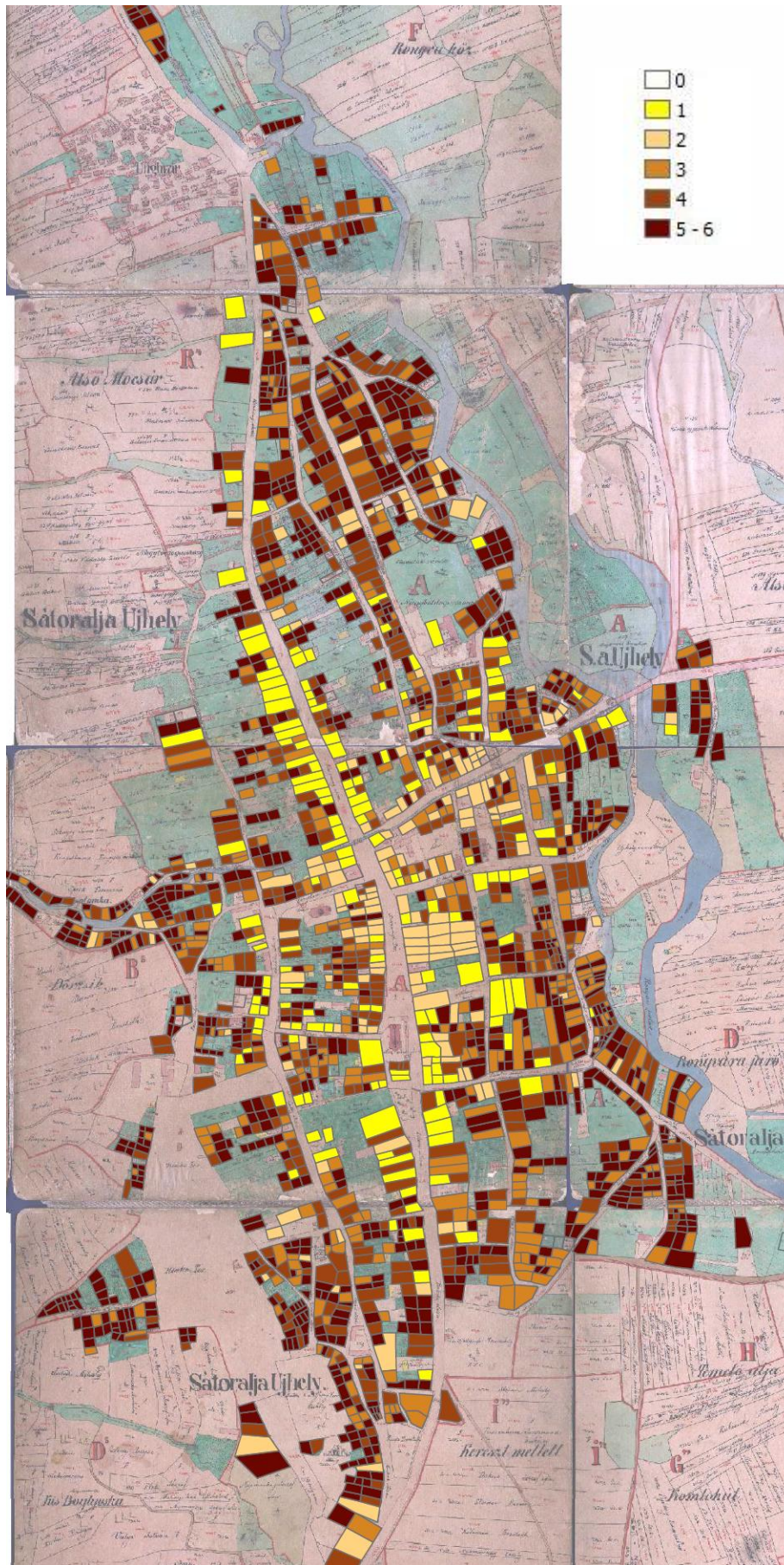
II/15. ábra. A gyerekszám és a családfő vallásának kapcsolata és mintázata Sátoraljaújhelyen

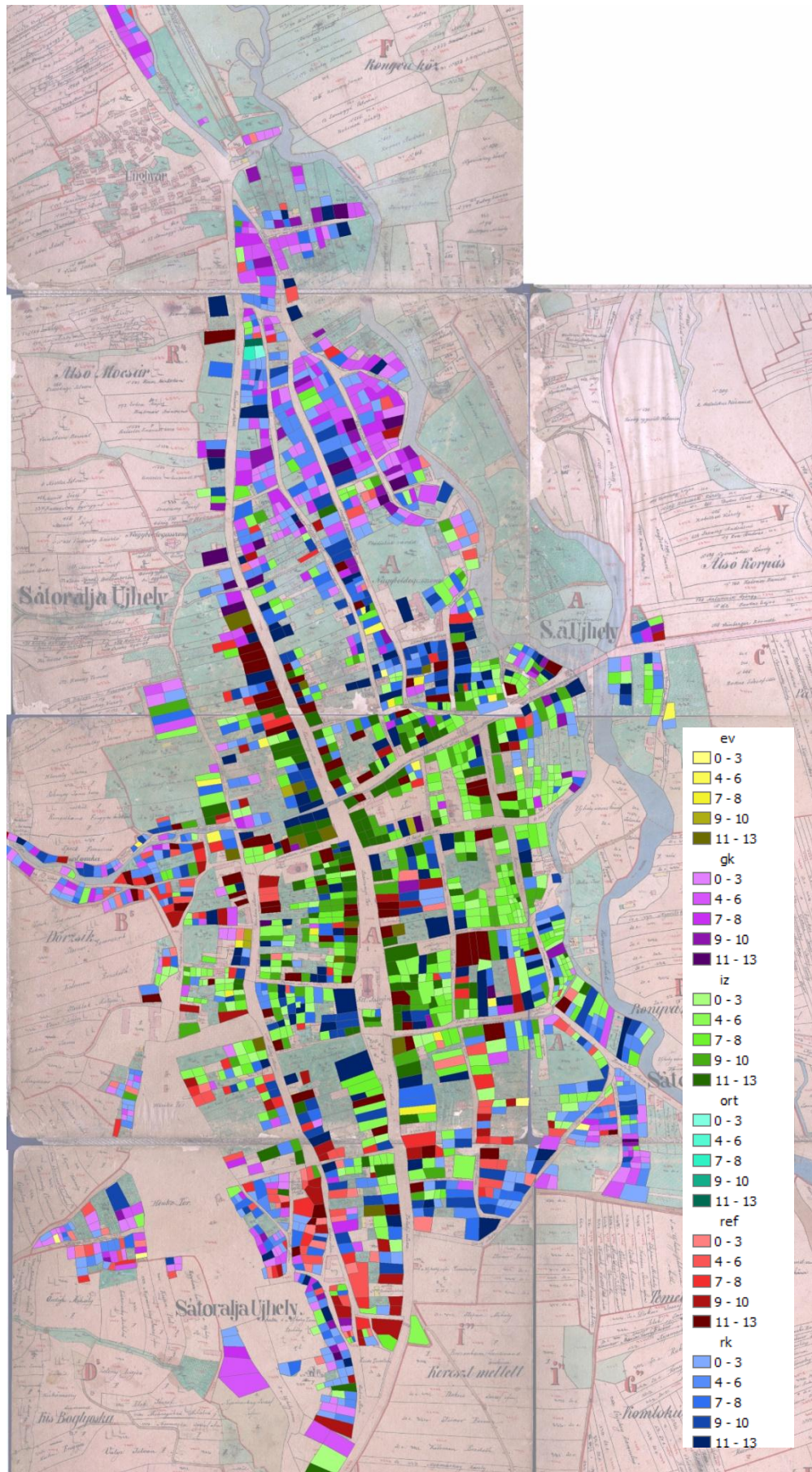
II/16. ábra. Az alkalmazottak száma és a családfő vallásának kapcsolata és mintázata

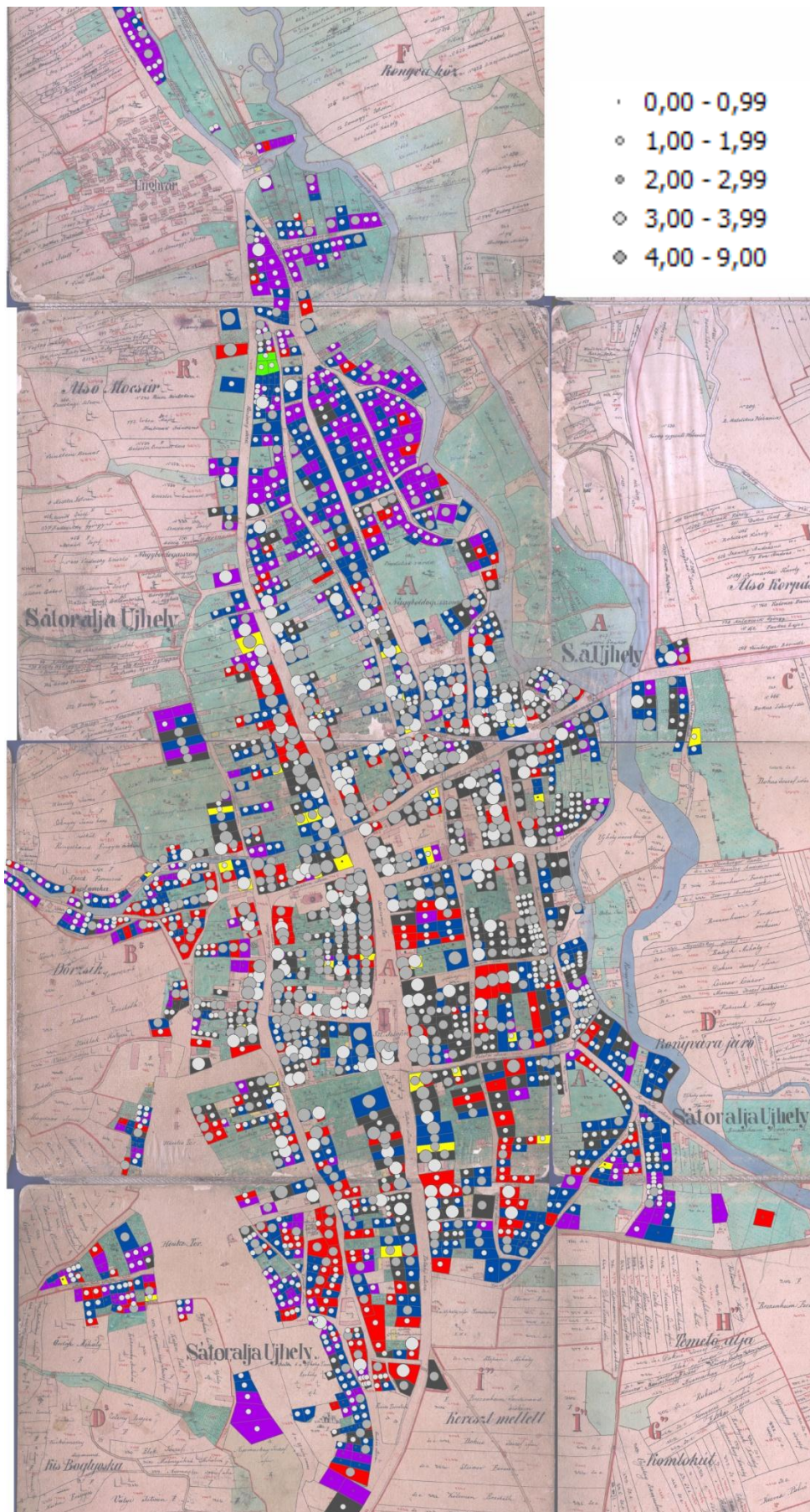
II/17. ábra. A lakófelek egy főre jutó komplex gazdasági potenciál szerinti térbeli mintázata

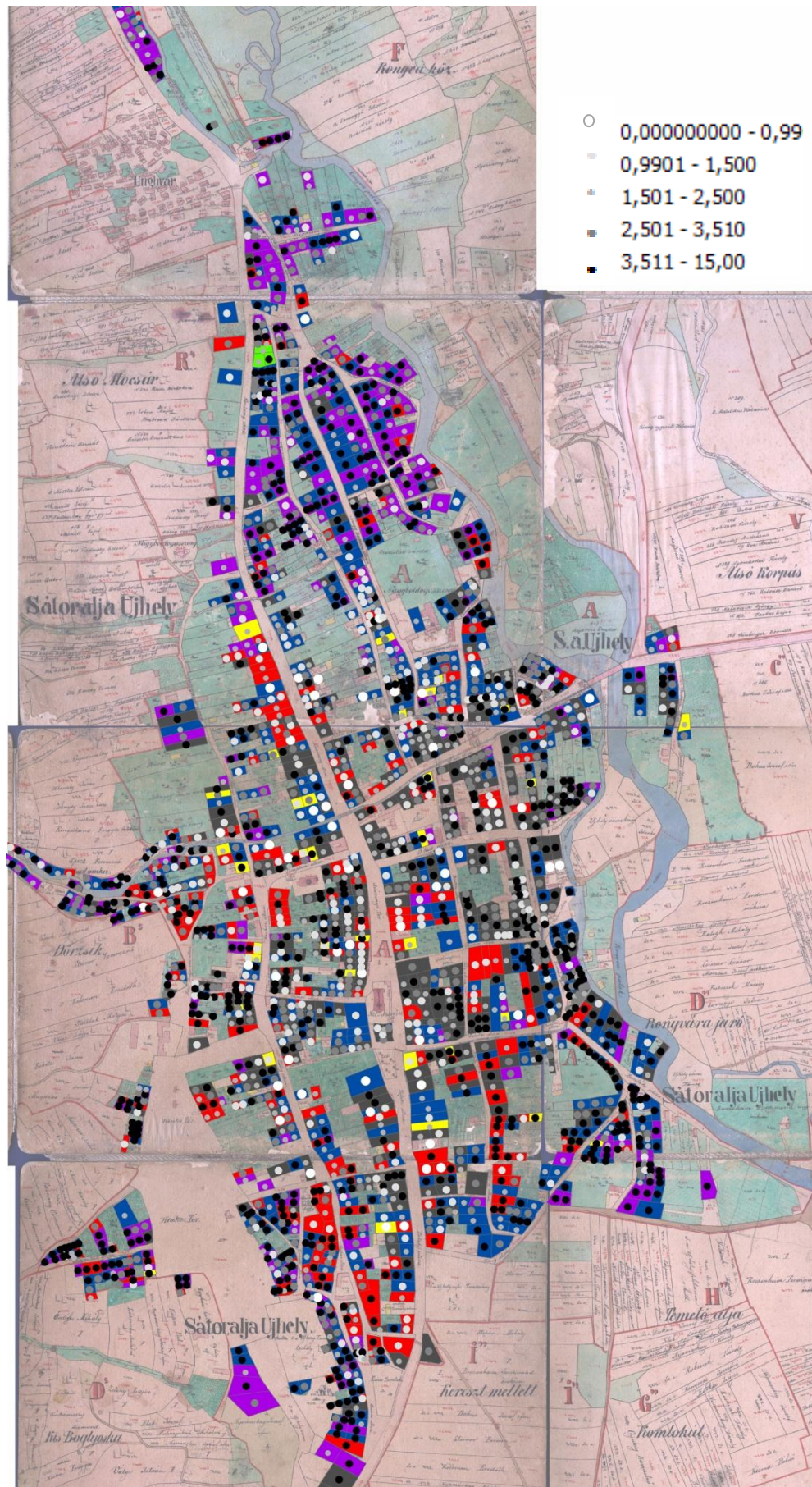
11/18. ábra. A lakófelek térbeli mintázata az automatikus klaszterezéssel kialakított csoportok alapján

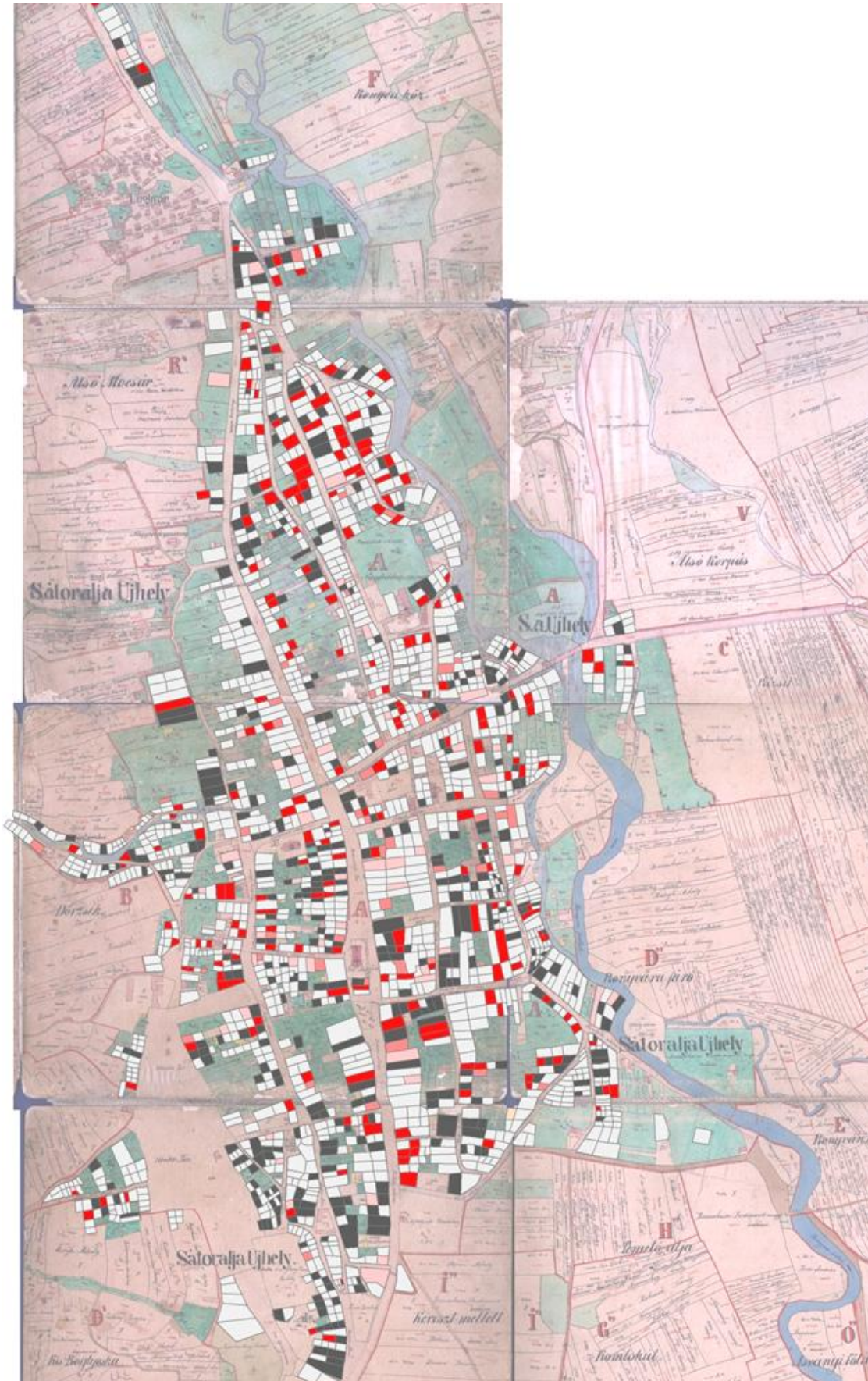
II/19. ábra. A lakosság vagyoni és vallási kategóriák szerinti megoszlása

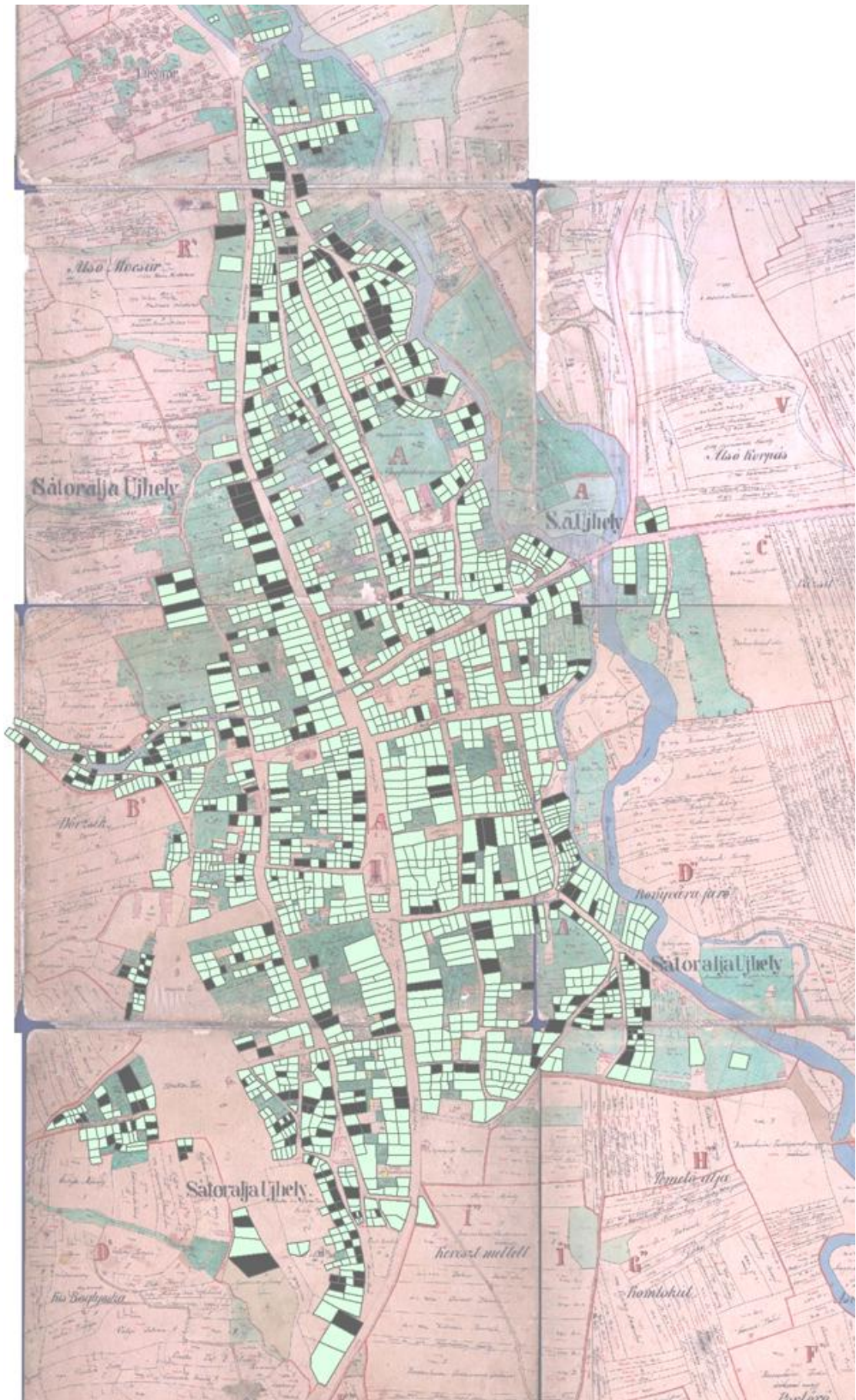
II/20. ábra. A vallás és az egy lakóféltre jutó szobaszám kapcsolata

II/21. ábra. A vallás és a lakossűrűség kapcsolata

II/22. ábra. Helyi születésűek között kötött (fekete) és helyi férj által kötött (piros) háztartások területi mintázata Sátoraljaújhelyen (1870)

II/23. ábra. Vegyesházasságok területi mintázatának sajátosságai Sátoraljaújhelyen (1870)

II/24. ábra. Boltok, kocsmák, üzletek elhelyezkedése Sátoraljaújhelyen (1870)

III. A társadalom rétegződésének vagyoni, vallási és demográfiai sajátosságai Sátoraljaújhelyen 1870-ben

III/1. Célkitűzések, módszertani megfontolások

A térbeli mintázattal (is) jellemezhető jelenségek vizsgálata mellett (vallási szegregáció jelenléte, foglalkozások térbeli elkülönülése, lakóterület nagysága, lakószűrűség, demográfiai mutatók) az adatbázis szerkezete lehetővé tette a társadalom életkor, foglalkozás, demográfiai és szociális mutatók, vallás és vagyon, társadalmi presztízs szerinti tagozódásának vizsgálatát. A nagyszámú adat együttes kezeléséhez és kiértékeléséhez az SPSS nyújtotta automatizálható (gyors) matematikai-statisztikai vizsgálatokat vettük igénybe. Így lehetőség nyílt pl. az egyes foglalkozásokon belüli vallási összetétel vizsgálatára, a háztartásméret vallások szerinti különbségeinek (reprodukciós ráta) elemzésére, az egyes vallási csoportok belső vagyoni differenciáltságának megállapítására, az egyes korcsoportok vagyoni helyzetének bemutatására, a cselédek vallás szerinti preferencia-vizsgálatára (mint alkalmazó, mind alkalmazott szinten). A bevezetőben leírt módszertani megfontolások miatt alkalmazott eljárás következtében a statisztikai kiértékelés zömmel a családfejre korlátozódott: kimaradtak a részletes statisztikai kiértékelésből a cselédek és az egyéb kereső foglalkoztatottak, kb. 1700 foglalkozással bíró fő.

A legtöbb problémát módszertani szempontból a származtatott, vagyoni helyzetre utaló mutatók és a felhasználásukkal kialakított társadalmi csoportok jelentették. E mutatók bevezetésével a célunk az volt, hogy az egyes társadalmi csoportok közötti különbségek (legyen ez életkor, foglalkozás, vallás, gyerekszám szerinti differencia), továbbá a csoporton belüli differenciáltság fokát megállapítsuk. A sátoraljaújhelyi társadalom vagyoni helyzetének vizsgálatához abból az alapfeltevésből indultunk ki, hogy az íveken rögzített adatokból kinyerhető lakófelre jutó szobaszám, illetve a lakófelen belül egy lakosra jutó szobaszám valamilyen módon – ha nem is egyértelműen és maradéktalanul – utal a vagyoni helyzetre, illetve a családfeje státusára, foglalkozásának presztízsére.⁶² Az ilyen vizsgálatoknál alternatív módszer-

ként alkalmazható éves jövedelem, a (végrendeleti) összvagyon és az aktuális ingatlanvagyon azonban három különböző tartalmat magába foglaló, eltérő minőségre utaló mutató, melyek összehasonlítható (korrelációs) vizsgálata (1) egyrészt a szakirodalomban nem történt meg, (2) másrészt a népszámlálási kérdőívek alapján eme vizsgálat nem is végezhető el, hiszen – mivel nem különíti el a bérleményt a tulajdontól – még az utóbbi mutatóról sem szolgáltat pontos információt. Így a három változó kapcsolatát illetően csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Emiatt a továbbiakban a helyi társadalom presztízs és vagyon szerinti differenciáltságának vizsgálatához három eltérő – különböző módszertannal kreált – változót vezetünk be és alkalmaztuk minden, statisztikai lekérdkezés esetében, mellékesen azt is firtatva, hogy proxy változóként helyettesíthetők az egy főre jutó szobaszámot és *vice versa*, illetve a három változó kiváltja-e egymást. Fontos hangsúlyozni tehát, hogy e mutatók 'tartalma' nem egyértelműen körülírható, továbbá hogy a társadalmi helyzet eltérő aspektusára világítanak rá.

Először társadalmi presztízs szerint, egyedül a foglalkozás megítélése alapján (egyéb tényezők, mint családméret és szobaszám figyelembe vétele nélkül) kíséreltük meg a csoportképzést (egyváltozós módszer): a több száz foglalkozást tizenegynéhány kategóriába vontuk össze. Mivel a módszer legalábbis részben heurisztikus (például a zsidóság esetében köztudott, hogy a suszterek presztízse igen alacsony,⁶³ ez azonban nem mutatja meg, hogy milyen a csizmadiák, vargák, cipészek presztízse a suszterekhez képest; továbbá azt sem, hogy e szakma presztízse más vallási csoportok esetében hogyan ítéltető meg), így megbízhatósága is hagy maga után kívánnivalót, noha hasonló vizsgálatokra volt már példa. Sőt, az újhelyi példa érvényessége nem jelenti azt, hogy ez minden városra igaz. Kritikus pont tehát az alkalmazott társadalmi modell relevanciája, a „torlódtott társadalom” mind általános, mind helyi érvényessége. Sátoraljaújhely kétségtelenül urbanizálódó-modernizálódó-iparosodó, de a „modern” foglalkozások aránya alapján 1870-ben még messze nem iparosodott város volt (noha a Beluszky-féle rangsorban előretörése, pl. a na-

⁶² Az összeírás nem tesz különbséget bérlemény és tulajdon között, így a szobák, vagy üzlethelyiségek birtoklása épp annyira utalhat a vagyonra, mint a jövedelemre (a belvárosi házakban lakó zsidóság zöme például bérlő volt – több szoba kibérlése viszont egyértelműen kedvező jövedelmi helyzetűnek, s nem vagyonuk nagyságának köszönhető). Éppen

ezért a gazdasági potenciál kifejezést szinonim értelemben használjuk.

⁶³ Szépirodalmi utalás Sólem Aléchem: Tevje a tejesember, avagy hegedűs a háztetőn c. munkájában.

gyobb, de stagnáló Egerhez képest jól mérhető). Így a hivatali alkalmazottak aránya a keresők között 5–8%, (a szintén megyeszékhely Egerben ez 15–18%), a polgári foglalkozásoké 10% (a fegyveres altiszti réteg kivételével) az 1870-es összesítés alapján. E besorolás erőssége, hogy korábbi szakmunkákkal összevethető, hátránya, hogy a besorolás helyességének ellenőrzése nem lehetséges.⁶⁴

A másik két, *többszörös* klasszifikációs módszer elsősorban a *számszerűsíthető* változókon alapult, de módszertanában egymástól eltértek. Mindkettő abból indult ki, hogy a helyiségek száma alkalmas a vagyoni helyzet (helyesebben a fentiek értelmében inkább a *gazdasági potenciál*) értékelésére, amit az üzletek száma, a cselédek száma és a foglalkoztatottak száma, valamint a család-lakóféfól összlétszáma tovább befolyásol.⁶⁵ A fenti változókat felhasználva egy képlet segítségével egy új numerikus változót határoztunk meg, majd ennek hisztogramját felrajzolva, a törések/kiugró értékek mentén kategóriákat alkotva csoportosítottuk a családfőket vagyoni helyzetük szerint. Értelmszerűen e besorolás elvben független a foglalkozástól, hiszen az explicite nem szerepelt a képletben, s ezt a korrelációs vizsgálatok is megerősítik (III/1. táblázat).

A harmadik klasszifikációs módszer szintén a fent említett változókon alapszik, de egy képlet helyett automatizált *klaszterképzési* eljárással (SPSS) történt a lakosság csoportokba sorolása. A klaszterek számának beállításánál alapelv volt,

hogy kis létszámú csoport ne keletkezzen, illetve, hogy a diszkriminancia analízis elfogadható visszaosztályzási arányt adjon. Ez alapján a családfőket 6–7 csoportba lehetett besorolni, mintegy 80%-os pontossági aránnyal a visszaosztályzás során.⁶⁶ E vizsgálat relevanciáját is csökkenti a nem normáloszlást mutató változók jelenléte.

A három osztályzás közötti *korreláció* gyenge volt, ezt a *korrespondencia-analízis* eredménye is megerősíti (III/8. táblázat). Így gyengeségeik ellenére mindhárom módszert alkalmaztuk a további összevetésben. A képlet alapján, több változó felhasználásával készített besorolás viszont korrelál az egy lakosra jutó szobaszámmal. Ez azt jelenti, hogy a *többi bevont változó módosító szerepe csekély*, azaz a legtöbb szobával rendelkezők alkalmazzák a legtöbb segéderőt és cselédet (III/1. táblázat). Így a szobaszám proxy változóként használható (bonyolultabb számítások bevezetésére nincs szükség).

III/2. A változók közötti kapcsolatrendszer vizsgálata

Az adatbázisba a népszámlálási ívekről bevitt, továbbá azok alapadataiból származtatott kvantifikálható változók kapcsolatának vizsgálata, az egymástól függő és független változók azonosítása érdekében korrelációs mátrixot készítettünk. Erre a főleg az adatkezelések elkerülése érdekében (az egymással erős kapcsolatban lévő változók közül elég egyet elemezni, célszerűen azt kiválasztva, mely okozza-magyarázza a többit)⁶⁷ és a háttérben lévő (nem evidens, vagy evidensnek tűnő, de a várakozástól eltérő) összefüggések megvilágítása miatt volt szükség. Mivel a numerikus változók jelentős része nem mutatott normáloszlást (mely a többszörös statisztikai vizsgálatok kivitelezhetőségének egyik peremfeltétele),⁶⁸ így a Pearson-féle korreláció helyett az

⁶⁴ Egy diszkriminancia analízis elvileg lehetővé teszi az előre definiált csoportok pontosságának vizsgálatát a többi (az eredeti csoportképzésben nem alkalmazott) változó felhasználásával, a visszaosztályzás sikeressége (%), illetve az átsorolások (%) alapján. Ez megmutatja, hogy az előre definiált csoportok mennyire különböznek el egymástól más *ismérvek* alapján. Esetünkben ennek két korlátja van: egyrészt a numerikus változók nem mutattak normáloszlást, jelentősen rontva egy ilyen vizsgálat megbízhatóságát, másrészt az eredeti változó, a családfő foglalkozása nem kvantitatív, hanem *kvalitatív* változó, így minőségileg más, mint a többi számszerűsíthető, vagy a vagyoni helyzet értékelésére kialakított származtatott változó. Ebből következően egy visszaosztályzástól eleve nem is várhatunk nagy eredményt. A diszkriminancia analízishez a csoportok alá-fölrendeltségi viszonyait meg kell határozni, a foglalkozásokat legalább ordinális skálán numerikus változóvá kell alakítani, míg az eredeti osztályzás csupán nominális, a különbségek mértékére nem utal. Az újrakódolás után alkalmazott diszkriminancia analízis és a korrelációs vizsgálatok arra utalnak (a szobaszámmal nem mutatott nagy korrelációt), hogy a presztízs alapján, prekoncepcióval létrehozott csoportok eltérnek a többi klasszifikációs módszer adta eredményektől, vagy kvantifikálásuk (a belső hierarchia megállapítása) nem lehetséges (vö. III/2. táblázat).

⁶⁵ A korábbiakban kifejtettek értelmében valójában nem kapunk képet az ingatlanvagyonról, tehát a második osztályzási módszerre kreált változónk inkább „hibrid”, részben a vagyont, részben a jövedelmet tükrözi.

⁶⁶ Természetesen ennél kevesebb csoport esetében is nőhet a visszaosztályzás helyessége, hiszen a 2149 lakóféfól 1 csoportba is besorolható, ez értelemszerűen 100%-os találati arányt ad, csak így éppen a fő cél, a homogén csoportok kialakítása, a társadalom differenciáltságának vizsgálhatósága válik lehetővé. Ezért a kategóriák számát a visszaosztályzás „találati arányának” függvényében alakítottuk ki.

⁶⁷ A korrelációs mátrix nem alkalmas ok-okozati összefüggések megvilágítására, tehát ehhez más módszereket kell segítségül hívni (parciális korrelációs vizsgálatok, regresszió-analízis). Ez két ok miatt nem történt meg: egyrészt a normáloszlás hiánya miatt, másrészt a változók korrelációs mátrixa az esetek zömében gyenge-közepes korrelációt mutatott, így e vizsgálat okafogyottá vált.

⁶⁸ És ez az adatsor logaritmizálásával – az $y = \lg(x+1)$ képlet alapján – sem volt elérhető a Kolmogorov-Szmirnov próba és a Q-Q és P-P diagram tanúsága szerint.

III/1. táblázat. A Korreláció erőssége a kvantifikálható változók között – az alap- és származtatott változók (kurzív) kapcsolata

Változó	Életkor	Cseléd-szám	Munkatárs	Összes lakó	Kereső aránya	Szobák száma	Gyerekarány	Egy szobára jutó lakó	Vagyon 1	Vagyon 2
Kor	1,000	-,011	-,134**	-,047*	-,006	-,141**	-,099**	,099**	-,158**	-,171**
Cseléd-szám	-,011	1,000	,097**	,427**	-,276**	,513**	-,071**	-,122**	,369**	,537**
Munkatárs száma	-,134**	,097**	1,000	,408**	,240**	,236**	,074**	,152**	,113**	,426**
Összes lakó	-,047*	,427**	,408**	1,000	-,560**	,424**	,610**	,501**	-,197**	,103**
Kereső aránya	-,006	-,276**	,240**	-,560**	1,000	-,194**	-,539**	-,330**	,234**	,183**
Szobák száma	-,141**	,513**	,236**	,424**	-,194**	1,000	,063**	-,530**	,613**	,710**
Gyerekarány	-,099**	-,071**	,074**	,610**	-,539**	,063**	1,000	,523**	-,416**	-,304**
Egy szobára jutó lakó	,099**	-,122**	,152**	,501**	-,330**	-,530**	,523**	1,000	-,796**	-,601**
Vagyon 1	-,158**	,369**	,113**	-,197**	,234**	,613**	-,416**	-,796**	1,000	,911**
Vagyon 2	-,171**	,537**	,426**	,103**	,183**	,710**	-,304**	-,601**	,911**	1,000

**szignifikáns kapcsolat, $p=0,05$

ún. Spearman-féle rangkorrelációt használtuk a vizsgálat során. A normáeloszlás hiánya természetesen kizárta a változók függetlenségvizsgálatánál a faktoranalízis (PCA) alkalmazását, de mint a mellékelt korrelációs mátrixot bemutató táblázatból is kiderül, a kvantifikálható változók között az erős korreláció egyébként is ritka volt, így az adatbázisban rögzített változók zöme függetlennek tekinthető.

A rangkorrelációs mátrix alapján leszögezhető, hogy kapcsolat mutatható ki a szobák száma és a származtatott vagyoni mutató között, amelyet a cselédek száma befolyásol, de a munkatársaké vagy gyerekeké alig. A szobaszámra ugyanilyen csekély hatással volt e két utóbbi mutató értéke. Szintén (de gyengébb) összefüggés van az egy szobára jutó lakók száma és a vagyoni mutató között, vagy a szobaszám és a cselédek száma között. A keresők aránya a család lélekszámának növekedésével csökken, de az összefüggés nem erős. A gyerekek száma viszont jobban befolyásolta a család méretét, mint az alkalmazottak vagy cselédek száma, míg a két vagyoni többváltozós vagyoni mutató közötti összefüggés viszont erős.

A következőkben ezen kapcsolatok jellegét, tendenciáit vizsgáljuk meg részletesen, több aspektusból (vallás, életkor, foglalkozás, vagyon) és több statisztikai mutató (átlag, szórás, módusz) segítségével. Mivel több esetben nem mutatható ki a változók között erős korreláció, szükségessé vált a vizsgált demográfiai mutatók kategóriánkénti átlagértékeinek ábrázolása. Diagramjaink egy része ezt mutatja be. A számszerűsíthető

változók esetében ugyanis a korrelációs mátrix koefficienseinek értékeit a (páronként vizsgált) csoportátlagok differenciái magyarázzák. Sokszor azonban a csoportok értékeinek szórása is nagy, ami jelentős belső differenciáltságra utal: ez esetekben pedig az átlag nem reprezentálja kellőképpen a halmazt, ezért szükség lehet más mérőszámok alkalmazására. Másképpen: a vagyon és a gyerekszám közötti gyenge kapcsolat oka az, hogy az igen vagyonosak körében a nagy gyerekszám ugyanúgy jellemző lehet, mint a szegények esetében (akiknél ez túlélési stratégia). Éppen ezért – s másrészt azért is, mert a nem számszerűsíthető változók, mint pl. a vallás vagy a következőkben bemutatandó, foglalkozásszerkezeten és presztízszen alapuló társadalmi kategorizálás más mutatókkal való kapcsolatrendszer korrelációs mátrix segítségével eleve nem vizsgálható – szükségessé vált a csoporton belüli differenciák bemutatása a gyakorisági értékek eloszlása alapján. Az, hogy a két, többváltozós kvantitatív módszerrel sem sikerült „tisztá”, homogén kategóriákat kialakítani a társadalmi csoportok meghatározása során (lásd lent), szintén szükségessé teszi a belső differenciáltság vizsgálatát. A homogenitás-vizsgálatok egy részét a foglalkozások szintjén is megismételtük (IV. rész), azt keresve, hogy a differenciáltság inkább a különböző foglalkozások egy csoportba aggregálásának eredménye, vagy eredendően is heterogenitást mutatott az egy foglalkozást űzők gazdasági potenciálja és egyéb társadalmi jellemzőik.

III/3. A foglalkozások társadalmi presztízs alapján történő besorolása

A foglalkozások társadalmi presztízs alapján történő besorolása során a következő alcsoportokat hoztuk létre:

e: városi és vármegyei elit (jegyző, főhivatalnok, adóhivatalnok, jogász – állami alkalmazásban)
 p: polgári foglalkozások (nem altiszti: tanár, orvos, vasúti mérnök, mérnök, fényképész, órás, litográfus)
 f: földbirtokos (e névvel zömmel középbirtokosok)
 g: mezőgazdaságban önálló kereső (juhász, erdész, vincellér, gazdatiszt)
 h: hivatalnok (állami, városi: vármegyei tiszt, vármegyei írnok és részben magán, pénzügyi)
 n: fegyveres altiszti (pl. hajdú)
 k: kiskereskedő, szatócs, boltos; ka: kispolgári (nem fegyveres: pl. postás): Kis létszámuk miatt összevonva a k csoporttal.
 kk: kereskedők, kocsmárosok, vendéglősök, vállalkozók, vasúti vállalkozók (nem kiskereskedő, boltos vagy szatócs, specializált)
 m: iparosok, mesteremberek
 q: tercier szolgáltatók: fuvaros, kocsis, szekeres, pincér
 s: szegény (agrár és tercier): béres, napszámos, kapás, varrónő, mosónő, kenyérsütő, koldus, házaló, rongyszedő, ócskavas-kereskedő
 ö: özvegy (ismeretlen bevételforrás) vagy járadékos, nyugdíjas⁶⁹

A kialakított csoportok elsősorban disztinkatív funkciókkal rendelkeznek, ezért szándékosan nem számértékkel jelöltük őket, mely – ordinális skálaként értelmezve – lehetővé tette volna a komparatív, többváltozós statisztikai vizsgálatokat. A számszerűsítés azonban azt is jelentette volna, hogy az egyes rétegek között hierarchikus különbségeket is definiálunk, noha az általunk kialakított csoportok közül több azonos hierarchiaszintet képviselt, s csak szektorálisan tér el. Márpedig a társadalom vertikális tagoltságának megragadása mellett a horizontális, foglalkozásszerkezeti különbségek hangsúlyozása a ké-

sőbbi vizsgálatok szempontjából nem mellékes (a fiatal és idős korosztályok foglalkozásszerkezetének összevetéséből részben az egy generáció alatt lejátszódó átrétegződésre, pl. az iparosodás folyamatára lehet következtetni). Mindazonáltal nem tagadható, hogy a szektorális megközelítés mellett (ahol lehet, igyekeztünk az állami és privát szférát is elkülöníteni a torlódott társadalom modellje értelmében), emellett egyfajta hierarchikus (osztály) szemlélet is tükröződik a csoportosításban. Szemléletmódunkat leginkább az alábbi táblázat foglalja össze (III/2. táblázat).

III/2. táblázat. Presztízs és foglalkozás alapján kialakított hipotetikus (prekonceptúzus) társadalmi csoportok

Kategória	Mezőgazdaság	Szekunder (ipar)		Tercier állami	Tercier magán	Összesen	%
Felső	f (116)			e (47)	p (91)	kb. 250	12%
Közép	g (34)	m (677)	kk (30)	h (108)	kk (190), h	kb. 550	25%
Alsó közép				n (30)	k (132)	kb. 500	23%
Alsó	s (343)				s (100+), ⁷⁰ q (60)	570 + ipa- rosok = 800 ⁷¹	38%
Összesen	kb. 500	kb. 700		kb. 200	kb. 600	kb. 2100	+101 özv.
%	25%	35%		10%	30%	100%	háztartás

⁶⁹ Ez utóbbi kategória szerepeltetése is mutatja, hogy szociális tényezők is szerepet kaptak a csoportalkotásban a foglalkozásszerkezeti és hierarchikus differenciáláson túl.

⁷⁰ Nem volt értelme elkülöníteni a rongyszedő-ócskavas-napszámos-személyes szolga réteget foglalkozás szerint, részint az utolsó kategória bizonytalan szektorális jellege, részben egyforma gazdasági potenciáljuk (alacsony szoba-

szám; módosító tényezőként a cseléd, vagy alkalmazott nem jön szóba, csak a családméret) miatt. A családfőként említett 343 agrárbérmunkás, 56 személyes szolgálatot teljesítő mellett 37 mosó- és varrónő, kenyérsütő és kb. 60 vasas, tollkereskedő, rongyszedő stb. volt a városban.

⁷¹ Későbbi, vagyoni helyzetre utaló keresztátlás lekérdezések által korrigálva.

Fontos már itt megemlíteni, hogy a másik két vagyoni alapú osztályzás, illetve az egyes foglalkozások vagyoni helyzetének elemzése tükrében (IV. fejezet) a foglalkozás presztízsén alapuló csoportosítás sem eredményezett homogén kategóriákat: a mesteremberek (*m*) között egyes foglalkozások (szűcs, takács) igen kedvező vagyoni helyzettel bírtak, mások (gubások) viszonylag szegénynek minősültek. Ugyanez igaz a kereskedők (*kk*) csoportjára: a textil- és gabonakereskedők vagyoni különbségei a segéderő, az ingatlanok mérete és a lakófel létszáma alapján jelentősnek mondhatók. Több esetben egész csoportok besorolása is helytelen, prekoncepciózus volt: az altiszti réteg (*n*), pl. a hajdúk előzetesen a középrétegek közé kerültek besorolásra (annak is aljára), de utólag kiderült, hogy – legalábbis az alkalmazzott mutatók szerint – a napszamosoknál

nem voltak sokkal gazdagabbak (a jövedelem más kérdés, de azt a népszámlálási ívek alapján nem tudtuk vizsgálni). A boltosoknál, szatócsoknál, kiskereskedőknél (*k*) így szegényebb volt az altiszti réteg, de egyes foglalkozások (*m*, pl. ács) szintén hasonló helyzetben voltak, mint a kiskereskedők. A tanárok egyáltalán nem voltak gazdagok a részletes elemzések szerint (*p*), a velük előzetesen egy csoportba sorolt ügyvédek, orvosok, mérnökök viszont igen. Gazdagok voltak viszont a kocsmárosok (*kk*) és egyes kereskedők (rőfös), így a *p* – *kk* előzetesen feltételezett hierarchia sem teljesült. Ráadásul a csoportképzés önmagában is problematikus, hiszen az önálló családfők fele mindössze két kategóriába nyert besorolást: több mint 600 volt az iparosmesterek száma, s közel 350 fő került a deklasszált (*s*) kategóriába (III/3. táblázat).

III/3. táblázat. Az egyes társadalmi kategóriák relatív nagysága (fő, %)

özv	e	f	g	h	k	kk	m	n	p	q	s
101	47	116	34	108	151	216	677	29	91	60	508
4,7%	2,2%	5,4%	1,6%	5,0%	7,0%	10,1%	31,5%	1,4%	4,2%	2,8%	23,7%

A mesterek (*m*) nagy száma és aránya (31%) nem meglepő: Debrecenben ez már a 18. század elején is 50% felett volt, majd egy csökkenés után 1810-re újra 50% körül stabilizálódott, míg Egerben 20% alatt maradt.⁷² A kereskedőréteg aránya 15% körül alakult, ez kissé meghaladta az Egerben

vagy Zomborban mérhető arányt, hasonló volt a népesebb miskolcihoz, de a kassai alatt maradt. A tercier állami szektor 7% körül alakult, ami a hasonló lélekszámú és igazgatási funkciójú településekhez képest nem mondható magasnak.⁷³

III/4. táblázat. Helyiek aránya az egyes társadalmi rétegek esetében (fő, %)

Kategória	Férj	Feleség	Férj, %	Feleség, %
e, h, p	59	81	25	33
k, kk	140	166	40	48
m	278	396	41	58
s, q	156	208	30	36
f	54	57	46	49

⁷² Balogh István: A címviselők világa: Debrecen néprajza. Gondolat, Budapest, 1973. 78.

⁷³ Egerben 1825-ben 619-en éltek a kereskedelemről (a családfők 12–14%-a), 876-an a közhivatalokban dolgoztak (15–18%) s 700 fő volt kézműves, ez az érték a családfők 15–17%-át tette ki. Ez a három kategória a családfők közel 50%-át átfogta. (Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza i.m.) A hasonló hierarchiaszinten lévő, korábban jelentéktelen mezővárosként létező Zombor lakossága a 19. sz. közepére 29 ezer főre gyarapodott, kereskedelemről a családfők 9–12%-a élt, a közhivatalokban 12–14%-uk

dolgozott. A két szomszédvár közül Kassa 35,5 ezer fős lakossággal rendelkezett (a két mutató értéke itt 16–20% és 27–30%), Miskolcot pedig 41 ezren lakták (16–18% és 12–15%) (Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. Osiris). Gyöngyöst, Heves második legnagyobb városát 15 ezren lakták, itt a kereskedelemről élő családfők aránya 12–14% volt, a hivatalnokoké viszont csak 12–13%. (Kassa és Miskolc kiválasztását földrajzi közelségük indokolta, Zomborét pedig hasonló jogi státusza).

III/4. A foglalkozások vagyoni helyzet alapján történő besorolása (komplex mutató és klaszteranalízis)

A fentinel egyenletesebb csoportméretet eredményezett a komplex, többváltozós, lakófelen belüli egy főre jutó gazdasági potenciált reprezentáló osztályzás. Az eloszlásgörbe törései, móduszai alapján (III/1. ábra) 13 csoportot lehetett elkülöníteni (85–260 fős átlagméret). A csoportképzésre praktikus okok miatt volt szükség: egyrészt így csökkenthető a szórás és az adatsor terjedelme, másrészt a gyakorisági vizsgálatokra az egyedi értékek, vagy a nagy csoportszám alkalmatlanok.

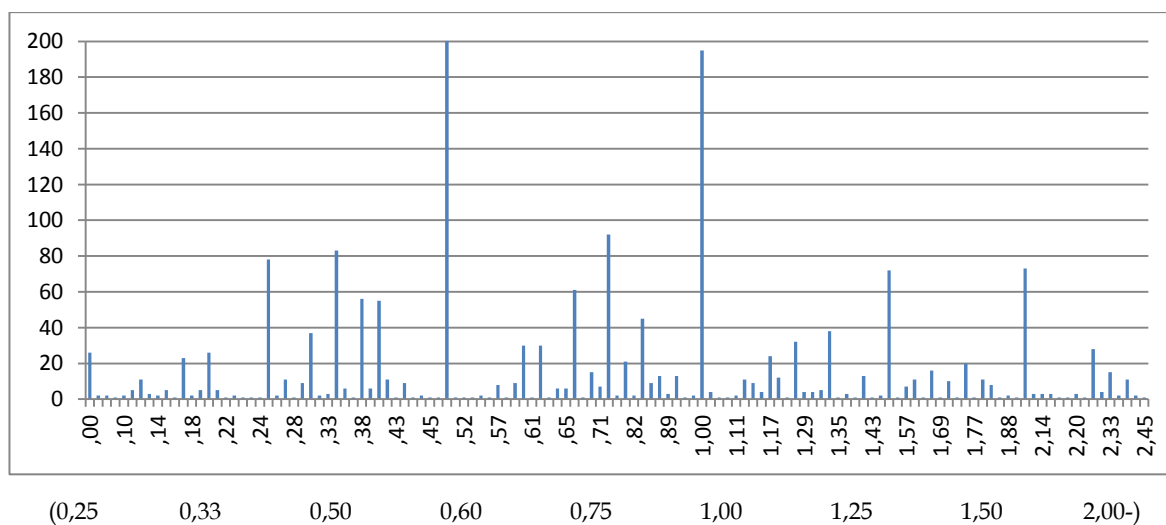
Az összesítő (csoportátlagokat tartalmazó) III/5. táblázat alapján egyes csoportoknál az átlagos szobaszám 0,5-ről 3,5 felé emelkedett, az átlagos másfél szobát a 8–13. csoportok ingatlanvagyonra haladta meg. Több változó (például a csoportképzésben nem szereplő demográfiai mutatók) esetében azonban nem kimutatható trendjelleg, ezek részletes vizsgálata diagramokon történt meg.

III/5. táblázat. A komplex, képlet alapján számolt, egy főre jutó gazdasági potenciált mutató alapján képzett csoportok demográfiai és vagyoni helyzetének differenciái (átlag feletti értékek félkövérrel)

Komplex mutató alapján képzett csoport		Átlagos gyerekszám	Átlagos cselédszám	Összes lakó	Keresők aránya	Átlagos szobaszám	Korcsoport átlagos születési éve	Egy szobá- ra jutó lakó
1 (127, 6%)	Átlag	2,09	0,01	4,07	0,29	0,51	1832,3	7,84
	Szórás	1,60	0,09	1,73	0,20	0,39	10,19	3,61
2 (140, 6,5%)	Átlag	2,24	0,01	4,32	0,28	0,81	1833,4	5,31
	Szórás	1,75	0,12	1,90	0,19	0,30	10,45	1,63
3 (233, 11%)	Átlag	2,26	0,03	4,37	0,24	0,99	1833,3	4,70
	Szórás	1,50	0,20	1,60	0,10	0,29	9,73	2,43
4 (258, 12%)	Átlag	1,65	0,04	3,81	0,33	1,06	1833,4	3,60
	Szórás	1,62	0,20	1,91	0,19	0,37	11,34	1,51
5 (158, 7,5%)	Átlag	2,36	0,11	4,63	0,28	1,20	1831,6	4,10
	Szórás	1,77	0,32	1,92	0,16	0,49	11,45	1,65
6 (203, 9,5%)	Átlag	1,87	0,11	4,17	0,33	1,22	1830,1	3,52
	Szórás	1,89	0,33	2,19	0,15	0,49	11,37	1,62
7 (264, 12%)	Átlag	1,43	0,18	3,64	0,45	1,36	1831,6	2,75
	Szórás	1,73	0,40	2,24	0,30	0,58	12,70	1,64
8 (104, 5%)	Átlag	1,94	0,36	4,55	0,35	1,60	1828,6	2,91
	Szórás	2,00	0,59	2,55	0,20	0,77	12,78	1,50
9 (164, 7,5%)	Átlag	1,63	0,37	4,37	0,39	1,78	1827,5	2,64
	Szórás	1,62	0,59	2,42	0,25	0,83	12,00	1,58
10 (151, 7%)	Átlag	1,28	0,49	3,90	0,43	1,95	1829	2,10
	Szórás	1,61	0,70	2,33	0,27	0,77	12,79	1,39
11 (83, 4%)	Átlag	1,51	0,70	5,01	0,42	2,17	1830	2,52
	Szórás	1,69	0,79	2,95	0,30	1,07	12,10	1,65
12 (99, 4,5%)	Átlag	1,60	0,88	5,14	0,41	2,59	1829	2,18
	Szórás	1,70	0,97	2,99	0,29	1,28	12,06	1,45
13 (162, 7,5%)	Átlag	1,69	1,87	6,57	0,37	3,73	1827	2,04
	Szórás	1,89	1,62	3,87	0,26	1,66	12,48	1,64
teljes minta (2149)	Átlag	1,81	0,34	4,39	0,35	1,53	1831	3,50
	Szórás	1,74	0,80	2,45	0,23	1,09	11,80	2,28

A Ward-féle módszerrel, „vagyon mutatókból” képezett klaszterek (harmadik klasszifikációs mód) számértékeit a program automatikusan generálta, de utólag bebizonyosodott, hogy ezek vagyoni különbségeket is takarnak, tehát hierarchikus osztályzás⁷⁴ (ha nem is tökéletes) született a bevitt vagyoni változók alapján (III/6–7. táblázat). A létrejött klaszterek azonban nem feleltethetők meg maradéktalanul egyetlen, komplex mutatón alapuló csoportnak sem (eleve kétszeres különbség mérhető a csoportok számában), viszont megfigyelhető a magasabb komplex vagyoni kategóriák esetében az átlagos klaszterérték csökkenése (III.2. ábra), míg a legszegényebb csoport kiugróan magas klaszterértékkel jelle-

mezhető. A fordított irányú vizsgálat (a klaszterekhez tartozó komplex vagyoni értékszám átlagai) megerősíti, hogy a két osztályzás nem ekvivalens: a későbbi elemzések bizonyították, hogy a klaszterezéssel képzett csoportok *vagyonilag nem homogének, jelentős szórás van egyes csoportokon belül*, ezért nincs jelentős különbség a klasztercsoportok vagyoni értékszámai között (III/7. táblázat). A későbbi vizsgálatok szintén bizonyították, hogy a klaszterezés során a családméret kisebb súlyt képvisel, így ez utóbbi osztályzás inkább a lakófél vagyontát, a komplex (képlet alapján számolt) vagyoni mutató pedig a lakófélen belül az egy lakosra jutó vagyont reprezentálja jobban.

III/1. ábra. A komplex, egy főre jutó vagyoni mutató értékeinek megoszlása és az ezek alapján kialakított kategóriahatárok

Leginkább a 2. számú (160 főt tömörítő) klaszter kialakítása tűnik problematikusnak, hiszen a szobák, üzemek, mellékhelyiségek, cselédek, lakók és alkalmazottak száma alapján történt visszaosztályzás (diszkriminancia-analízis) során csak az eredetileg ide sorolt esetek 6%-a került a megfelelő helyre, míg a többi csoport esetében a visszaosztályzás pontossága 60–100% között ingadozott (III/6. táblázat). Ez azt is jelenti, hogy

az elméletileg átlagosan második leggazdagabb csoport valójában igen heterogén összetételű (nemcsak vallásilag,⁷⁵ vagy szakma szerint, mely teljesen normális jelenség lenne, hanem vagyoniilag is). Erre utal a kiugróan magas szórás. (Ez a következő klaszterben is nagy érték, azaz a 2. és 3. csoport elkülönítése egymástól nehézkes, míg a leggazdagabbakat tömörítő 1. klasztertől viszont jól elválík a 2. csoport).

⁷⁴ Elvileg a csoportképzés máshogy is végbemehet, pl. egyik csoportba kerülnek a nagy létszámú lakófelek függetlenül a vagyonuktól, a másik csoportba a segéderőt nem alkalmazók, a harmadikba a zsidók. (Ez utóbbi kategória ráadásul burkolt kapcsolatot tételezne fel a vallás és egyéb mutatók között, hiszen a bemeneti adatok között a vallás nem szerepelt. Hogy van-e tényleges kapcsolat a vallás és a vagyon között, s az egyes felekezetek belső differenciáltsága mekkora, ezt a későbbiekben az átlag- és gyakorisági értékek alapján vizs-

gáltuk, hiszen a vallás nem számszerűsíthető tényező, így korrelációs mátrixban nem vizsgálható).

⁷⁵ Utólagos vizsgálatok során derült ki, hogy e klaszter leginkább vallás szerint mutat elkülönülést a többi csoporttól, mert a zsidóság felülreprezentált benne (50%, a 33%-os városi átlaggal szemben – igaz a zsidóság összlétszámához képest nem kiemelkedő az ide sorolt zsidók száma, hiszen e csoport csak 160 családfőt foglal magába) noha a vallás nem szerepelt a klaszterképzés bemenő adatai között.

E problémát megkíséreltük a klaszterek számának emelésével (7 klaszterre) megoldani. Ez azonban azt eredményezte, hogy a vagyoniilag leggazdagabb, tehát eddig is jól elkülönülő klaszterből szakadt ki egy új csoport, mely lényegesen jobb vagyoni helyzettel rendelkezett, mint maga a „szülőcsoport.” A klaszterek számának további emelése sem javította a visszaosztályzás általános és csoporton belüli pontosságát sem (tehát nem

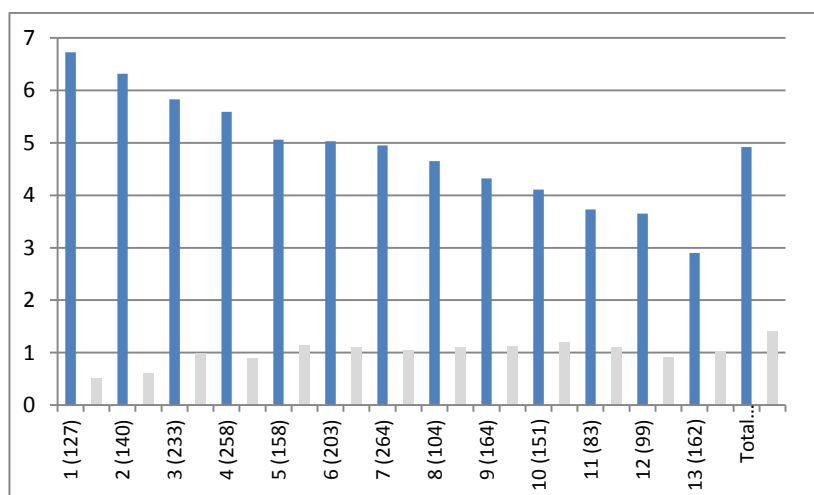
oldotta meg a jelentkező nehézségeket), ráadásul kis létszámú (de homogén) csoportok kiválása volt tapasztalható, ami viszont a „szülőcsoport” visszaosztályzási mutatóinak romlásával járt. A visszaosztályzáson és a csoporthomogenitáson a klaszterszám csökkentése sem javított, a túl alacsony klaszterszám beállítása pedig magát a vizsgálatot teszi értelmetlenné.

III/6. táblázat. A vagyoni alapú klaszterek kialakításának kontrollja: a visszaosztályzás sikeressége (diszkriminancia-analízis – a kölcsönösen megfelelő esetszámok félkövérrel)

Eredeti csoport	Visszaosztályzás eredménye						Összes eset
	1	2	3	4	5	6	
1	123	8	0	40	1	0	172
2	21	10	30	53	34	12	160
3	0	11	270	17	94	11	403
4	1	1	16	353	95	1	467
5	0	0	0	0	716	0	716
6	0	0	2	6	71	111	190

A komplex vagyoni mérőszámon alapuló csoportosítással szemben a klaszterezésen alapuló eljárás során keletkezett csoportok mérete jelentősen ingadozott (170–720 fő), s a legelső klasszifikációs eljárás csoportméreteire hasonlított. Módszertanilag ezért indokoltabb a komplex mutatón alapuló, hasonló csoportméretet eredményező osztályzás használata, de e módszer sem általános érvényű.⁷⁶

A III/2. ábrán megfigyelhető⁷⁷ az említett sajátosság, miszerint a két, vagyon szerinti osztályzás makroszinten kompatibilis (ez azonban nagy belső heterogenitást takar): a komplex vagyoni mutató alapján képzett csoportok értékeinek javulásával szigorúan monoton csökken a klaszterérték (a klaszterek esetében a csökkenő csoportszám jelent jobb vagyoni helyzetet).

III/2. ábra. A komplex vagyoni mérőszám alapján kialakított csoportok vagyona a felvett klaszterértékek átlaga és szórása alapján

⁷⁶ Ez nem feltétlenül a módszer sajátja, hanem legalább annyira a mintáé (hogy a törések nagyjából azonos ütemben követik egymást), tehát más városok esetében nem biztos, hogy e módszer eredményes, ami a komparatistikai vizsgálatokat

megnehezítheti. Éppen ezért dolgozunk 3 minősítési rendszerrel.

⁷⁷ A továbbiakban az ábrákon – ha nincs másképp jelölve – világos színnel a szórást, sötétlél az átlagot jelöltük.

III/7. táblázat. A klaszterezéssel létrejött csoportok sajátosságai (átlag feletti értékek félkövérrel kiemelve)

Automatizált, Ward-módszerrel előállított klaszter		Átlagos gyerekszám	Átlagos cselédszám	Összes lakó	Keresők aránya	Szobák átlagos száma	Korcsoport	Egy szobára jutó lakók száma	A komplex mutató alapján számolt csoportérték
1 (172)	Átlag	2,30	1,97	6,61	0,22	3,97	1828	1,79	11,62
	Szórás	2,07	1,48	3,33	0,15	1,46	12,62	0,97	1,64
2 (160)	Átlag	2,34	0,71	5,74	0,35	2,11	1832	3,29	9,54
	Szórás	2,02	0,96	2,73	0,25	1,17	10,77	2,16	3,11
3 (403)	Átlag	2,26	0,21	5,51	0,43	1,54	1828,5	4,03	8,02
	Szórás	1,70	0,46	2,39	0,22	0,76	11,21	1,82	2,90
4 (467)	Átlag	1,90	0,31	4,28	0,31	1,75	1829,6	2,71	7,58
	Szórás	1,89	0,50	2,16	0,21	0,59	11,74	1,53	2,38
5 (716)	Átlag	1,06	0,00	2,91	0,38	0,96	1833	3,07 ⁷⁸	4,44
	Szórás	1,07	0,00	1,21	0,24	0,14	12,00	1,19	2,04
6 (190)	Átlag	2,77	0,22	5,05	0,23	0,70	1833	7,84	2,34
	Szórás	1,79	0,49	2,02	0,14	0,30	10,27	3,23	1,67
Teljes (2108)	Átlag	1,83	0,34	4,42	0,35	1,55	1831	3,51	6,61
	Szórás	1,74	0,80	2,45	0,23	1,08	11,77	2,28	3,46

III/5. A sátoraljaújhelyi társadalom vagyoni és demográfiai jellemzői a vagyoni csoportok közti differenciák alapján

Az előbbieken definiáltuk a sátoraljaújhelyi társadalom csoportjait és bemutattuk az egyes csoportokra jellemző demográfiai és vagyoni mutatók átlagértékeit. A következőkben a fenti (III/5. és III/7.) táblázatokban is látható különbségek elemzését végezzük el a fokozatos közelítés módszerét alkalmazva (a városszintű adatoktól az egyes részhalmazok irányába haladva). Az átlagértékek mellett a szórást vettük figyelembe az első diagramsorozaton, majd a szórás értékeinek nagysága miatt a következő diagramsorozaton az

egyres demográfiai jellemzők *gyakorisági eloszlásait* is bemutatjuk a belső differenciáltság sajátosságainak megjelenítése érdekében. Az egyes demográfiai, szociális jelenségek felül- vagy alulreprezentáltságának méréséhez a város egészére jellemző átlagértékek és gyakorisági eloszlások szolgáltak viszonyítási alappal (a társadalom vagyon szerinti csoportjaira lásd a fenti táblázatokat, az általános demográfiai sajátosságokra lásd az itt közreadott III/9–18. táblázatokat).

III/8. táblázat. A klaszterezés során keletkezett és a komplex vagyoni mutató alapján definiált csoportok kölcsönös megfeleltethetőségének korlátait bemutató kereszttábla

Klaszter	Kódolt komplex vagyoni kategóriák													Szobák száma							
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	0	1	2	3	4	5	6 felett	Összes
1	0	1	6	6	8	11	13	8	16	22	14	11	56	0	59	57	19	20	10	7	172
2	0	0	0	0	0	1	2	4	17	21	18	31	66	0	1	9	74	40	19	17	160
3	1	0	20	28	41	46	63	23	46	40	30	37	28	10	222	131	32	6	2	0	403
4	0	1	15	34	44	61	92	47	70	56	16	19	11	3	146	289	25	3	0	0	466
5	24	86	153	180	55	79	90	18	13	11	4	0	0	60	656	0	0	0	0	0	716
6	74	49	39	8	10	4	2	1	2	1	0	0	0	97	93	0	0	0	0	0	190
összes	99	137	233	256	158	202	262	101	164	151	82	98	161	170	1177	486	150	69	31	24	2107

⁷⁸ Vö. 1 lakófelre jutó lakos azonos értékével. Ezek szerint 1 szobás, kis létszámú családok voltak.

III/9. táblázat. A keresők arányának lakófelenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen (fő és %)

0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6–0,9	1,0	Összes
70	173	676	467	116	401	104	140	2147
3,26	8,06	31,49	21,75	5,40	18,68	4,84	6,52	100,00

III/10. táblázat. A lakófelek szobaszám szerinti differenciái Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

Nincs adat	0,5 és alatta	1	2	3	4	5 és felette	Összes
40	170	1175	488	150	69	55	2147 (1,5 szoba)
1,86	7,92	54,73	22,73	6,99	3,21	2,56	100,00

III/11. táblázat. Az egy szobára jutó lélekszám lakófelenként Sátoraljaújhelyen (fő és %)

1 alatt	1	1–1,5	1,6–2	2–2,5	2,5–3	3–4	4 felett	Total
47	167	125	375	120	352	391	529	2147 (2,85 fő)
2,19	7,78	5,82	17,47	5,59	16,39	18,21	24,64	100,00

III/12. táblázat. A cselédszám különbségei lakófelenként Sátoraljaújhelyen, 1870 (fő és %)

0	1	2	3	4 és felette	Összesen
1665	336	91	34	21	2147
0	15,65	4,24	1,58	0,98	100,00
0	336	182	102	100	730 (7,3 %, 0,32)
0,00	46,67	25,28	14,17	13,89	100,00

III/13. táblázat. A munkatársak számának lakófelenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen (fő és %)

0	1	2	3	4 és felette	Összesen
1537	383	143	46	38	2147
71,59	17,84	6,66	2,14	1,77	100 (987, 10%)

III/14. táblázat. A lakófelenkénti gyermekszám alakulása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

0	1	2	3	4	5 és felette	Összes
619	462	424	303	165	174	2147
28,83	21,52	19,75	14,11	7,69	8,10	100 (1,9) ⁷⁹

III/15. Sátoraljaújhely családfeinek korstruktúrája 1870-ben (fő és %)

1810 előtt	1810–1820	1820–1830	1830–1840	1840–1850	1850 után	Összesen
238	447	578	645	236	3	2147 (39 év)
11,09	20,82	26,92	30,04	10,99	0,14	100,00

III/16. táblázat. Gyermekarány lakófelenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

Nincs	0,2 alatt	0,21–0,3	0,31–0,4	0,41–0,5	0,51–0,6	0,6 felett	Összesen
619	79	122	315	129	421	462	2147
28,83	3,68	5,68	14,67	6,01	19,61	21,52	100

⁷⁹ Belgrádban rendre 17, 34, 24, 11, 7, 7% 1900 körül.

III/17. táblázat. A lakófelek nagyságának megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

1	2	3	4	5	6	7	8	9 és felette	Összesen
123	381	415	345	305	198	162	84	134	2147
5,73	17,75	19,33	16,07	14,21	9,22	7,55	3,91	6,24	100,00
123	762	1245	1380	1525	1188	1134	672	1408	9434 (4,4)
1,30	8,08	13,20	14,63	16,16	12,59	12,02	7,12	14,95	100,00

III/18. táblázat. A demográfiai mutatók és a vallás kapcsolata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %)

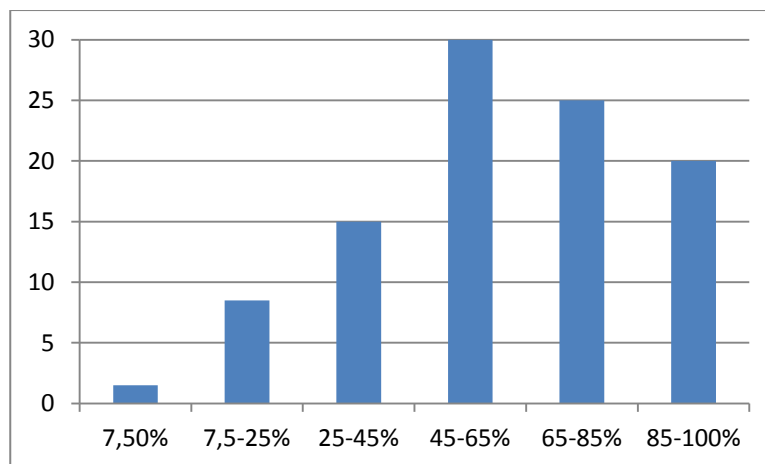
Mutató	ev	gk	iz	ref	rk	Összesen
összes gyerek	71	519	1655	483	1153	3881 (39%)
háztartás	41	373	692	302	735	2143
gyerek/lakófél	1,73	1,39	2,39	1,60	1,57	1,81
gyerek %	1,83	13,37	42,64	12,45	29,71	100
háztartás %	1,91	17,41	32,29	14,09	34,30	100

A klaszteranalízis eredménye szerint a lakófelek fele az átlagnál szegényebb volt (716+190 fő 6,6 pont alatt), mintegy 870 lakófél (35%) rendelkezett átlagon felüli értékkel, de ezen belül jelentős volt a szórás. Csupán 330 fő, a 2108 eset 15%-a minősíthető igazán vagyonosnak az előző osztályzási rendszer pontértékeit felhasználva, ezek fele azonban épp a kérdéses 2. klaszterbe esik. Célszerű ezért a vagyoni helyzetet a másik, komplex osztályzási mód alapján is elemezni.

Az egy főre jutó vagyoni lakófelenkénti differenciái alapján még markánsabb a különbség a szegény és gazdag rétegek között. Ekkor a lakófelek mindössze negyedében nagyobb az egy főre jutó vagyoni az átlagosnál, s a leggazdagabb 200 háztartás (10%) és a legszegényebb 10% között 15

-szörös egy főre jutó vagyoni-gazdasági potenciálbeli különbség mérhető.⁸⁰

A háztartások leggazdagabb 15%-a tömörítette a (komplex mutató alapján számolt) „vagyon” harmadát, a legszegényebb 50% pedig csak a vagyoni negyede felett (a legszegényebb 25% csak a vagyoni tizede felett) rendelkezett (III/3. ábra). Átlagon felüli vagyonnal 750 háztartás rendelkezett (a lakófelek 33%-a), viszont ezek a vagyoni 60%-át tömörítették. Ebből következik, hogy a második 15% nem volt sokkal szegényebb az elsőnél, viszont széles tömegek voltak deklasszáltak. A társadalom igen differenciált képet mutat a többi, egyszerű változó alapján is. A lakófelek fele egyszobás volt, 6%-a ennél is kisebb, 22%-a kétszobás, s csak 10% volt 3 szobás, vagy ennél nagyobb (III/10. táblázat).

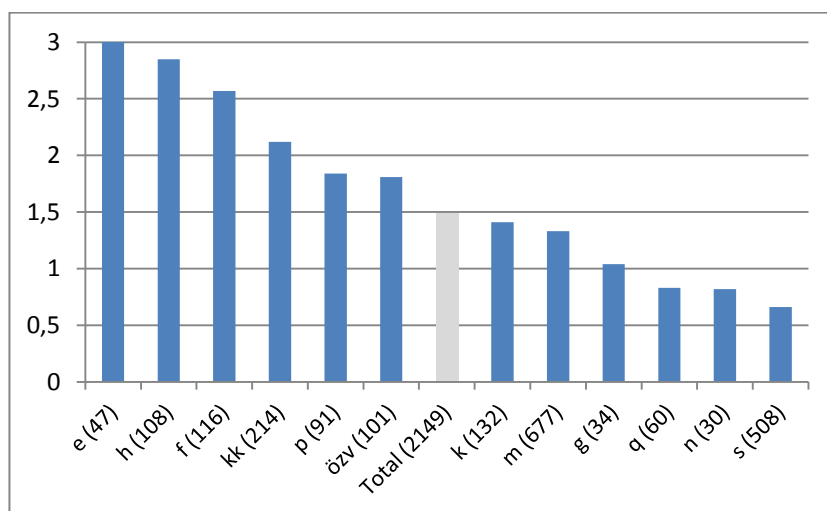
III/3. ábra. Az egy háztartásra jutó, komplex mutató alapján számolt, gazdasági potenciált tükröző „vagyon” megoszlása a háztartások között (vízszintes: háztartások %-a, függőleges: a vagyon %-a)

⁸⁰ Az előbbi az átlagérték kétszeresével rendelkezett, az utóbbi ötödével-hatodával.

Mivel a fejezet elején világossá tettük, hogy sokszor nincs számottevő korreláció a kvantifikálható változók között, s mivel a diagramok e kapcsolatok (az r érték, illetve a III/5. és III/7. táblázatok) kifejtéseinek tekinthetők, így eltekintünk szisztematikus bemutatásuktól. Kivételt teszünk (1) a nem numerikus változók és a számszerűsíthető változók bemutatása érdekében (hiszen e kapcsolatokra korreláció nem számítható), (2) valamint a trend jellegű (erős összefüggést mutató) kapcsolatok esetében. (3) Szintén bemutatjuk a „vártól” eltérő, de társadalmi folyamatokkal magyarázható viselkedést mutató változók kapcsolatát.

A presztízszen alapuló csoportok átlagos vagyoni helyzete a komplex vagyoni mutató értékei alapján megerősíti az iménti számításokat (III/4. ábra). A kis létszámú e „városi és vármegyei elit” kategória messze kiemelkedik a többi közül (tehát zömmel a 12–13. vagyoni kategóriába sorolható e csoport – lásd később). Jellemző (talán nemcsak magyar sajátosság), hogy a h „állami és részben magán hivatalnokréteg” esetében az egy

főre eső vagyon még a p „polgári” szabadfoglalkozásúak (de ide értve az állami iskolák tanárait, mint az értelmiség képviselőit) vagyoni helyzeténél is kedvezőbb (a tanárokat kivéve e halmazból megfordul a sorrend!). A p csoportnál még a kk (tőkés vállalkozók és kereskedők) csoport helyzete is jobb, s mindkettőt megelőzi a földbirtokosok (f) egy főre eső vagyona. Ezek alapján Sátoraljaújhelyre *aligha mondhatjuk, hogy 1870-re lezajlott a polgári átalakulás* – éppen hogy elkezdődött. Meglepő, hogy az altiszti réteg vagyoni helyzete alig jobb a tercier szolgáltatókénál (q : fuvarosok) és a mosónők, varrónők, rongyszedők, kenyérsütők, ócskavas-kereskedők, béresek, napszámos-kapások (s) csoportjánál. Náluk még a mezőgazdasági kisegítők is jobban álltak (g). A szatócsok-boltosok, kiskereskedők és az iparosok helyzete egymáshoz hasonló volt (igaz ez utóbbi csoport létszámában 670 embert tömörített – s e csoport nem ekvivalens a hasonló létszámú 5. klaszterrel), s jobb a mezőgazdasági alkalmazotkénál.

III/4. ábra. A presztízszen alapuló társadalmi kategóriák átlagos egy főre jutó vagyona a komplex mutató alapján

Az egyes (előre definiált, presztízszen és a torlódott társadalom modelljének kategóriáit felhasználó) társadalmi csoportok vagyoni helyzetét bemutató ábra alapján látható, hogy az n , s , q csoportok vagyona átlag alatti és egymáshoz hasonló, az m , g , k csoportoké a teljes halmaz átlaga közelében szór). A háztartások harmada, mintegy 700 fő – kk , p , $özvegy$, f , h , e – viszont lényegesen gazdagabb és ezen nagycsoporton belül is nagyobb vagyoni differenciálódás mutatkozik: 60% a differencia a felső csoport legszegényebb és leggazdagabb rétegének egy főre jutó komplex gazdasági potenciáljában, míg a két szegényebb csoporton

belül ez 20–30% körül van. A leggazdagabb csoport és a középső csoport között egy 30%-os ugrás tapasztalható, ugyanígy a középrétegek és a legszegényebbek esetében. Meg kell ugyanakkor említeni, hogy a szórás elég nagy volt, akár a csoportátlagot is meghaladó, így e presztízszen alapuló kategóriákat egy főre jutó gazdasági potenciál-vagyon szempontjából homogénnek tekinteni hibás. (Az egyes foglalkozáscsoportok tipikus foglalkozásait később elemezzük, miként a presztízszen és foglalkozáson alapuló besoroláson belüli vagyoni helyzet sajátosságait is).

Az átlagos klaszterértékek alapján már nem ilyen egyértelmű a helyzet, hiszen az értékek szórása jóval kisebb. Az elitet a hivatalnokok és a kereskedők követik, és csak utánuk jönnek a földbirtokosok (e két csoport között helycsere történt). A mezőgazdasági altisztek (g), a fuvarosok (q) és az agrárium és tercier szektor szegényei (s) között alig volt különbség. Az özvegyek helyzete e besorolás szerint sokkal rosszabb, bár pozíciójuk

nem változik (A különbségek oka, hogy – mint írtuk – a klaszterezés inkább reprezentálta a lakófél összvagyonát-potenciálját, míg a komplex mutatóval képzet értékek a lakófélen belüli egy főre jutó értéket adják meg). A két csoportosítás különbségeit, az egyes rétegek sorrendje alapján a III/19. táblázat adja meg.

III/19. táblázat. A társadalmi rétegek „vagyon” szerinti sorrendjének különbségei két eltérő módszer alapján

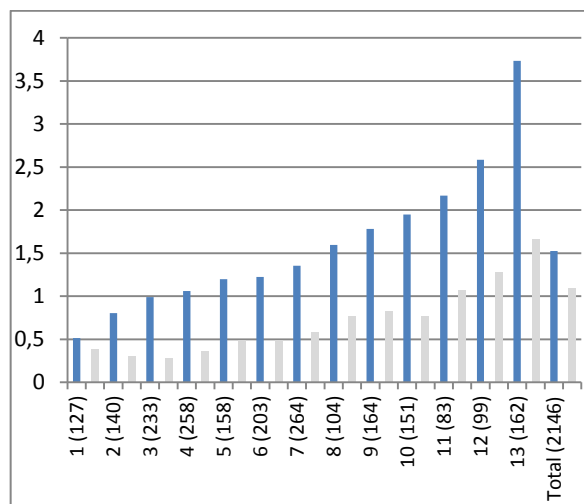
	e (47)	h (108)	f (116)	kk (214)	p (91)	özv (101)	Teljes (2149)	k (132)	m (677)	g (34)	q (60)	n (30)	s (508)
klaszter	2,45	2,8	3,2	3,06	3,71	3,85	3,93	3,91	3,97	4,21	4,49	4,48	4,75
rangsor	1	2	4	3	5	6	8	7	9	10	12	11	13
komplex	4,52	2,85	2,57	2,12	1,84	1,81	1,49	1,41	1,33	1,04	0,83	0,82	0,66
rangsor	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

(I) Ezt követően megvizsgáltuk a komplex mutató kialakításához használt változók értékeinek és a képzett csoportok viszonyát. Míg a *szobák száma* és a vagyoni kategóriák közötti kapcsolat egyértelmű (III/5. ábra), s még inkább az, ha az egy szobára jutó lélekszám tendenciáit vizsgáljuk (III/7. ábra), a (szintén a gazdasági erőt reprezentáló) *keresők aránya* és az egy főre jutó „vagyon és gazdasági potenciál” kapcsolata már ambivalens (III/6. ábra). Egyrészt kisebb család esetén egy kereső jobban el tudja tartani a családot, másrészt nagy lakófél esetén több a potenciális munkavállaló. Esetünkben a legszegényebb csoportokban (1–6) 0,3 alatt marad a keresők aránya, míg a gazdagabbak esetében némileg nagyobb az érték, noha elvileg egy gazdag lakófél nem igényli, hogy sok eltartó dolgozzon. Hogy ez – a legfelső réteg kivételével – mégis így van (kb. 330 család esetében 0,4 feletti értékek), arra utal, hogy a gazdagság forrása a munka, tehát „aktuális” vagyonról (kvázi jövedelemből szerzett vagyon), nem öröklött vagyonról van szó. (A járadékos egyébként is kevés, földbirtokosból is csak kb. 100 volt, a nagy lakás pedig nem feltétlenül tulajdon, hanem bérlemény is lehet). Általánosságban igaz tehát, hogy a gazdagabbak jellemzője, hogy segéderőt alkalmaznak (s mivel ugyanezen réteg rendelkezik cseléddel is, kiket nem a kereső kategóriába számítottunk be,⁸¹ tehát rontják az arányt, leszögezhető, hogy az alkalmazottak száma esetükben mindenképpen meghaladta az

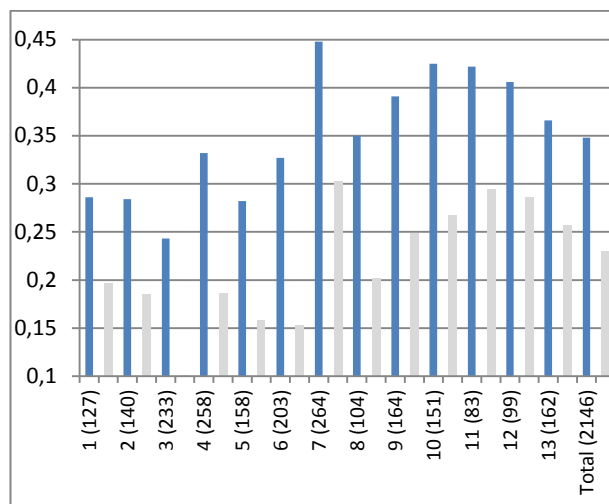
1–2 főt, akár rokon volt, akár nem az illető). Foglalkozás szerint: mivel 630 önálló háztartást vezető mesterről tudunk, az alkalmazottak jelenléte (a város lakosságának 10%-a) nem is meglepő (az utánpótlás képzése a háznál történt), viszont látni fogjuk, hogy a mesteremberek nem sorolhatók a leggazdagabbak közé. Kénytelen segéderőt alkalmazni a földbirtokos és a kocsmáros, illetve egyes munkaintenzív mesterségek. Vagyoni helyzetük alapján pedig képesek segéderőt alkalmazni a kereskedők.

A szegények esetében a keresők kis aránya nem magától értetődő, hiszen több kereső többet vinne haza (sok kapás családban a férj és feleség is kereső, csonka családokban az özvegy és lánya is, ez tehát felfelé húzná az átlagot). A keresők kis arányáról nem tudható, hogy oka, vagy következménye a szegénységnek. Az azonban biztos, hogy a szegénység oka nemcsak a nagyobb családméret (később elemezzük a vagyon és a tágan értelmezett családméret kapcsolatát; a szegénység önmagában is eredményezhet kisebb családméretet) – a 19. század végi Bulgáriában az ipari munkásság, mely ekkor még nem rendelkezett jobb egy főre eső jövedelemmel, mint az 5 hektáros parasztgazda, saját maga reprodukciójára-ellátására sem volt képes. Így (1) egyre gyakrabban tűnt el az egykeresős családmódel, (2) vagy kicsi maradt a családméret. Éppen annyira tényező a csonka családok léte is: a megözvegyülés (a férj elvesztése) a korban gyakran szegénységhez vezet – a szegények között a mintánkban felülreprezentáltak azon özvegyek, akik dolgoznak (mosónő, varrónő, kenyérsütő), szemben a többi réteggel, ahol az özvegy általában járadékos, vagy eltartott.

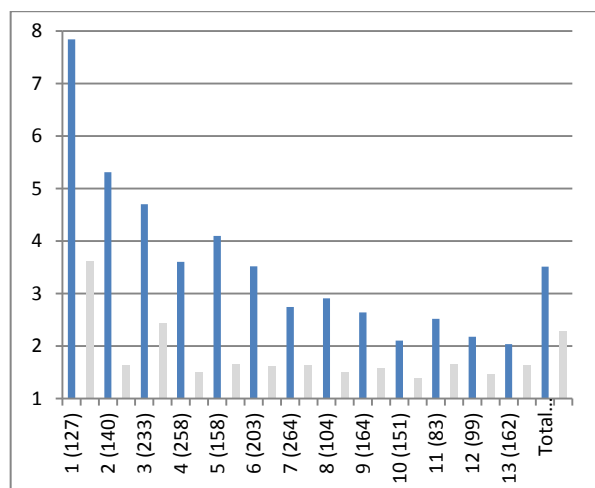
⁸¹ Egy dajka és szobalány inkább tekinthető „luxusnak”, mint egy pincér, mezőgazdasági alkalmazott vagy könyvelősegéd. A cselédet azért alkalmazzák, mert megtehetik (tehát a gazdagság következménye), a segéderőt azért, mert szükség van rá (a jövedelem forrása).

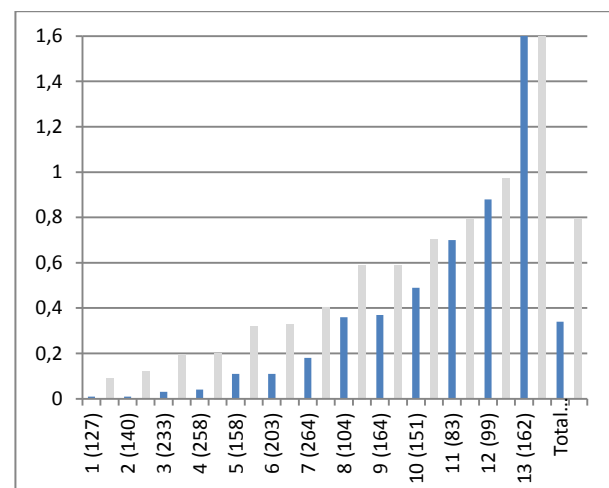
III/5. ábra. A szobák száma és a vagyoni helyzet kapcsolata a komplex mutató alapján

III/6. ábra. A keresők aránya és a vagyoni helyzet közötti kapcsolat (komplex mutató)

III/7. ábra. Az egy szobára jutó lakosok száma és a vagyoni helyzet kapcsolata a komplex mutató csoportjai alapján

III/8. ábra. A cselédszám és a vagyoni helyzet kapcsolata a komplex mutató alapján (sötét = átlag; világos = szórás)

Mint a III/8. ábrán látható, legalább 1 cselédet csak a két leggazdagabb csoport (250 háztartás kerül ide) engedhetett meg magának. Átlagosan minden harmadik lakófélben volt csak cseléd (a lakosság 7,3%-a). A városi átlagot (0,35 cseléd/lakófél) így a legszegényebb 5 kategória nem érte el: a 4–5. kategóriába tartozó (átlagos vagyon alatti) háztartásoknak csak ötödében volt cseléd (sokszor rokon, vagy befogadott).

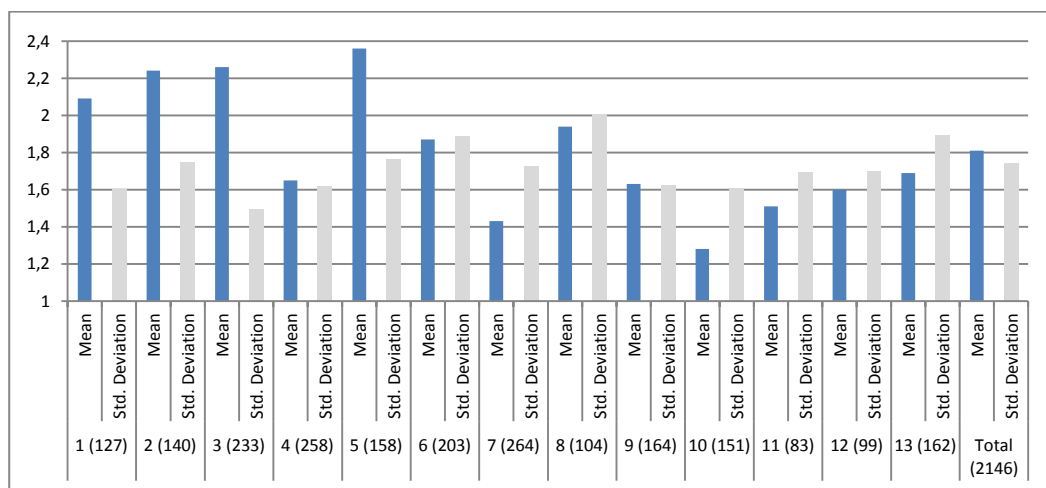
A lakók számának és a vagyon kapcsolatát illetően elmondható (III/5. táblázat), hogy a leggazdagabb kategória (13. csoport, 162 család) kiemelkedő lakófélenkénti létszámmal bírt a többihez képest, ha azonban levonjuk a lakófélenkénti +1 cselédet, ami a többi kategóriához képest többletet jelentett, e különbség elenyészik. Ugyanez érvényes a következő két vagyoni csoportra is. Tehát itt a lakófélenkénti nagy lélekszám nem a több gyermek, hanem a vagyoni helyzet okán előállt munkaerőbérlet eredménye.

Megfigyelhető, hogy a középrétegek esetében (pl. 7–10. csoport) ingadozó a lakófelek nagysága: ez függ attól, hogy családalapítás előtt áll-e a kereső, hány gyermeke van, illetve szükséges-e/tud-e alkalmazni segéderőt kereső tevékenysége fenntartásához. Végeredményben egyértelmű kapcsolat a lakófél nagysága és a vagyoni helyzet között nincs.

A helyzet nem egyértelműbb akkor sem, ha csupán a *gyerekszámot* vizsgáljuk (III/9. ábra): a nagyobb gazdasági erő elméletben magasabb reprodukciós rátát tesz lehetővé, de a jólét a gyakorlatban nem vezet a gyerekszám emelkedéséhez a modern társadalmakban. A szegény rétegeknél a gyerek munkaerő, a jövő záloga, a nyugdíj (életjáradék és vagyon) nélküli szülők majdani eltartója, tehát érdemes befektetni, még akkor is, ha ez a vagyoni helyzet stagnálását, romlását eredményezi. Mindezt tetézik az egyes szubkultúrák (vallások, népek, korcsoport-

ok) eltérő szokásai: így Sátoraljaújhelyen hiába nagy a gyerekszám (2–2,5 között) a legszegényebb 4 csoportból háromban (kb. 700 lakófél, az összes harmada), ha éppen a legnagyobb (ez 260 lakófelet tömörít) alig éri el az 1,5-öt a lakófelelenti átlagos gyerekszám. Ugyanígy alacsony a gyerekszám a középréteghez tartozó 7. és a jómódú 10. csoportban (itt csak 1,2). A többi gazdag csoportban a gyerekszám valóban nem éri el a normál reprodukcióhoz szükséges 2-es értéket (bár az 1,6-ot megközelíti) a leggazdagabb csoport kivételével, tehát modern, urbánus szokások

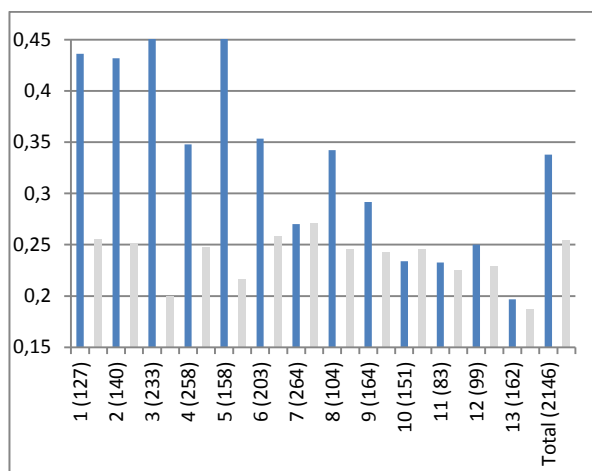
jellemzik a jómódúak reprodukciós mintáit. A közepes vagyoni csoportoknál pedig 1,2–2 között szór az érték (8. csoport). Általános jellemzőkről nemcsak a csoportközi trendek hiánya miatt, hanem azért sem beszélhetünk, mert a szórás több esetben nagyobb, mint az átlag (hiszen eltérő életfázisú családok kerülhettek egy vagyoni kategóriába), így az átlag nem reprezentálja jól a részhalmazok tulajdonságait. Éppen ezért vált szükségessé a csoporton belüli %-os eloszlások vizsgálata (lásd később).

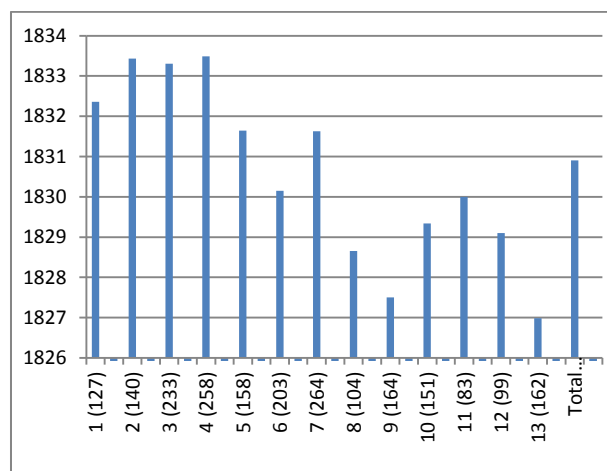
III/9. ábra. A gyerekszám és az egy főre jutó vagyon (komplex mutató alapján képzett csoportok) kapcsolata

Más az eredmény viszont, ha a gyerekek arányát nézzük a háztartásokban (III/10. ábra). Egyrészt a szórás nem haladja meg az átlagot az esetek zömében, tehát az reprezentálja a részhalmaz tulajdonságait (különösen a legszegényebb és leggazdagabb csoportoknál). Kiemelkedő értékek (0,4 felett) jelentkeznek a szegényebb csoportoknál (1–5), mely azt eredményezi, hogy a keresők

aránya is kisebb körökben (így érthetővé válik kisebb gazdasági potenciáljuk is). Összeadva az arányszámot a keresők arányával, jócskán 0,7 feletti értéket kapunk, ami vagy azt feltételezi, hogy sok a gyerek (nagyobb család) vagy, hogy egy részük keresőként is feltüntetésre került az adatbázisban (kisebb családméret).

III/10. ábra. A lakófelelenti gyerekarány és a vagyoni helyzet kapcsolata a komplex mutató alapján

III/11. ábra. A családfők átlagéletkora és a lakófél (egy főre jutó) vagyoni helyzetének összefüggése

Trendjelleg mutat a családfő átlagos *életkora* és a vagyoni helyzet viszonya is (III/11. *ábra*): az első 4 kategóriában a családfő kora átlag 36 év, a 8–13. kategóriában ez 40–42 évre ugrik fel. A különbség azonban nem szignifikáns a két mintás t-próba alapján, csak ha a sorozat két végén lévő csoportokat vetjük össze (ezért alacsony a korrelációs koefficiens értéke is, a szórás pedig minden csoportban nagy – 10–12 év – az átlagéletkorhoz képest, így messzemenő következtetéseket levonni nem lehet.

(II) Míg az előbbieken a komplex mutató felhasználásával elemeztük a demográfia vagyoni csoportokhoz köthető sajátosságait, az alábbiakban megismétljük ugyanezen vizsgálatot az *automatizált klaszterezés* esetében, annak azon eredményére építve, hogy az inkább a lakófel egészét, mint a lakófel belüli az egy főre jutó vagyoni reprezentálja. Célunk az is, hogy rávilágítsunk, milyen demográfiai sajátosságok alapján jöttek létre ezek a csoportok, amely sajátosságok nem azonos súllyal estek latba a másik osztályozásnál. Jól látható (III/12–13. *ábra*), hogy a *szobák száma* és a vagyoni közötti kapcsolat a középrétegeket (2–4. csoport) reprezentáló klaszterek esetében gyenge, csak az igazán kiugró vagyoni (a komplex mutató átlagértéke) és a nagyon szegény lakófeleket tömörítő csoportok esetében van összefüggés a két változó között. Még kevésbé érvényes az összefüggés a lakósűrűségre. A *lakófelenkénti gyermekarány* (III/14. *ábra*) – hasonlóképpen a komplex mutató alapuló vagyoni csoportokhoz – a legszegényebb 200 háztartásban volt a legnagyobb (0,5), de az után következő szegény, de igen széles, a háztartások harmadát

tömörítő csoportban viszont a legalacsonyabb, s jócskán a középrétegek 0,3–0,33-as értéke alatt maradt.

A *keresők aránya* (III/15. *ábra*) meglepően alacsony a leggazdagabbak és legszegényebbek között (szemben a korábbi osztályozási módnál tapasztalttal), viszont a többi csoport esetében hasonló az értékek. A fent kifejtett ambivalencia tehát itt is érvényes: szegények és jómódúak esetében egyaránt 0,3–0,4 közötti értékek fordulnak elő, sőt a 3. klaszter (középréteg) 0,4 feletti értéke azt sejteti, hogy iparosokat tömörít döntően e csoport (összetételüket lásd később), miközben a 700 háztartást tömörítő 2. (szegény) klaszterben is kiugró a keresők aránya. E csoportban egyébként nem voltak cselédek (véltetőleg ez is a csoport egyik megkülönböztető attribútuma), a leggazdagabbak esetében az átlagos lakófelenkénti családszám egyezik a korábbi módszerrel számítottal.

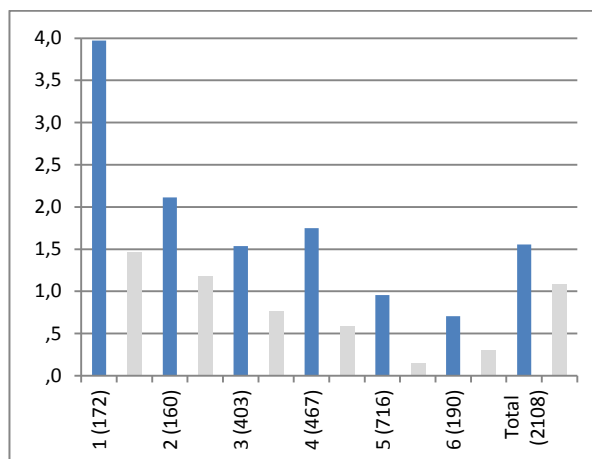
A klaszterek alapján is egyértelműnek tűnik a trend, hogy a gazdagabb háztartások nagyobb méretűek (III/17. *ábra*). Mintegy 700 háztartás (a cselédekkel nem rendelkező csoport) átlagmérete csupán 3 fő (ez is disztinktív karakter lehetett a számítógép által elvégzett automatikus osztályozásnál), majd ez a második csoportnál 5,5, az elsőnél 6 főre nő. Kivételt képez a legszegényebb 190 háztartás, ahol szintén 5 fő feletti a lakófel lélekszáma: mivel itt magas a gyermekek aránya, továbbá viszonylag alacsony a keresők és cselédké, érthető is szegénységük, s az is hogy jelentősen különböznek az 5. csoporttól. E csoportok speciális (klaszterképzésben is szerepet kapó) ismérveit a következőképpen lehet összefoglalni (III/19. *táblázat*):

III/19. *táblázat*. Az automatizált klaszterezéssel létrejött csoportok azonosított vagyoni és demográfiai sajátosságai

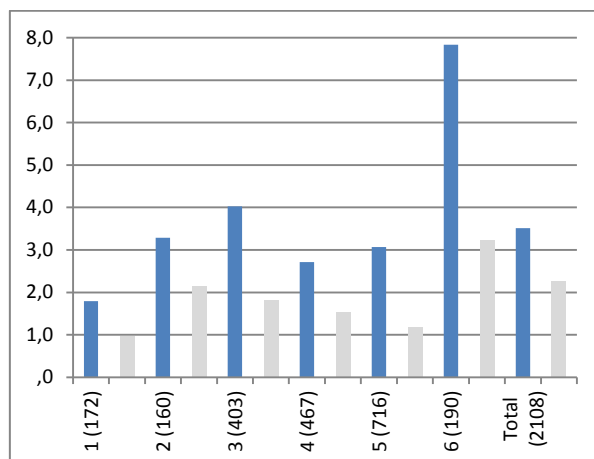
6. klaszter: szegények, nagy gyermekarány, alacsony keresőarány, átlag 1 alatti szobaszám
5. klaszter: szegények, nincs cseléd, kis átlagos családméret (3 fő), 1 körüli szobaszám
1. klaszter: gazdagok, átlag 2 feletti cselédszám, alacsony keresőarány (0,2), 4 körüli szobaszám
a 2–3–4. csoportok közötti különbség nem olyan éles, átlag körüli értékekkel.
2. klaszter: a zsidók aránya 50% feletti, e csoport egyéb demográfiai-vagyoni jellemzői a zsidó (felső) középosztályával egyeznek meg

Mint látható, annak ellenére, hogy a klaszterezés automatizált volt, s prekonceptiót legfeljebb a bemenő változók szelekciója jelentett, így is több esetben markáns tulajdonságokkal jellemezhető

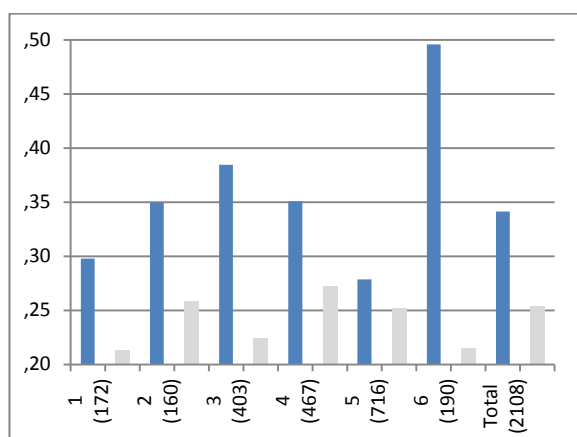
csoportok kialakulását figyelhettük meg, ami a módszer alkalmazhatóságát támasztja alá (amellett, hogy jellegében is más eredményt ad, mint a komplex vagyoni mutató).

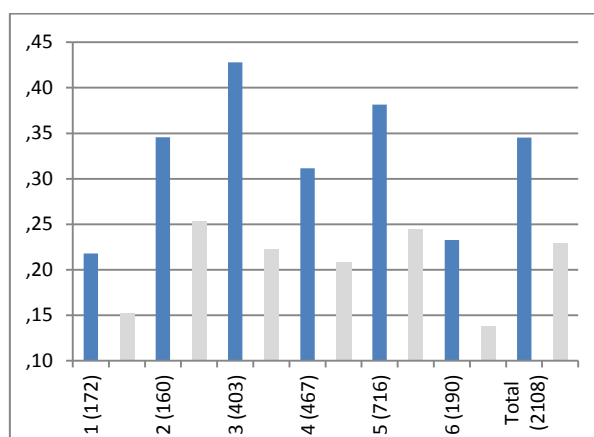
III/12. ábra. Az átlagos szobaszám és a klaszterezéssel kialakított vagyoni csoportok közötti összefüggés

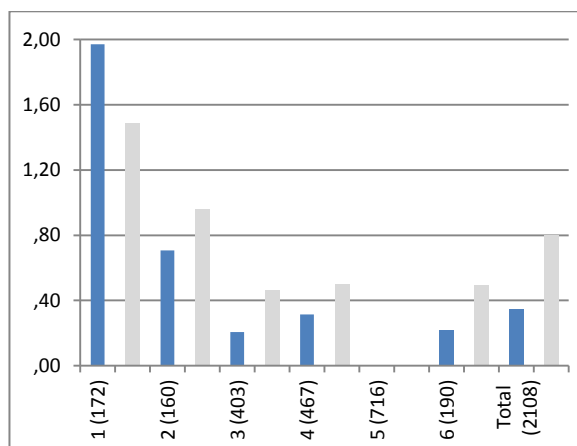
III/13. ábra. A lakószűrűség és a klaszterek alapján kialakított vagyoni csoportok közötti összefüggés

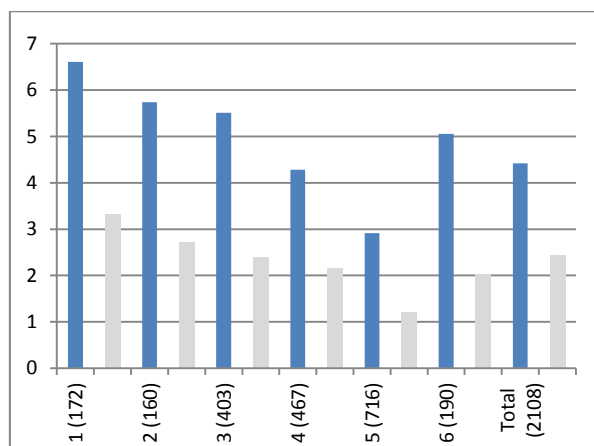
III/14. ábra. A lakófelenkénti gyermekarány és a klaszterek alapján kialakított vagyoni csoportok közötti összefüggés

III/15. ábra. A lakófelenkénti keresők aránya és a klaszterek alapján kialakított vagyoni csoportok közötti összefüggés

III/16. ábra. A cselédszám és a klaszterezés alapján kialakított vagyoni csoportok közötti összefüggés

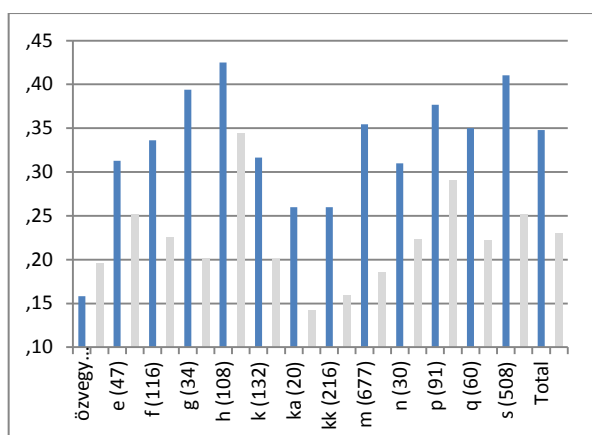
III/17. ábra. Az összes lakó és a klaszterek alapján kialakított vagyoni csoportok közötti összefüggés (sötét = átlag; világos = szórás)

(III) Végül pedig a harmadik klasszifikációs módszer, a társadalmi presztízs és foglalkozásszerkezet alapján létesített kategóriák és a többi változó kapcsolatát elemezzük (a gazdasági potenciálra utaló változókkal való kapcsolatukat már bemutattuk). A lakófelenkénti keresők arányának foglalkozásszerkezet szerinti differenciái alapján nagy

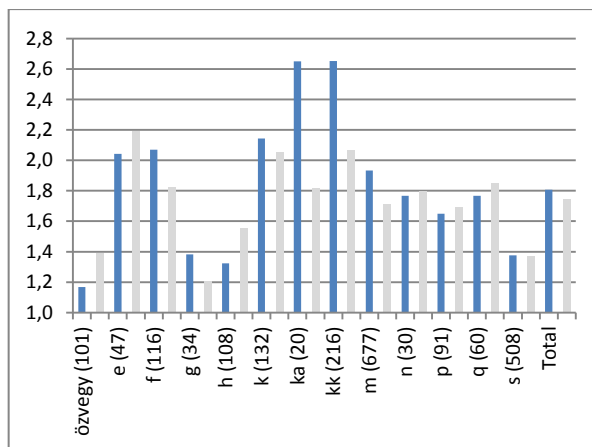
érték (0,4) jellemezte a hivatalnokokat (segéderővel bírtak), a szegényeket (napszámosok a feleségükkel, gyerekükkel dolgoztak, az özvegy mosó- és varrónők, kenyérsütők gyermekeikkel). Kifejezetten alacsony volt a keresők aránya a vagyonosabb kereskedők, kocsmárosok, vállalkozók között (kk) és értelemszerűen az özvegyi kategóriá-

ban is (fia, lánya, vagy mesterember özvegye esetében a legények dolgozhattak). Átlagon felüli volt a középpolgári családokban (*p*) is a keresők aránya, miként a szakképzett agrárfoglalkoztatottnál is (*g*), míg a szűk elit (*e*, *h*) elég vagyonos volt ahhoz, hogy gyermekei ne dolgozzanak, foglalkozásuk jellegéből pedig segéderőre sem volt szükségük (III/18. ábra).

A cselédek arányát a klaszterezéssel létrehozott és a gazdasági potenciálon alapuló csoportoknál már vizsgáltuk, egyértelmű a városi-vármegyei elit, a hivatalnokréteg vezető szerepe (átlag 1 feletti cselédszám, de igen nagy szórással), őket követik a földbirtokosok, kereskedők, kocsmárosok, vállalkozók, majd a szabadfoglalkozású középpolgárság átlag (0,35 fő/lakófél) feletti

III/18. ábra. A lakófelenkénti keresők arányának foglalkozásszerkezet szerinti differenciái

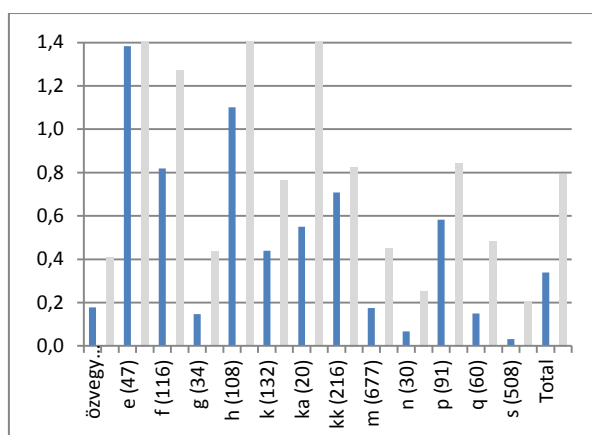

III/20. ábra. A lakófelenkénti gyerekszám foglalkozásszerkezet szerinti differenciái

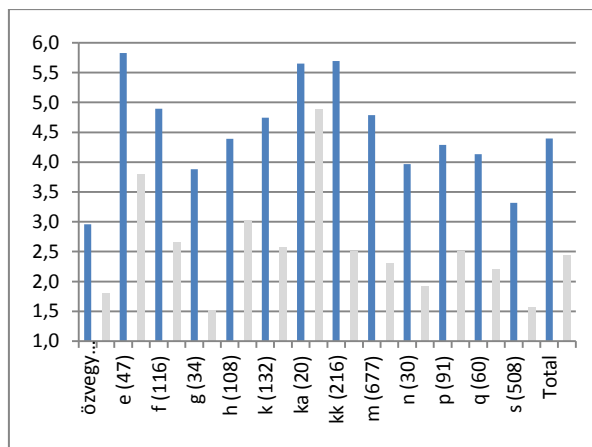
A lakófél nagysága is az elit és a kereskedők esetében volt a legnagyobb (5,5–5,7), a nagy gyerekszámot tetézte a magasabb gazdasági potenciálból származó segéderő igénybevételenek lehetősége (III/21. ábra). A földbirtokosok és mesterek egyenesen igényelték a munkaerőt munkájuk jellege miatt, így a lakófél mérete még gyengébb vagyoni helyzetük mellett is nagyobb volt az

cselédszámmal. (Cseléd átlagosan minden harmadik háztartásban volt: III/19. ábra).

A lakófelenkénti gyerekszám elsősorban a (zsidó) kereskedőréteg esetében volt kiugróan magas (2,7), de átlag (1,8) feletti volt az elit és a földbirtokosok esetében is (az utóbbi esetben a vagyon nagysága éppúgy hozzájárult ehhez, mint a munkaerő igénye). Alacsony gyerekszám jellemezte a szegényeket (1,4), özvegyeket, mezőgazdasági szakmunkásokat, állami hivatalnokokat. A mesterek átlagosan két gyermekkel rendelkeztek, a hivatalnokok eggyel. A szórás viszont elég nagy volt a csoportok zömében, ami a megállapítások relevanciáját bizonytalanná teszi (III/20. ábra).

III/19. ábra. A lakófelenkénti cselédek arányának foglalkozásszerkezet szerinti differenciái

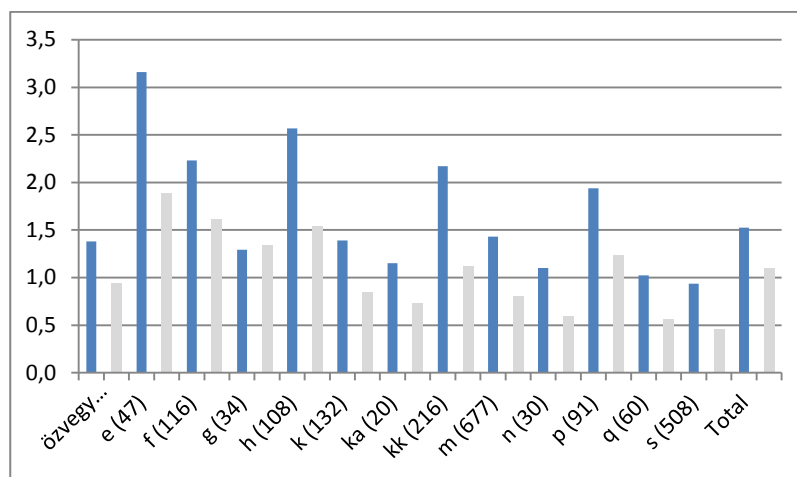

III/21. ábra. A lakófelenkénti összes lakó számának foglalkozásszerkezet szerinti differenciái

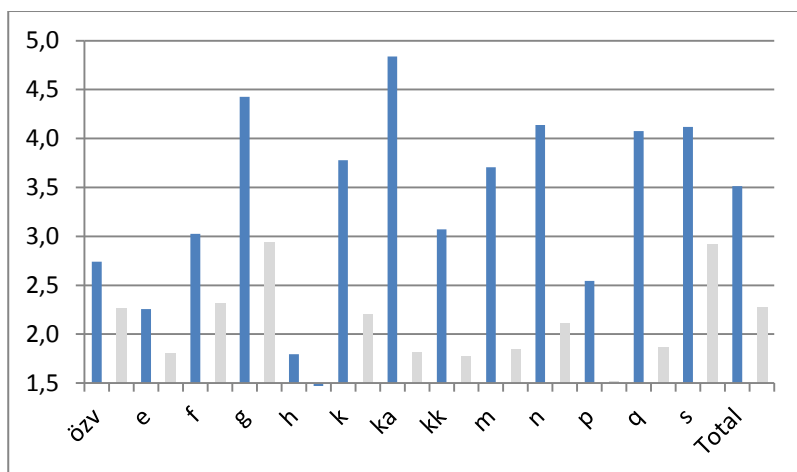
átlag 4,4 főnél. Az özvegyi és szegény háztartások lélekszáma 3-3,5 fő között ingadozott. A lakófélre jutó szobák száma alapján kirajzolódó kép hasonlatos volt a komplex, egy főre jutó gazdasági potenciált bemutató értékszám által jelzett-hez (III/22. ábra).

A legkevesebb lakos egy szobára a hivatalnokok, a polgári középosztály és az elit esetében jutott (III/23. ábra). Mivel a hivatalnokokra elég sok, átlag 2,5 szoba jutott, így esetükben a kis család-méret az oka az alacsony lakósfűrűségnek. A mezőgazdasági szakmunkások, a kiskereskedők-szatócsok és az állami alkalmazású altisztek ese-

tében nagy volt a zsűrűfűtség, míg a földbirtokosok esetében a nagyobb lakósfűrűség a magasabb gyermek és munkaerő létszámmal volt magyarázható. A kereskedők esetében szintén nem a lakófél kicsinysége, hanem a segéderő és a cselédek száma miatt volt magasabb (3) a lakósfűrűség, közelítve az átlagot (3,5).

III/22. ábra. A lakófélre jutó szobák számának foglalkozásszerkezet szerinti differenciái

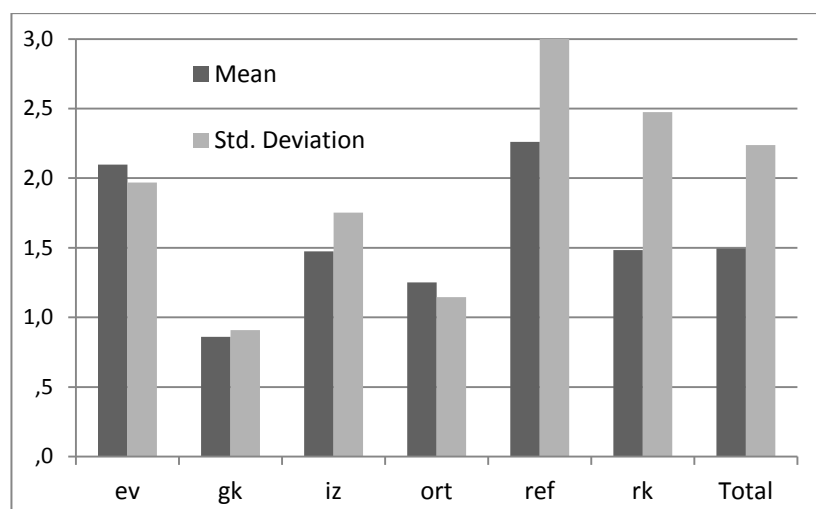

III/23. ábra. Az egy szobára jutó lakók számának foglalkozáscsoportok szerinti differenciái

A lakosságot azonban társadalmi vagy gazdasági kategóriák mentén lehet csoportosítani, hanem egyéb ismérvek, pl. életkor és vallás szerint is.⁸² Sátoraljaújhelyen a lakosság 2%-át kitevő evangélikusság rendelkezett a legnagyobb átlagvagyonnal-gazdasági potenciállal, őket követték a reformátusok (12%), s jócskán átlag alatti vagyonnal bírtak a görög katolikusok (16%). A 33%-nyi zsidó és 35%-nyi katolikus családfő hasonló, átlagos vagyonnal rendelkezett (III/23. ábra).

A differenciák még szembetűnőbbek, ha a vagyoni kategóriák átlagértéke helyett a konkrét vagyoni értékszámok átlagát adjuk meg: ekkor a szórás jelentősen megnövekszik mutatva az egyes felekezetek belső társadalmi differenciálódásának előrehaladottságát. Az egyes átlagértékek mögött meghúzódó (presztízsen és vagyonon alapuló) társadalmi csoportok felekezetenkénti gyakorisági eloszlásának sajátosságait később elemezzük.

⁸² Itt értelemszerűen viszonyítási alapként mindig a családfők adatai szerepelnek, bár a háztartásban lehettek más vallásúak.

III/23. ábra. A vallás és a vagyoni helyzet (gazdasági potenciál) kapcsolata a komplex mutató konkrét értékeinek⁸³ átlaga alapján

Egyértelmű, hogy a legnagyobb a *gyerekarány* (0,4 felett) az izraelita felekezetűeket jellemezte, míg az evangélikusok és reformátusok körében a lakófelenkénti gyerekarány átlag (0,33 – minden harmadik lakos gyerek volt) alatti volt (0,28), a görög és római katolikusoknál pedig átlagos volt. Mivel a *háztartás mérete* vallások szerint nem mutatott jelentős differenciát (4,1–4,5 fő,⁸⁴ leszámítva a görög katolikus családfőket, akik átlag alatti, 3,5 fős családmérettel voltak jellemezhető),⁸⁵ sőt a zsidó lakófelek átlagmérete volt a legnagyobb (5 fő felett), egyértelmű, hogy a zsidók esetében a gyerekszám is átlag feletti volt. Ebből következően a 3500 gyerekként összeírt közel fele volt zsidó. Míg a legtöbb felekezet esetében a lakófelekből vagy összlakosságból való részesedés megegyezett a *gyerekszám*ból való részesedéssel, a zsidóság esetében az utóbbi lényegesen magasabb volt (42% a 33 és 37%-kal szemben), ami egy fiatal és gyarapodó társadalomra utalt (III/18. táblázat). Ezzel szemben a református, római katolikus és evangélikus gyerekek aránya alulmúlta a reformátusok össz népességben mért arányát. E felekezeteknél az alacsony reprodukciós ráta azt jelentette, hogy külső utánpótlás nélkül e létszámuk hosszú távon csökkent volna.

A felekezetenkénti *cselédszám* esetében az evangélikusok vezettek átlag 0,7 cseléd/háztartás értékkel, őket követték a reformátusok és az izraeliták hasonlóan (0,4–0,5) átlag feletti (0,35) értékkel. A görög katolikusok esetében volt a legkisebb a cselédek aránya. A reformátusok és evangélikusok közötti szignifikáns különbség annak tudható be, hogy – noha a városi és vármegyei elitben felülreprezentáltak voltak – sok református megmaradt tradicionális céhes keretek között (pl. a 100 főnél is nagyobb csoportot képező csizmadiák nagy része református volt) és esetükben a cseléd helyett inkább segédmunkaerő alkalmazására került sor. A görög katolikusok pedig eredendő szegénységük miatt (kis szobaszám is erre utal és a foglalkozásszerkezetük: sok köztük a kapás, gubás) nem rendelkeztek cselédekkel. A szórás értéke azonban minden esetben nagyobb volt az átlagnál, így az egyes vallásokon belül is differenciált társadalmat kell feltételezni.

A gazdasági potenciállal szoros kapcsolatot mutató *lakófelenkénti szobaszám* (III/24. ábra) jelentős differenciákat mutatott az egyes felekezetek esetében. Míg a görög katolikusokra alig átlag 1 szoba jutott lakófelenként, tehát szegénynek tekinthetők, addig az evangélikusokra és református családokra csaknem kettő, de az izraelitákra is átlag feletti.

⁸³ Azaz komplex mutató kialakításához szükséges változókkal elvégzett műveletek során kapott értékek (III/1. ábra, 0–3) alapján, nem pedig a csoportokba sorolás (1–13) után előállt csoportértékekből számolt átlag alapján.

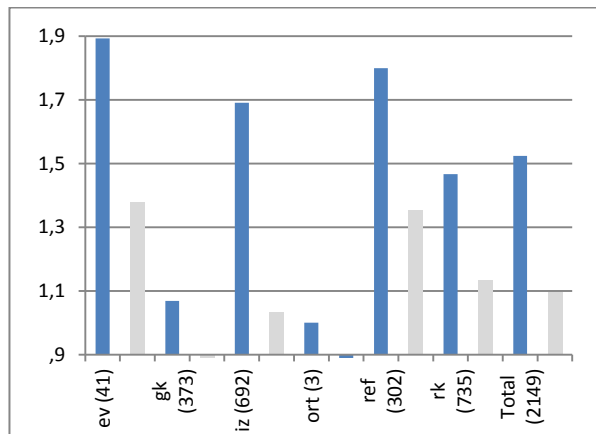
⁸⁴ Őri Péter 4,6 főt közöl Pest megyére 1869-ben. *Őri Péter: Család és házasság a 18–19. századi Magyarországon*. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. Korall, 8 (2007). 30. sz. 75. Isztambulban ez 4,1 fő volt 1900 körül, egyes – migránsok

dominálta – negyedeiben csak 3,8.

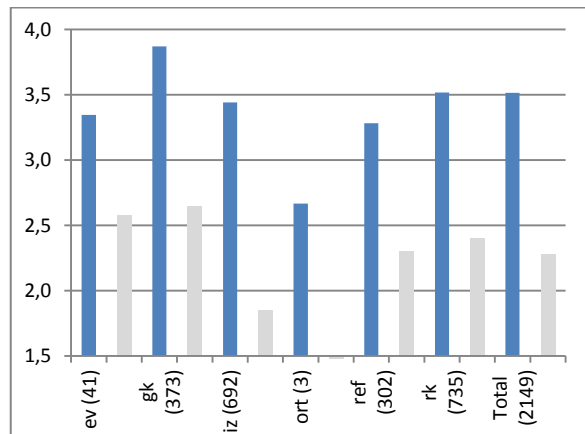
⁸⁵ Ennek több oka volt: részben szegénységük, részben migráns voltuk, részben a kis (1 szoba körüli) lakásméret eredményezte túlszűfoztság, a kisebb átlagéletkor és a kisebb gyerekszám (1,4/lakófel, amit pedig a rosszul fizetett és nehéz fizikai munka eredményeként előállt többkeresős családmódel is okozott).

Az egy szobára jutó lakók száma alapján (III/25. ábra) a görög katolikusok voltak a legrosszabb helyzetben, a csekély számú ortodoxot leszámítva azonban a többi felekezet esetében hasonló volt a „zsúfoltság” (3-3,5 fő/szoba). Ezek után nem meglepő, hogy szegénységük és kis család-

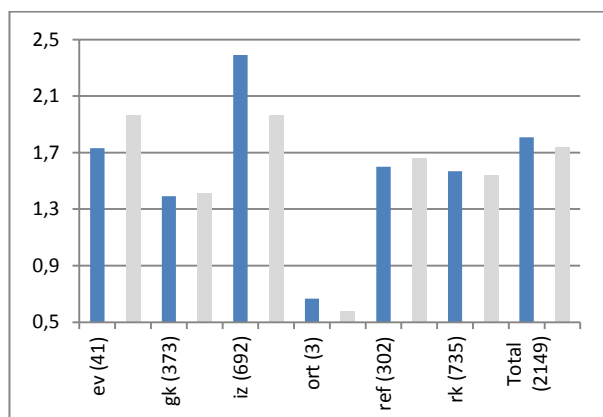
méretük miatt a görög katolikusok esetében volt a legnagyobb a keresők aránya, s a vagyonos evangélikusok és a nagycsaládos, de kevésbé vagyonos zsidók esetében a legkisebb egy lakófelre jutó keresők aránya (III/27. ábra).

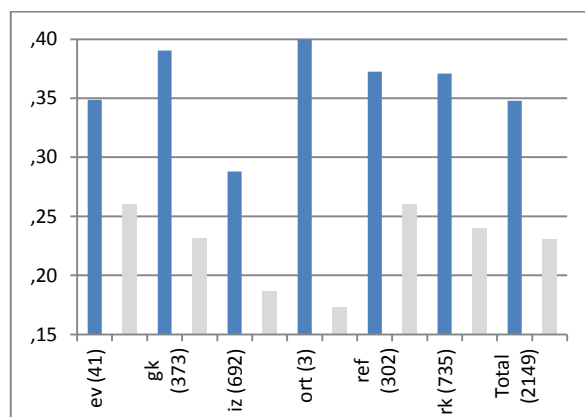
III/24. ábra. Az egy családra (lakófelre) jutó szobák számának felekezetenkénti differenciái

III/25. ábra. Az egy szobára jutó lakók száma (lakósűrűség) felekezetek szerinti differenciái

III/26. ábra. A gyerekszám felekezetenkénti különbségei (átlag és szórás)

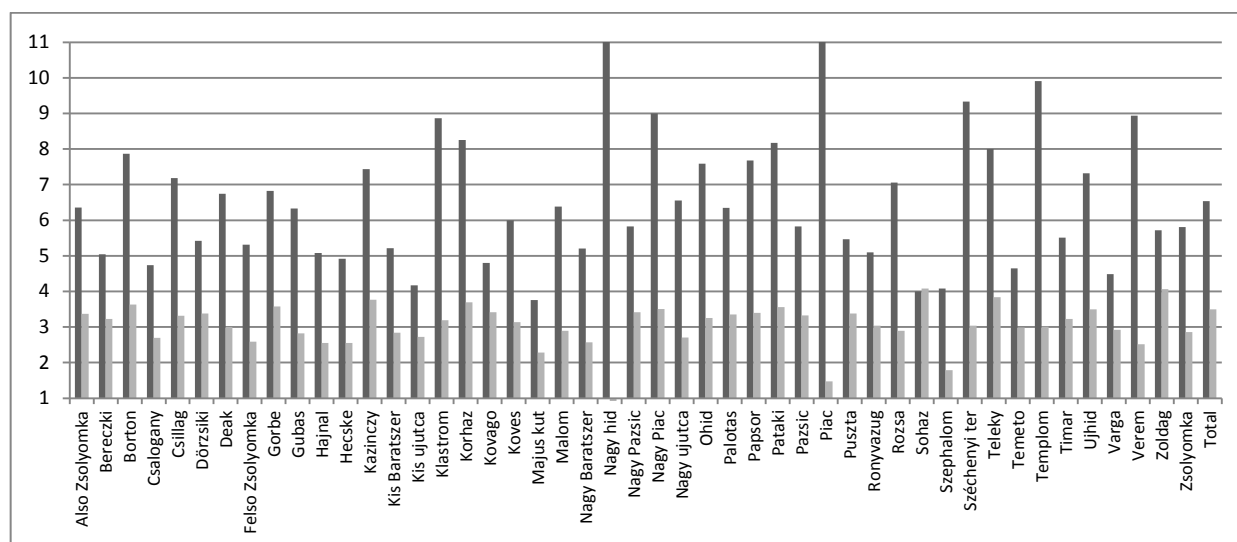

III/27. ábra. A családonkénti keresők átlagának felekezetenkénti differenciái

Már a térképeken is szembevető volt, hogy az egyes társadalmi csoportok között elkülönülés, területi koncentráció, esetenként szegregáció figyelhető meg. A statisztikai vizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy voltak a gazdagabbak által preferált városrészek-utcák, mint a Piac utca, Nagyhíd utca (ez ráadásul teljesen homogén volt, kis szórással), Széchenyi tér, Templom, vagy Verem utca (de egy főre jutó értékek alapján ilyen volt a Teleky, a Kórház és a Pataki utca is), ahol a családfők átlagosan a 9-12. vagyoni csoportba tartoztak. Ezzel szemben a Sóház, Széphalom, vagy Varga utcán a lakosság vagyona alapján átlagosan a 4. csoportba volt sorolható. Ugyanígy rosszabb helyzetben élők laktak a Május kút és a Kis újutcat, de átlag alatti volt a Ronyvazug, a Nagy Barátság, a Bereczki, Csalogány, Dörzsiki utca és a Felső Zsólyomka (III/28. ábra). A város főtengele, a Kazinczy utca a tár-

sadalmi elit reprezentációja ellenére nem volt a leggazdagabbak között, részben hossza, részben a bérlők vagyoni helyzetének következtében.

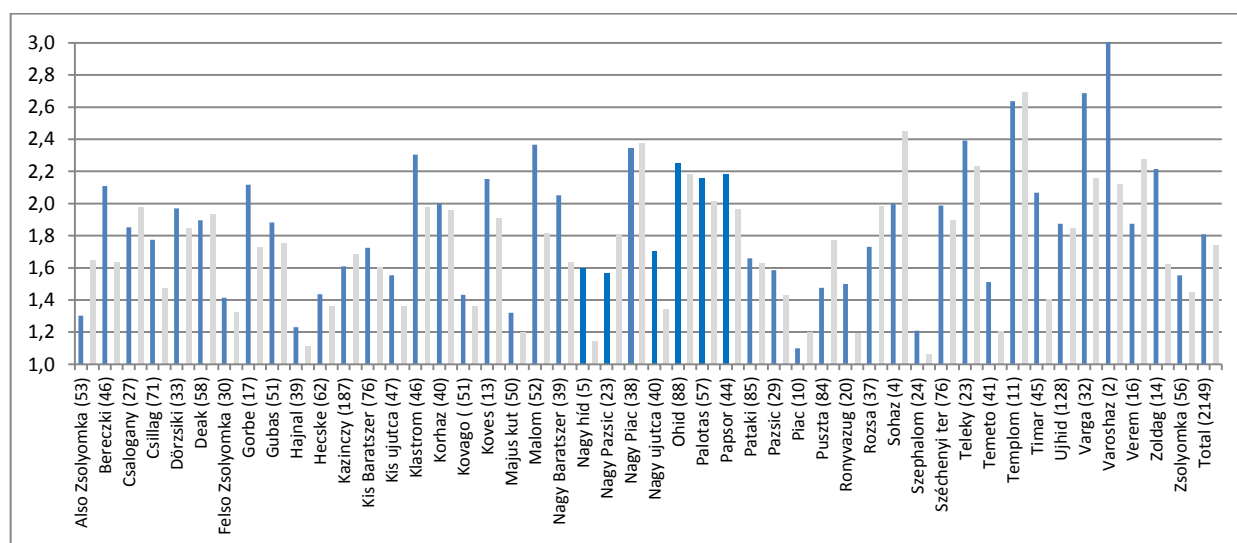
A lakóhely és a családfő életkora közötti összefüggés is vizsgálható. A legfiatalabb családfők a Piac, Sóház és Széphalom utcán laktak (1830 utáni születés), az előbbi a gazdagabbak, az utóbbi kettő a szűkösebb lehetőségekkel rendelkezők rezidenciájaként funkcionált. A Sóház utcán az egy szobára jutó átlagos lélekszám 8 fő felett volt. A Nagyhíd utca gazdag családfői idősök voltak, ugyanígy magas volt a családfők átlagéletkora a Görbe és a Rózsa utcában. E vizsgálatnak a gazdasági potenciál perspektivikussága-tartóssága szempontjából van értelme, amellyel, hogy így vizsgálható az a kérdés, hogy a nagyobb életkor és nagyobb vagyon/gazdasági potenciál szükségszerűen együtt jár, vagy nem korfüggő.

III/28. ábra. A lakhely és a vagyon/gazdasági potenciál kapcsolata a komplex mutató csoportértékei alapján

A lakófelenkénti átlagos gyerekszám nagy területi differenciákat mutatott (III/29. ábra). A gazdagok és fiatalok lakta Piac utcában például ugyanúgy alacsony volt a lakófelenkénti gyerekszám, mint

a szegényebbek lakta Széphalom utcában. A gazdagabbak lakta Templom utcában viszont magasabb volt a gyerekek száma, miként a szegények dominálta Varga utcában is.

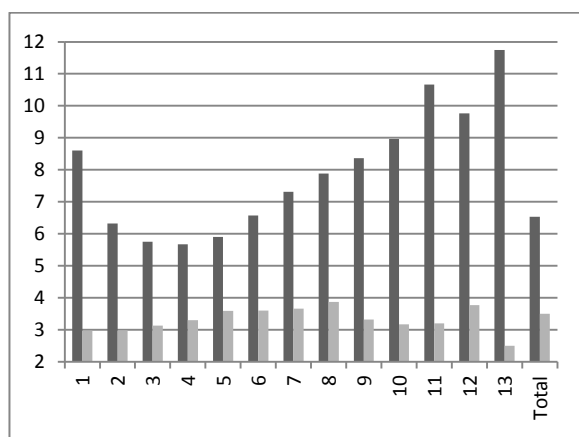
III/29. ábra. A lakófelenkénti átlagos gyerekszám területi differenciái

A korrelációs mátrix alapvetően nem mutatott kapcsolatot a háztartásméret és a vagyon között (III/30. ábra). A korrelációs számítás azonban az átlagon és a szóráson alapul, melyek nem mindig reprezentálják kellően a statisztikai sokaságot, sokszor célravezetőbb az eloszlások elemzése. Esetünkben például egy fős háztartások átlagosan jobb vagyoni helyzetben voltak a települési átlagnál (6,5). A legszegényebbek a 3-4 fős háztartások voltak, hiszen ezek zöme vagy csonka, vagy fiatal családot jelentett, ahol a segéderő alkalmazásának hiánya eleve korlátozott vagyontartalmat, miközben 1 vagy 2 kiskorú vagy idős

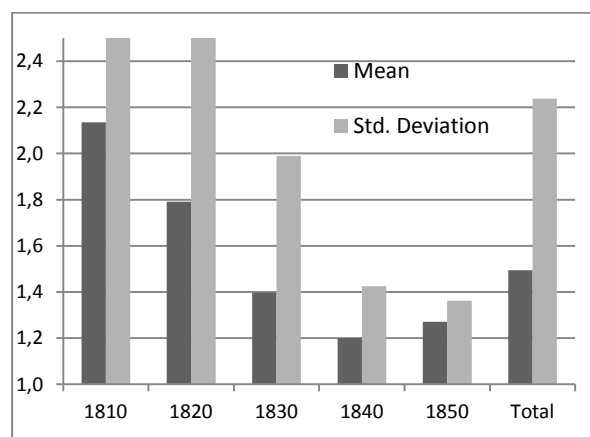
eltartott jutott egy keresőre (a keresők aránya kisebb volt, mint 0,3). Az átlagos vagyoni kategóriát képviselték az 5-6 fős családok, majd a lakófel létszámának növekedésével nőtt a vagyon is (8-10. kategóriát mutató átlagok). A 7 főnél nagyobb lakófelek azonban csak a minta 10%-át tették ki, míg az 5-6 fős (5-6. vagyoni kategóriába sorolható) lakófelek aránya a 25%-ot is elérte. A nagy családméret tehát nem szükségszerűen jelent sok nem termelő gyermeket (oka lehet a nagy létszámnak a gazdasági segéderő), így nem szükségszerűen csökkenti a gazdasági potenciált.

A gyermekek száma alapvetően nem befolyásolja egy a lakófél egy főre jutó vagyonát-gazdasági potenciálját: ez alól a gyermektelen és 6-nál több gyermekkel rendelkező háztartások kivételek csak, de itt sem szignifikáns a különbség az átlag és a csoportok között az egymintás t-próba tanúbizonysága szerint. A sokgyermekes családok egy része valójában nem vér szerinti gyermekeket nevelt, hanem iskolásoknak adott kvártélyt, ami önmagában is lehet jövedelemforrás, de leg-

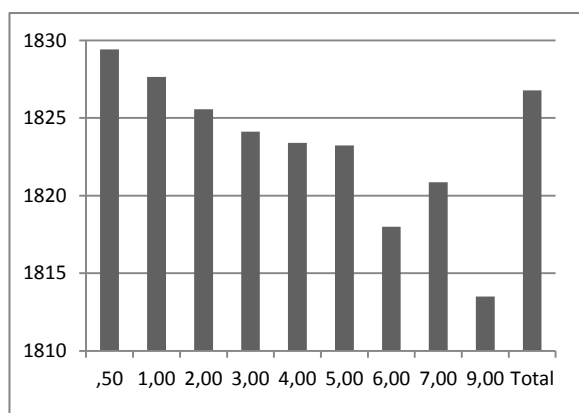
alábbis saját, más városban tanuló saját gyermekei esetében reménykedhet a reciprocitásban (hogy nem jár többletkiadással gyermeke neveltetése). Ugyanígy a gyermek elhelyezése egy mesterember mellé megint kitűnő stratégia a fogadó és a kibocsátó lakófél gazdasági potenciáljának növelésére is (nem kell otthon etetni; ha van keresete, egy részére számíthat családja; munkaerejével többet termel a befogadónak, mint amennyit fogyaszt).

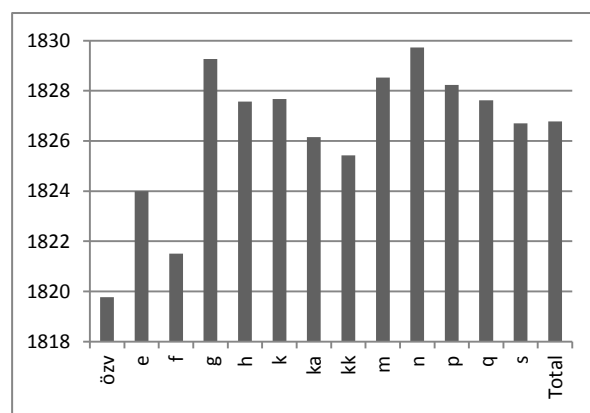
III/30. ábra. A háztartás nagysága (lakók száma) és a vagyoni helyzet (függőleges) kapcsolata (komplex vagyoni mutatók alapján képzett csoportok átlaga)

III/31. ábra. Az átlagos egy főre jutó vagyon (gazdasági potenciál) és a családfő életkora közötti kapcsolat sajátosságai

III/32. ábra. A szobák száma (a gazdasági potenciál eleme) és a családfő életkora közötti kapcsolat

III/33. ábra. A presztízsen alapuló csoportok átlagos születési éve (életkora)

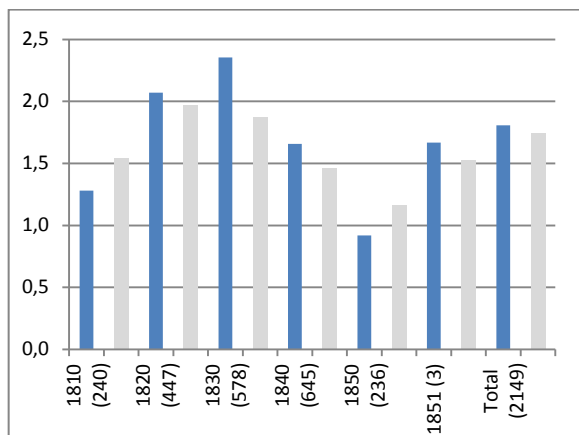
A komplex gazdasági potenciál és a családfők életkorának kapcsolata esetében (III/11. ábra) a csoportonkénti szórás magasabb volt (10 év felett), mint a csoportátlagok közötti maximális differencia (5 év). Így a különbségeket – az átlagosnál nagyobb egy főre jutó potenciállal bíró rétegek átlagéletkora 40–45 év volt, míg az átlag alatti vagyonúak esetében 37–38 év körül állt be az érték – szignifikánsnak tekinteni nem lehet. E két változó keresztábrás, inverz vizsgálata (III/31. ábra) is megerősíti, hogy vagyoni helyzetüket illetően szignifikáns különbség nincs a kohorsok között a legidősebb csoport kivételével, amely viszont csak a családfők 10%-át tette ki. Trend sem

mutatható ki: a legfiatalabb (de kis mintaszámú), 20–30 éves korosztály egy főre jutó gazdasági potenciálja nagyobb volt a töle 10 és 20 évvel idősebb korosztályénál, mivel kisebb méretű volt a lakófél (3,2-től 5 főig emelkedett 20–50 éves kor között).

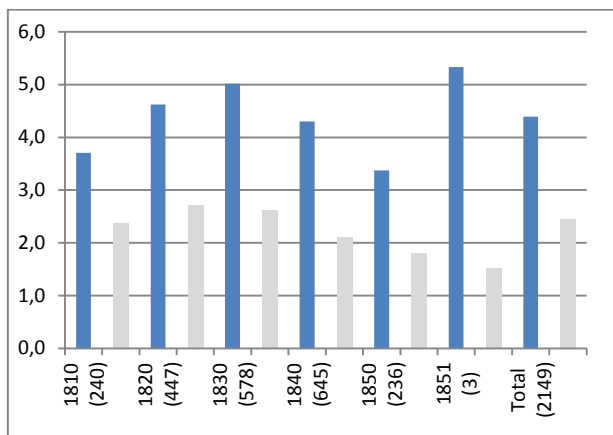
A családfő életkorának növekedésével nőtt a szobaszám is (az 1 szobás lakófelekben a családfő átlagéletkora 43 év, a 3–5 szobásnál 47 év, 1 szoba alatt 40 év) (III/32. ábra). Fordítva, a lakófelelkenkénti szobák száma és a családfők átlagéletkora (születési év) között volt ugyan összefüggés (III/36. ábra), de nagy volt a szórás és kicsi az egyes kategóriák közötti életkorbeli különbség. Emellett

torzította az összefüggést az is, hogy ha egy családot nem többgenerációként írtak össze, hanem

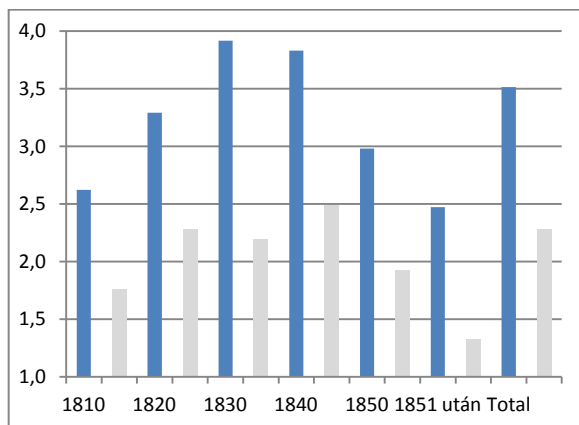
külön lakófelekre bontották, mert ekkor az öregeknek viszont kisebb szobaszám jutott.

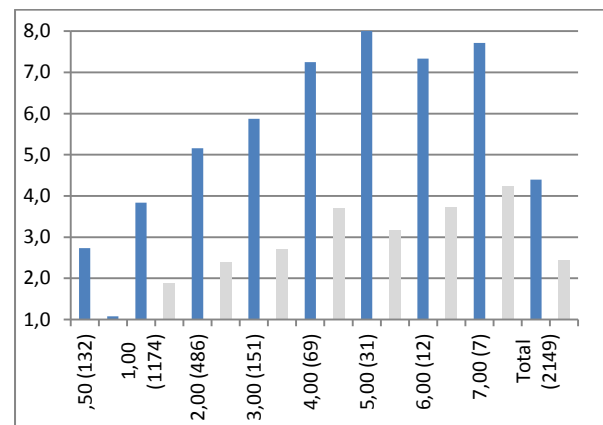
III/34. ábra. A gyerekszám korcsoportonkénti differenciái

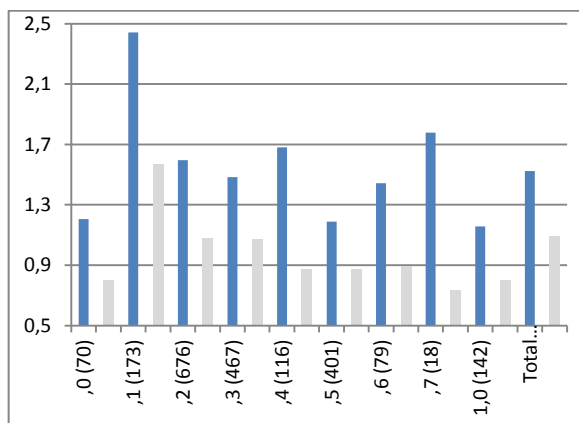
III/35. ábra. A lakófelek nagyságának korcsoport szerinti differenciái

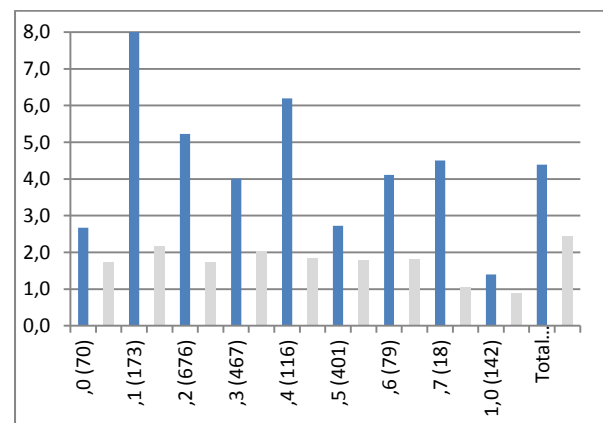
III/36. ábra. A lakófelenkénti egy szobára jutó lakók számának korcsoport szerinti differenciái

III/37. ábra. A szobaszám és a lakófel nagysága (összes lakos) közötti kapcsolat

III/38. ábra. A keresők arányának és a szobák számának kapcsolata

III/39. ábra. A keresők arányának és a lakófelek nagyságának kapcsolata

A presztízszen alapuló csoportok átlagos életkora között zömmel kis különbségek voltak. Az önálló háztartást vezető özvegyek 50 év felettiiek voltak, hasonló korúak voltak a földbirtokosok. A legfiatalabbak az állami szolgálatban álló altisztek voltak a maguk 40 évével (III/33. ábra), míg a

kereskedők és az elitbe tartozó családfők átlag-életkora 45 év felett volt 1870-ben. A klaszterezés során képződött, részben a lakófel vagyoni helyzetét, részben demográfiai sajátosságait tükröző csoportok esetében egyértelmű, hogy a leggazdagabbak (az 1 klaszterből kivált új, 7. csoport)

voltak a legidősebbek. A többi csoport átlagéletkora között azonban csak 5 év volt a különbség. A *vallási csoportok* átlagéletkora között nem volt különbség.

A keresők lakófelenkénti aránya és a családfő életkora között szintén nem volt összefüggés. A háztartásban lévő *gyerekek száma* és a családfő életkora ugyancsak nem tendenciózus (III/34. ábra), mindössze 2 év volt az 1–4 gyerekkel (beleértve a rokon árvákat, kosztos diákokat, és az előző házasságból származó, vagy törvénytelen gyerekeket) rendelkező családfők átlagéletkora közötti különbség, miközben a szórás elég nagy volt minden kategóriában. A háztartások 28%-a volt még (vagy már) gyermektelen, a három és 3-nál több gyermeket nevelő háztartások aránya 30% körül alakult. Összesen 3400 gyermek élt a lakófelekben (a lakosság harmada).⁸⁶

A legtöbb gyerek az 1820–1830 között született családfők háztartásaiban élt (III/34. ábra), átlag 2,4, az ennél fiatalabbak értelemszerűen a reprodukciós ciklusuk korábbi fázisában járva 1–1,5 gyermekkel rendelkeztek, az idősebbektől pedig már elköltöztek a gyerekek. (A lakófelenkénti gyermekarány ugyanezt a tendenciát mutatta). Az imént elmondottak érvényesek az *átlagos lakószám* és a korcsoportok kapcsolatára is: a legidősebb családfők háztartásai voltak a legkisebb lélekszámúak (4 fő alatt: férj-feleség-szolga / özvegy, felnőtt gyermeke, szolga). Az *átlagos szobaszám* a 60 év feletti családfők esetében tapasztalt 1,7-ről csupán 1,3-re esett a 20–30 éves korosztály esetében, s a 30–40 éves családfők vezette lakófelek átlagos szobaszáma éppen elérte a városi átlagot (1,5 szoba). A legnagyobb *lakósűrűség* az 1820–1830-as korosztályra háztartásaira jutott (4 fő/szoba, míg az átlag 3,5 fő), a legidősebbek és a legfiatalabb családfők esetében kedvezőbb volt a helyzet.

A *cselelésszám* és családfő életkora közti kapcsolat szintén nem volt. Az önálló háztartások esetében a keresők aránya a legfiatalabb korcsoport, az 1840–1850 között született családfők esetében volt a legnagyobb. Hasonlóan sok volt a kereső a legidősebb kategóriákban, aminek valószínűleg kevésbé volt az az oka, hogy felnőtt fiaik is velük éltek, hiszen az átlagos gyerekszám e csoportnál csak 1,3 gyerek volt háztartásonként, sokkal valószínűbb, hogy megállapodott mesterek, kereskedők, egyéb polgári foglalkozásúak esetében a több munkatárs jelentősen módosította a keresők arányát.

A lakófelenkénti szobaszám nagysága a lakók számával arányosan emelkedett (III/37. ábra), míg

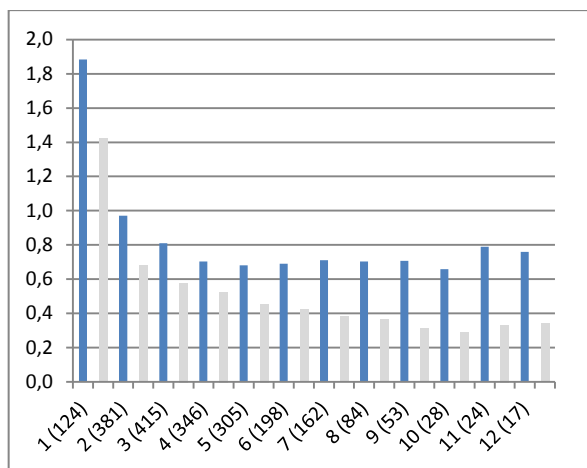
a keresők aránya és a lakosságszám között összefüggés nem volt (III/39. ábra). A háztartások ötödében minden második lakó kereső volt, s 147 olyan háztartás is akadt, ahol minden lakó dolgozott (zömmel 1 fős lakófelek). A lakófelek harmadában minden negyedik-ötödik ember dolgozott, ezek átlagosan 5 fős háztartások voltak.

A keresők aránya és az *átlagos gyerekszám* között megint nem volt kimutatható kapcsolat, meglepően sok gyerek volt (átlag 4,5) a 0,1 körüli keresőarányral rendelkező lakófelekben (173 lakófél), míg a kereső nélküli 70 háztartásban alig akadt átlag 1 gyermek). A 0,4-es keresőarányhoz is (116 lakófél) 2,5 gyerek tartozott (feltehetően a sok munkaerő tette lehetővé a több gyermek eltartását), míg a 0,5-höz (401 lakófél) már csak 0,5 (hiszen az esetek zömében 2 fős, gyermektelen, vagy özvegyi háztartásokról volt szó). A legtöbb *szoba* a 0,1 keresővel rendelkező családokra jutott (III/38. ábra vö. III/43. ábra), tehát a keresők alacsony aránya éppúgy lehet a vagyon jele (a sok cseléd és tanonc nem minősült rendszerünkben keresőnek), mint a szegénységé (a kereső nélküli háztartások átlagmérete csak 1 szoba volt). A sok (0,4 és 0,7) keresővel rendelkező lakófelek szobaszáma is meghaladta az átlagot (1,6–1,7), míg ott, ahol mindenki kereső volt, a szobaszám 1 alá csökkent. Tehát a nagy keresőarány is tükrözhet vagyon és szegénységet (kis családot). Ugyanezt a képet mutatja az egy főre jutó komplex mérőszámon alapuló *gazdasági potenciál* és a keresők arányának kapcsolata (ezért ez utóbbi nem is volt a gazdasági potenciál kiszámításához használt képlet alkotóeleme: nagy keresőarány mellett éppúgy előfordulnak szegény és gazdag háztartások).

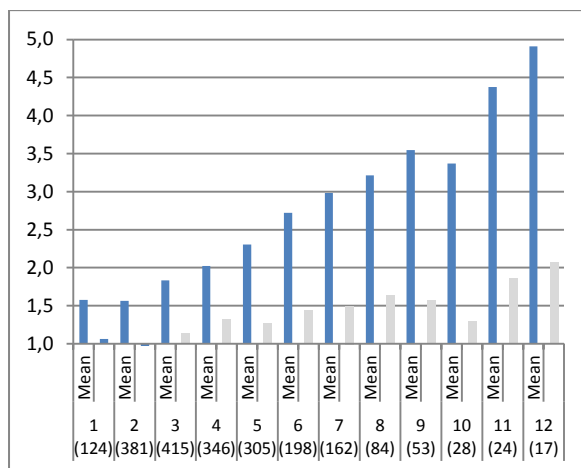
A lakófelek 5%-a volt 1 fős, 17%-a 2 fős, 20%-a 3 fős, 16%-a 4 fős, 15%-a 5 fős, 9%-a 6 fős, 15–17%-a e feletti méretű. (A nagyobb Belgrádban például az 1 fős lakófelek aránya nagyobb, 17, a 2–3 fősé 45 %, a 4–5 fősé ugyanúgy 23%, hasonlóképpen 15%-a 6 főnél nagyobb 1900 körül).⁸⁷ Az *összes lakó* és az egy főre jutó komplex vagyoni mutató kapcsolatát illetően elmondható, hogy az 1 fős lakófelek kiugróan magas értéket mutatnak, átlag feletti volt a két fős lakófelek egy főre jutó gazdasági potenciálja is, a többi az átlag körüli értékeket vett fel (0,8 a komplex osztályzás alapján). Monoton nőtt – bár a különbségek kicsik voltak – a komplex mutató szerinti gazdasági *összpotenciál* a családméret növekedésével, mely megduplázódott a 2–7 fő közötti háztartásoknál (III/40–41. ábra).

⁸⁶ Nem kiskorú, hanem szüleivel együtt élő gyermek, vagy kiskorú nem cseléd és nem alkalmazott jogállású személy.

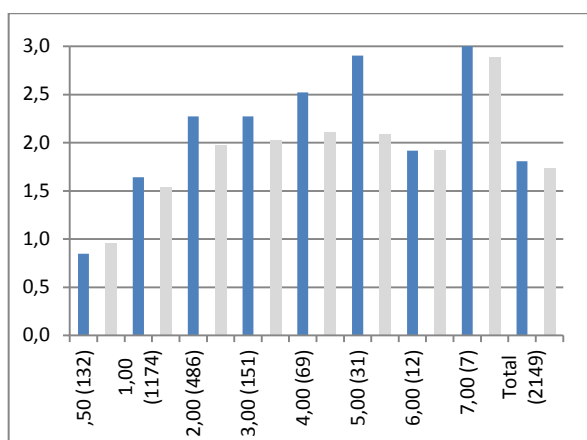
⁸⁷ Sundhaussen, Holm: Historische Statistik Serbiens. München, Oldenbourg, 1989. 75.

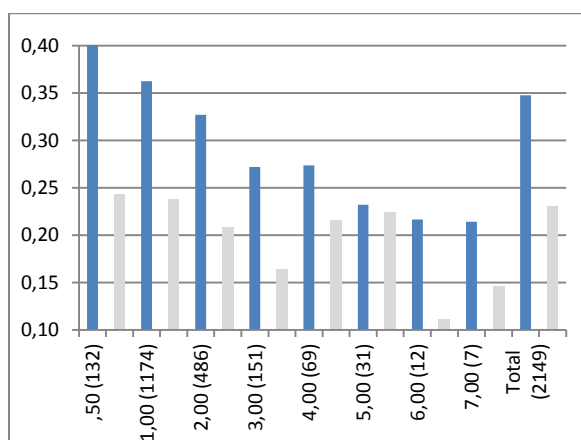
III/40. ábra. A lakófelületenkénti lakosok és az egy főre jutó gazdasági potenciál kapcsolata

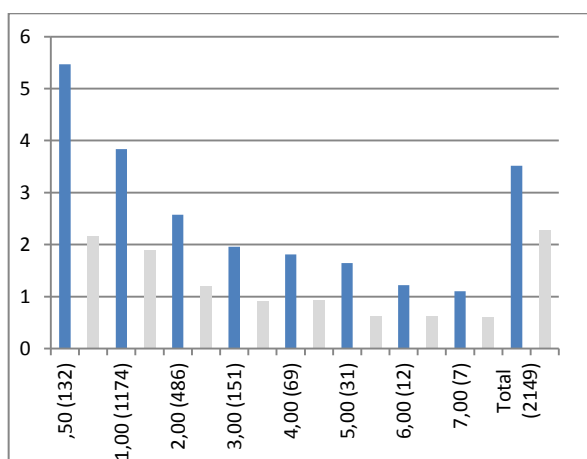
III/41. ábra. A lakófelületenkénti lakosok és a lakófél összes gazdasági potenciáljának kapcsolata

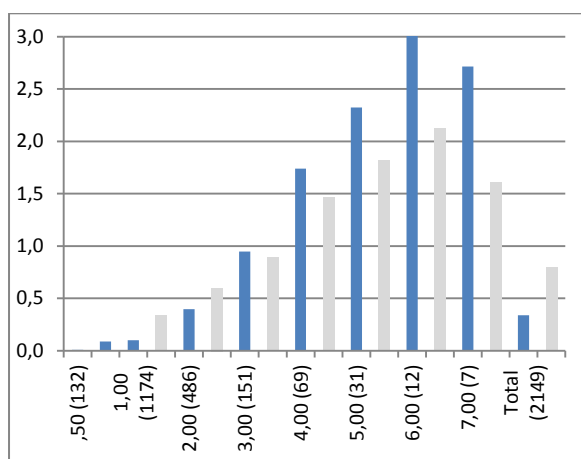
III/42. ábra. A lakófelületenkénti gyerekszám és az átlagos szobaszám kapcsolata

III/43. ábra. A lakófelületenkénti keresők arányának és a szobaszámnak a kapcsolata

III/44. ábra. Az egy szobára jutó lakók számának és a szobák számának kapcsolata

III/45. ábra. A cselédszám és a szobaszám kapcsolata

A 6 fős háztartásokban átlag 3, az 5 fős háztartásokban 2,4 gyermek élt, a 4 fős lakófelekben 1,7, a 84 db 8 fős háztartásban pedig 4-re nőtt a gyerekek száma, míg a 3 fősekben is átlag 1 fő volt (e kis háztartásokban tehát ritka a segédmunkaerő – ha van, akkor ez vér szerinti gyermek – vagy cseléd alkalmazása).

A 2150 háztartás több mint fele kevesebb, mint 1 szobából állt, negyede 2 szobás volt, 3 szobás mindössze 150 (7%), e feletti nagyjából ugyanennyi volt. A lakófelületenkénti gyerekszám nőtt is a háztartás méretével (a 6 szobás háztartásokat kivéve). Míg az 1 szobás lakófelekben másfél gyermek élt átlagosan, addig 5 szoba esetén közel

3 gyermek volt a lakófelenkénti átlag. A lakófelenkénti gyermekarány átlaga azonban a kezdeti növekedés után stagnált: a 2-3-4-5 és 7 fős háztartásokban végig az átlagos 0,35 közeli értéket vett fel. A szobaszám növekedésével viszont csökkent a keresők aránya: míg 1 szobás háztartások esetében ez 0,4 körül volt, 5 szobás lakófel esetén 0,2-re csökkent: a gazdagsághoz tehát elegendő volt kevesebb kereső (korábbi, fordított irányú kutatásaink szerint a kép nem volt ilyen egyszerű) (III/42–43. ábra vö. III/38. ábra).

Egyértelmű volt a trend az egy szobára jutó lakosok száma és a szobaszám között: míg 1 szobánál 4, 3 szobánál már csak 2 fő jutott egy lakóhelyiségre. Ugyanígy, míg 3 szobánál 1 cseléd jutott a háztartásra, 5 szobánál már 2,5, 1 szobánál pedig 0,5 alatt. Természetesen az összes lakófelenkénti lélekszám is növekedő tendenciát mutatott: 4-ről 8 főre nőtt az 1–5 szobás háztartások esetében (majd stagnált 5 szoba felett) (III/44–45. és III/37. ábra).

III/6. Az egyes vagyoni és demográfiai csoportok belső differenciáltsága

Az átlagérték nem sokat mond el a társadalmi rétegek belső differenciáltságának fokáról, sem a csoportok közötti különbség jellegéről, sem a csoportot döntő mértékben meghatározó réteg (ha volt ilyen) sajátosságáról. A szórás nagysága alapján több esetben egyértelmű volt, hogy a csoportok nem tekinthetők homogéneknek: a mesteremberek (*m*) között is jelentős differencia volt az egyes szakmák vagyoni helyzetét illetően, sőt egyes foglalkozáson belül is vizsgálható a különbség. Éppen ezért megvizsgáltuk és összehasonlítottuk az egyes csoportok belső differenciáltságát vagyoni és demográfiai mutatók alapján.

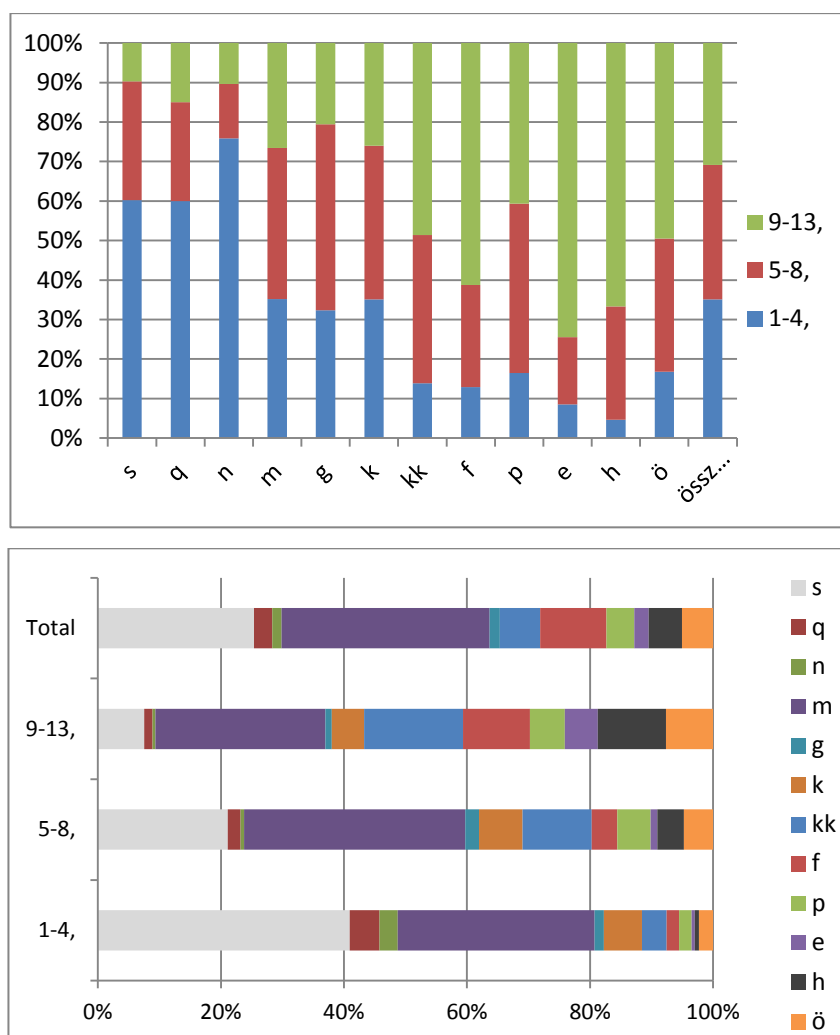
Hogy átláthatóvá tegyük a csoportok belső differenciáltságának mértékét a 13 vagyoni kategóriát a komplex, egy főre jutó gazdaságpotenciált megjelenítő mutató esetében összevontuk 3, nagyjából azonos esetszámú csoportra: a felső kategória az átlag feletti értékkel rendelkező 5 csoportot, a családfők egyharmadát tömöríti, a következő csoport az átlag közeli 4 réteget tartalmazza, míg az utolsó kategóriába az alsó 4, jócskán átlag alatti csoport került.

A vagyoni differenciáltság tekintetében egyértelmű tendencia rajzolódik ki (III/46. ábra). Az alsó (*s*, *q* és *n*, agrár, tercier és hivatali-altiszt) rétegek esetében a vagyonosak részaránya nem haladta meg a 15%-ot (a teljes átlag 30%), míg a mesterembereknél ez már közelíti a 30%-ot, a *kk*, *e*, *h*, *özü*, *f* kategóriák esetében pedig meghaladja az 50%-ot, a polgári rétegeknél 40%-ot. Az igazán szegények aránya (1–4. csoport) 60% feletti az *s*, *q*, *n*, 30% körüli a *k*, *g*, *m* csoportoknál (megegyezik a teljes átlaggal), míg a többinél 15% alatti. Jól

látható viszont, hogy a foglalkozás típusa és presztízse alapján történő osztályzás még az elitrétegek esetében is magában foglal vagyoniilag kedvezőtlen helyzetű lakófeleket.

Fordított irányú elemzés esetén a legszegényebbek között az *s* csoport részesedése 40%-ot meghaladó volt, míg a teljes átlag 30% alatt maradt. A mesteremberek aránya egyforma volt mindhárom vagyoni főcsoportban, a szegények között felülreprezentált volt a *q*, alulreprezentált az *f*, *p*, *e*, *kk* és *özvegy* kategória, mely viszont a legvagyonosabb (9–13. csoport) több mint felét képviselte: itt a *s* csoport aránya 10% volt, miként a *k* csoporté is (mely viszont mindenütt hasonló részesedéssel bírt). A közepes vagyonú és a legvagyonosabb csoportban az iparosok voltak relatív többségben (*m*), a szegények között az *s*. E két grafikon alapján a társadalomhierarchiát foglalkozás és presztízis alapján rekonstruáló hipotézisünk nagyjából helytállónak tekinthető.

A klaszterezéssel képzett vagyoni csoportok esetében is jelentős a belső differenciáltság. Az *s* kategóriában nincs a legvagyonosabb csoportnak képviselője, és átlag alatti marad ez a *q*, *n*, *g*, *m*, *k* foglalkozáscsoportokban is. A polgárság és kereskedő-kocsmáros réteg esetében a felső vagyoni kategória 15%-os gyakorisága már meghaladja a teljes minta átlagát, míg az elit, a földbirtokos és a hivatali elit esetében 30–50% feletti gyakorisággal találkozunk. Itt a két legszegényebbnek minősülő klasztercsoport részesedése 10–20%-os, a polgárság esetében viszont 30% feletti, míg az *s* és *n* csoportban 70%. Kifejezetten szűk a közepes vagyoni helyzetűek aránya az *s*, *n*, *q* csoportban.

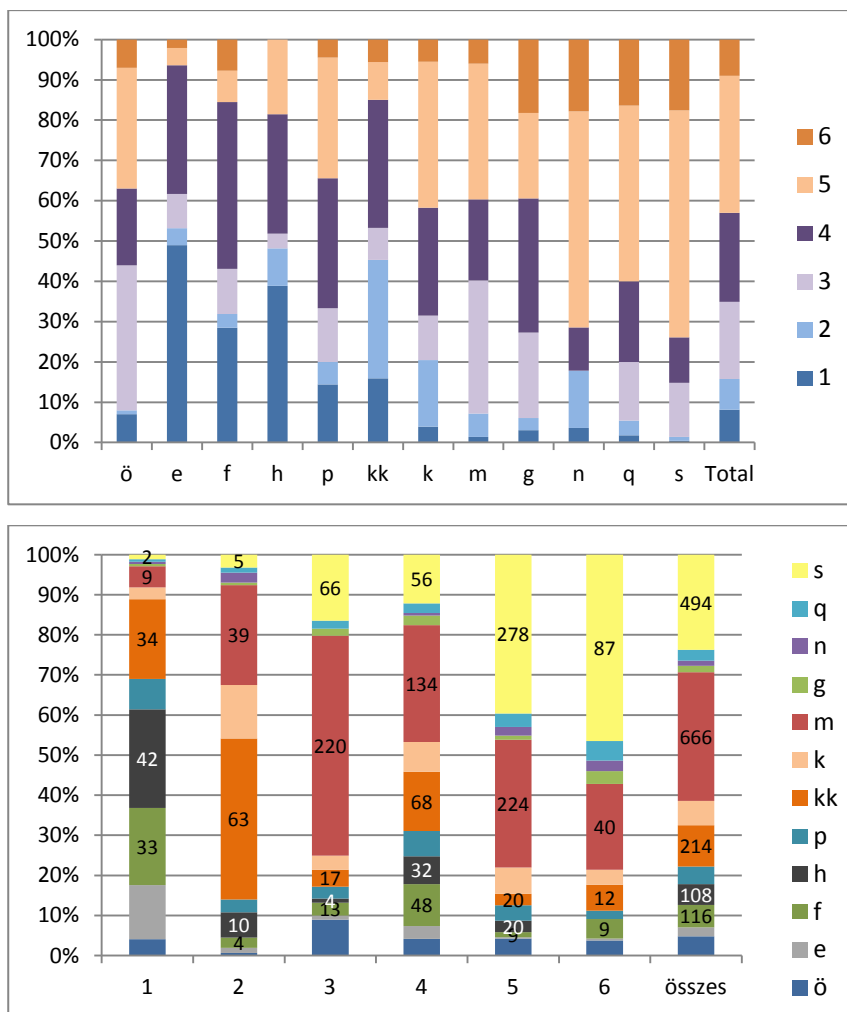

III/46. ábra. A társadalmi presztízsen és foglalkozástípuson alapuló kategóriák belső, vagyoni differenciáltsága

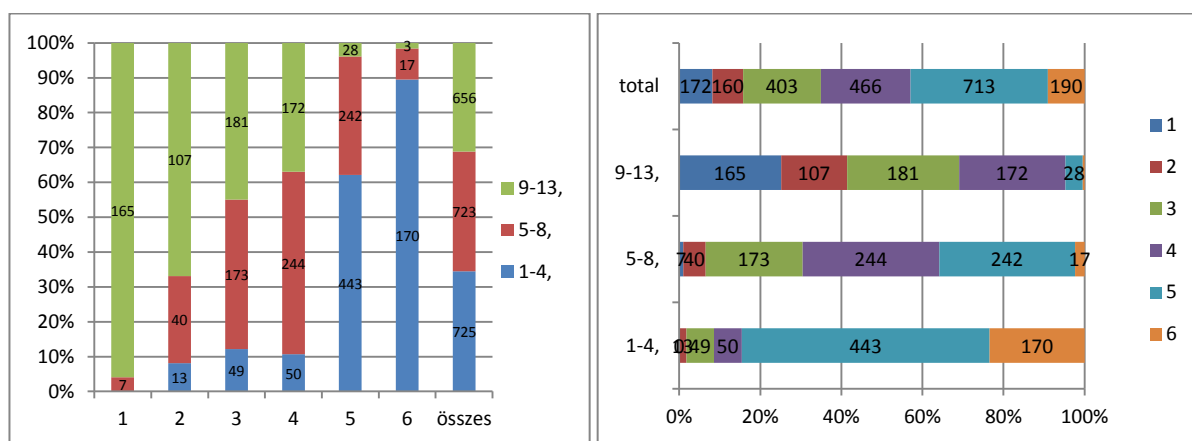
Fordítva is érvényes a megállapítás, s az egyes klaszterek sem homogének a foglalkozási összetétel és társadalmi presztízis alapján képzett csoportok gyakorisági értékeit elemezve. A leggazdagabbakat tömörítő 1-es klaszterben az *s*, *q*, *n*, *g* csoport 5%-ot sem tesz ki együttesen (miközben ezek a családfők több mint 20%-át teszik ki a teljes mintában), a mesterek (*m*) részesedése további 5%, azaz a csoportot 90%-ban a *kk*, *p*, *h*, *f* és *e* csoportba tartozók alkotják. A 2. klaszterben már magasabb az iparosok aránya, 25% (közelítve a teljes mintában mutatott arányukhoz), de az előbb említett csoportok összaránya még mindig meghaladja az 50%-ot. E csoport további sajátossága a polgári réteg és a kereskedők (sőt, kiskereskedők) felülreprezentáltsága, a hivatalnokok és a földbirtokosok szinte teljes hiánya. (Ez a csoport tömöríti arányaiban a legtöbb zsidó vallású családfőt is). A harmadik csoport (melyet átlagértékei alapján alig lehetett elkülöníteni a 2-től és a 4-től) domináns rétege az iparosság (*m*) a

maga 50%-os gyakoriságával (szemben a teljes társadalomban betöltött 30%-os arányukkal). Itt az elitrétegek részesedése 20% alatti értékre zuhan – s eztán a többi klaszterben is ezen az értéken stagnál. A negyedik csoport jellemzője a 3-hoz képest, a mesteremberek arányának csökkenése, az 5. klaszterben pedig megindul az *s* réteg előretörése: arányuk a 3–4. klaszterben mért 15%-ról 40%-ra ugrik, s a 6. klaszterben is 50% körül alakul (a teljes társadalomban 27%) (III/47. ábra).

Ami a két, vagyon szerinti csoportosítás kompatibilitását illeti, jól látható a 9–13. vagyoni kategória részesedésének csökkenése: míg az 1. klaszterben arányuk 90% feletti, az 5–6. klaszterben 10% alatti ez az érték. A legszegényebbek részesedése viszont (1–4. vagyoni csoport) a 2. klaszter 5%-áról 60%, majd 90%-ra nő az 5. és 6. klaszterben. Az 5–8. csoport részesedése a 2–4. klaszterben 20%-ról 50%-os részesedésre nő, majd 30 és 10%-ra esik vissza a legszegényebbeket tömörítő két klaszter esetében.

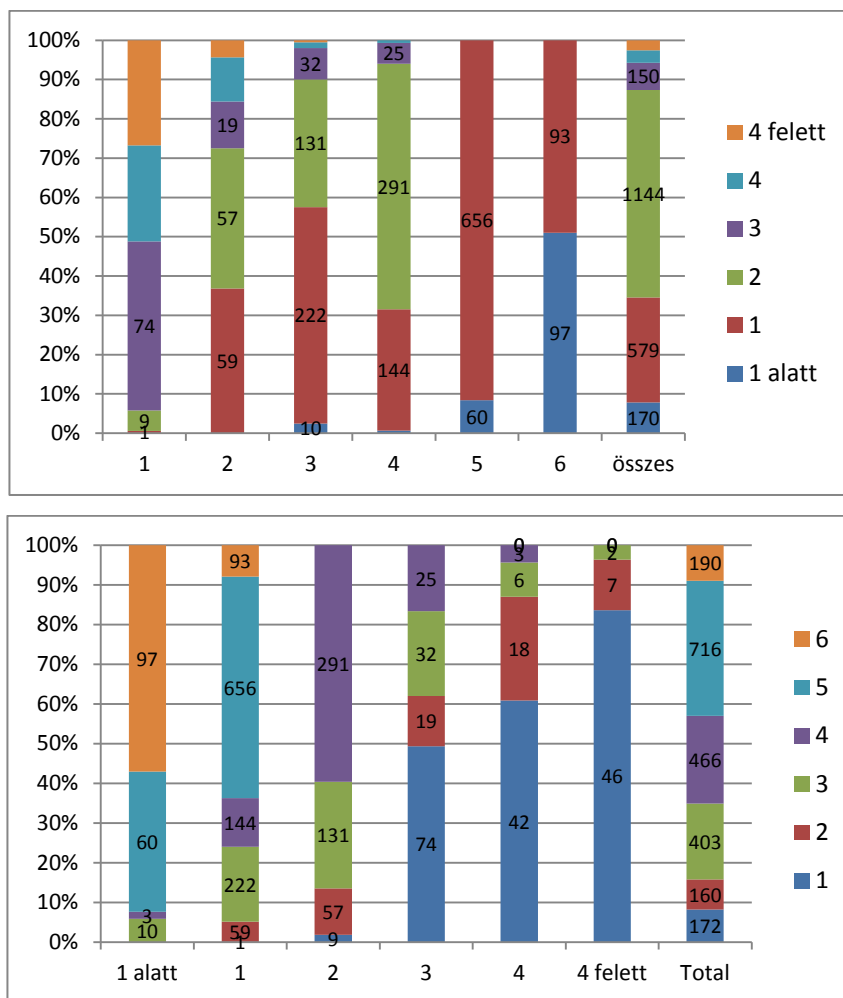
III/47. ábra. A klaszterek foglalkozás szerinti belső differenciáltsága

III/48. ábra. A két (automatikus klaszterezéssel és komplex képlet alapján számolt) vagyoni alapú csoportosítás egymásnak való megfeleltethetősége

A fordított osztályozás esetében nem ilyen egyértelmű a helyzet: a 9-13. vagyoni kategóriában az 1. klaszterbe tartozók aránya csak 25%-os, s a 4. klaszter részesedése szintén ugyanekkora. Igaz, az 5-6. klaszter részesedése 10% alatt marad, sőt az 1. klaszterbe sorolt lakófelek elő sem fordulnak az 1-8. vagyoni csoportban. Az 1-4. vagyoni

csoportban az 5-6. klaszter aránya 80% feletti, míg a gazdasági potenciál alapján közepes vagyónúnak minősített rétegek esetében 35% körüli. A két osztályozás tehát nem feleltethető meg egymásnak maradéktalanul, de jól leképezi a társadalom sajátosságait (III/48. ábra).

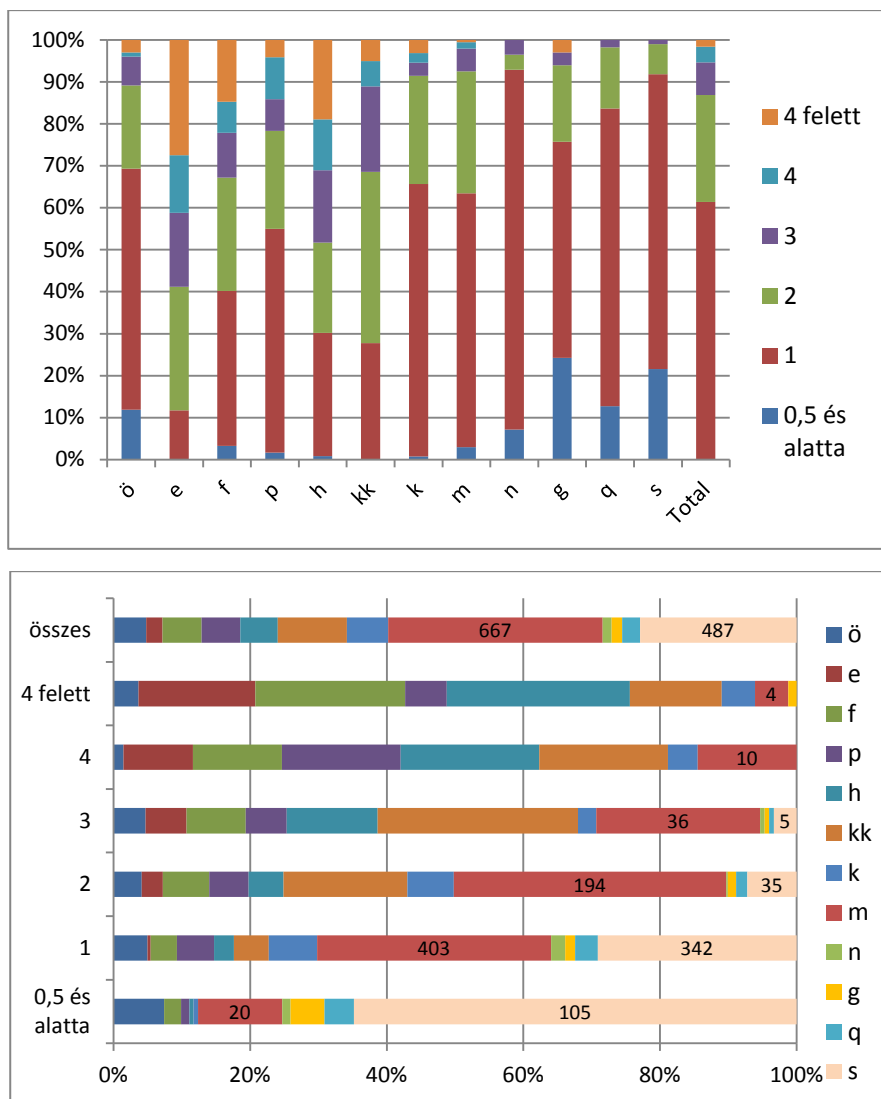
III/49. ábra. A vagyoni csoportok (klaszter) és a szobaszám összefüggései

A szobaszám és a vagyoni mutatók közötti erős kapcsolatra korábban már rávilágítottunk, de itt is érvényes, hogy az kialakított klaszterek és egyéb csoportok nem homogének, belső differenciáltságuk nagy. Az 1. klaszterben a 4 szoba feletti lakófelek aránya 25%, a 3 szoba vagy afeletti aránya 90%-os, a 2. klaszterben az 1 szobás lakófelek aránya elérte a 30%-ot, a 3. klaszterben már az 50%-ot. Az 5. klaszterben 90%-ban 1 szobás lakófelek voltak, a hatodikban viszont 1 szobánál nagyobb lakófelek egyáltalán nem voltak, és a családok fele fél szobában lakott (III/49. ábra). Az 1 szoba alatti lakófelek fele a 6., 30%-a az 5. klaszterbe tartozó lakófelekhez tartozott, az 1 szobás lakófelek fele szintén az 5. klaszterbe nyert besorolást. A két szobások fele a 4. klaszterhez tartozott, a 3 szobások fele az 1. klaszterben volt.

Hasonló képet kapunk, ha a szobaszám szerinti megoszlást az egyes, *foglalkozás és társadalmi presztízs* alapján létrehozott kategóriákkal vetjük össze. A fél szobás vagy annál kisebb (az ismeretlen méretű nélkül) lakófelek kétharmada az 's'

csoportba sorolt családfőkhöz tartozott. Az 1 szobás lakófeleknél e csoport részesedése már csak 30%-os volt, de még átlag (22%) feletti. Az 1 és 2 szobás kategóriában relatív többséget – a csoport nagy létszáma miatt – alkottak az iparosok, a 2–4 szobás kategória meghatározó csoportja a kereskedő középpolgárság volt.

Átlag feletti volt a *g* és *q* csoport részesedése a fél szobás lakófelek között, a *kk* és *m* csoporté a 2 szobás lakófelek között, a *kk*, *p*, *h*, *e*, *f* csoporté a 3 szobás és annál nagyobb méretű háztartások között. Az *f* kategórián belül 40, a *p* kategórián belül 50, a *h* és *kk* csoport esetében 30%-os volt az 1 szobás, vagy annál kisebb lakófelek gyakorisága, míg a 3 szobás, vagy efeletti aránya rendre 30, 20 50, 30% volt. Az *e* csoportnál ezek aránya 60%-os volt, míg az 1 szobás lakófelek részaránya 10% körül állt meg. Az 1 szobás háztartások dominálták a többi csoportot (átlag, 60% vagy efeletti részesedéssel), a *g* és *s* kategóriában 20% feletti volt az 1 szobánál kisebb (!) lakófelek aránya (III/50. ábra).

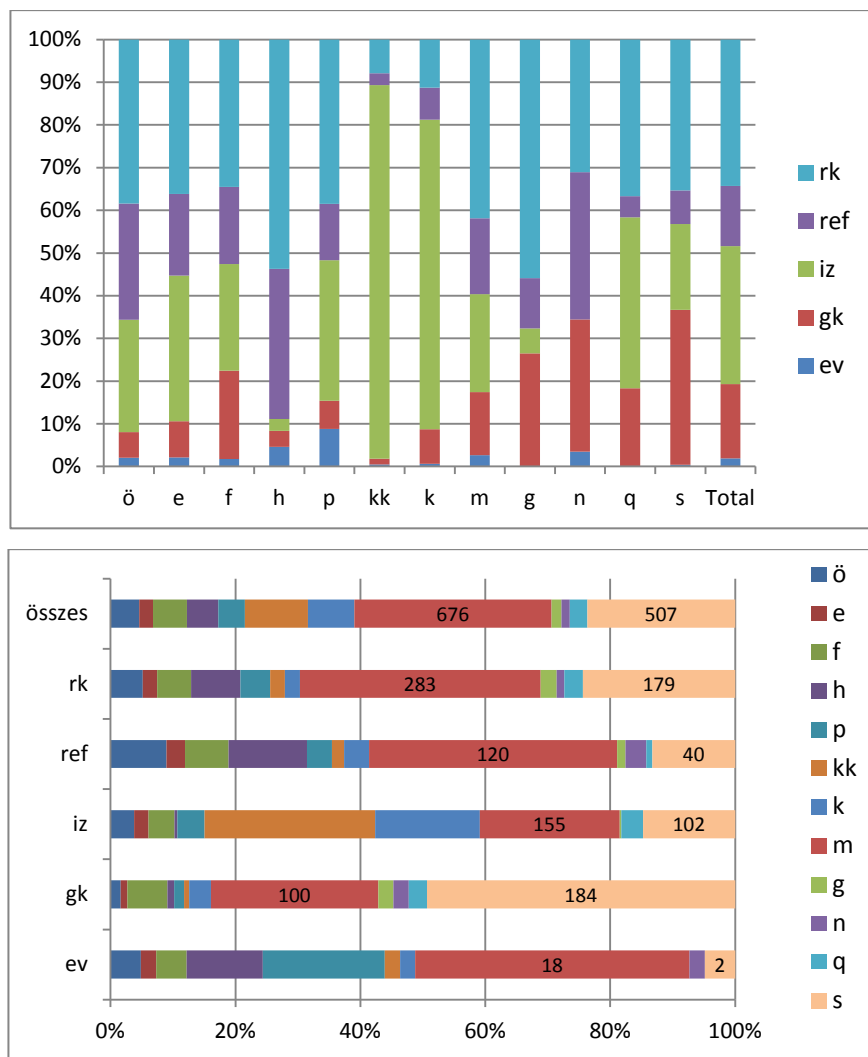

III/50. ábra. A lakófelenkénti szobaszám megoszlásának differenciái a hierarchikus társadalmi csoportok között

Szintén érdekes eredményt ad a *felekezetek részesedése az egyes társadalmi csoportok körében*. Szembeötlő a zsidóság felülreprezentáltsága (80%) a vállalkozó-kereskedő-kocsmáros középpolgári rétegben, alulreprezentáltságuk a szegények, agráriumban dolgozók körében, valamint a hivatali elitben, ahol a reformátusok felülreprezentáltak. A többi kategóriában nagyjából össztársadalmi arányuknak megfelelően alakul a zsidóság aránya, így az elitben és a mesterek között is. Szintén sok a református a 'nemzeti kispolgárság' szűk létszámú csoportjában, de az özvegyek között is. A római katolikusok a képzett agrárszakemberek kis csoportjában (g), valamint a hivatali elitben, s kisebb mértékben az iparosok között felülreprezentáltak. A görög katolikus legjellemzőbb ismérve a szegénység és alacsony presztízs:

az *n* és *s* társadalmi csoportokban részesedésük meghaladja a teljes társadalomban képviselt arányukat (III/51. ábra).

A görög katolikus családfők társadalmának mintegy fele volt szegény, ezzel szemben az evangélikusoknál ez 10% alatt maradt, s a zsidóság és a reformátusok esetében sem lépte túl a 20%-ot. Az elit (*e*, *h*, *p*, *kk*) a reformátusoknál és evangélikusoknál elérte a 30%-ot, de az izraelitáknál is, csak más foglalkozási összetételben: itt a középpolgárság ért el 25%-os részesedést (*kk*), míg a teljes mintában e réteg aránya csak 10%-os volt. (A kiskereskedők-szatócscok aránya további 17%-ot tett ki a zsidóknál). A római katolikusoknál, reformátusoknál és zsidóknál a heterogén *m* csoport gyakorisága is meghaladta a teljes mintáét.

III/51. ábra. Az egyes felekezetek gyakorisága a különböző társadalmi csoportokban

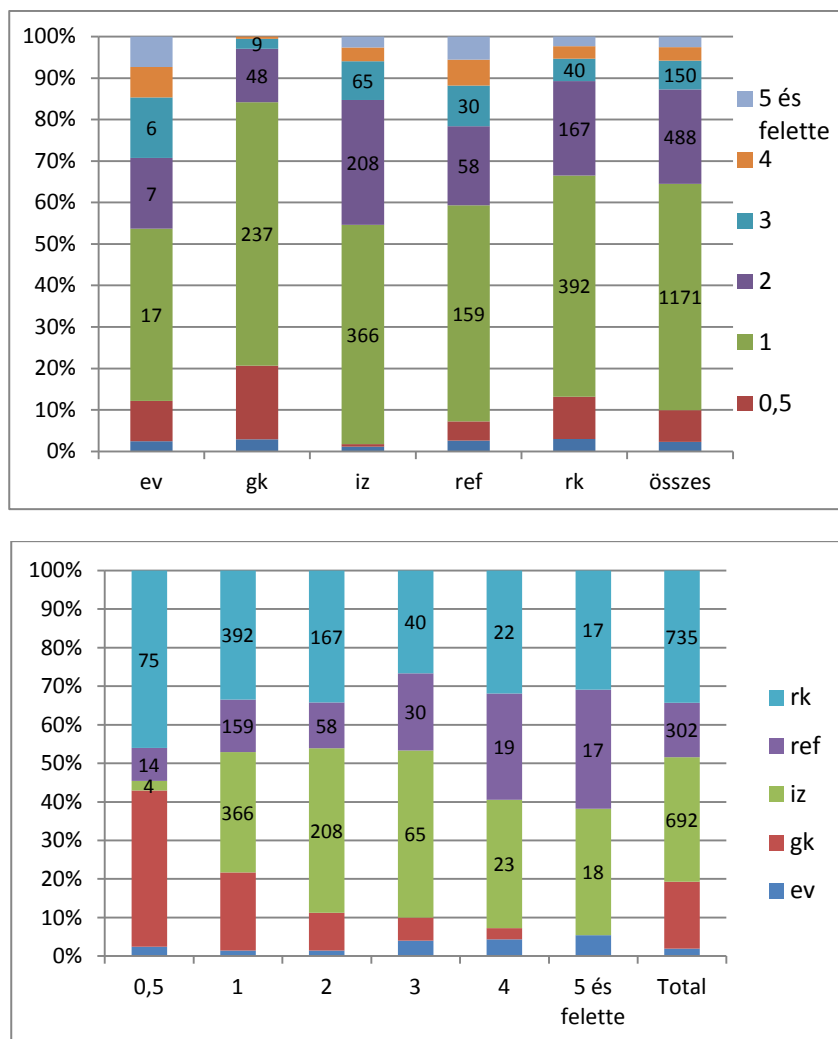
A vagyoni helyzet alakulásáról sokkal megbízhatóbb kép tárul elénk, ha az egyes vallások és a családok *szobaszámának* gyakorisági különbségeit elemezzük a mesterségesen alkotott kategóriák helyett (III/52. ábra). Egyrészt, mert e társadalmi csoportok gyakran heterogének, mint az *m* csoport esetében ezt a korábbi, komplex vagyoni mérőszámon alapuló vizsgálatok bizonyították, másrészt azonos hierarchiaszinten van közülük több is, ahol tehát nem a vagyon, vagy presztízs foka, hanem a foglalkozás szektorális jellege a fő attribútum. A szobaszám esetében ez nem áll fenn, akár tulajdonos, akár bérlő az illető, a lakásméret tükrözi társadalmi státusát, gazdasági erejét (ha keresetét nem is). A 2–3 szobás lakófelek esetében a zsidóság enyhe felülreprezentáltsága figyelhető meg (40%, a lakosságarányos 35%-hoz képest és relatív többség a halmaazon belül), míg az 1 szobánál kisebb, vagy nem ismert lakófélméret esetén számarányuk alacsony. A görög katolikus lakófelek (családfők) esetében világosan kirajzolódik a csökkenő ten-

dencia: a fél szobás lakófelek esetén arányuk 40%-os (általában két görög katolikus, vagy egy római és egy görög katolikus család osztozott egy szobán, ebből legalább az egyik migráns), míg a 2 szobás lakófelek esetében 10%-os részesedésük jócskán az átlagos 17% alatt marad. A római katolikusok esetében szintén megfigyelhető a felekezet felülreprezentáltsága az 1 szoba alatti kategóriában. Ezzel szemben a reformátusoknál a fél szobás lakófél átlag alatti, a 2 szoba feletti pedig átlag feletti gyakorisági értékekkel bírt 1870-ben.

Általánosságban elmondható, hogy míg az evangélikusoknál csak a lakófelek harmada volt 1 szobás, illetve fele 1 szobánál nagyobb, addig a görög katolikusoknál ez 50 és 30%, az izraelitáknál 50–50%. A reformátusoknál és a katolikusoknál a lakófelek 40%-a volt legalább kétszobás, ami megfelel a városi átlagnak. Jelentős differencia volt viszont a legalább 3 szobás lakófelek esetében. Az evangélikusoknál ezek részesedése 30%, a görög katolikusoknál csak 5%, a zsidóknál 15%, a reformátusoknál 22%, a római katoliku-

soknál pedig 13%, valamivel alacsonyabb a városi átlagnál. A zsidóságra tehát kiegyenlített és kedvező lakhatási viszonyok voltak jellemzők, utóbbit azonban ezt ellensúlyozta a lakófelek nagyobb átlagos létszáma (5,5 a városi átlagot

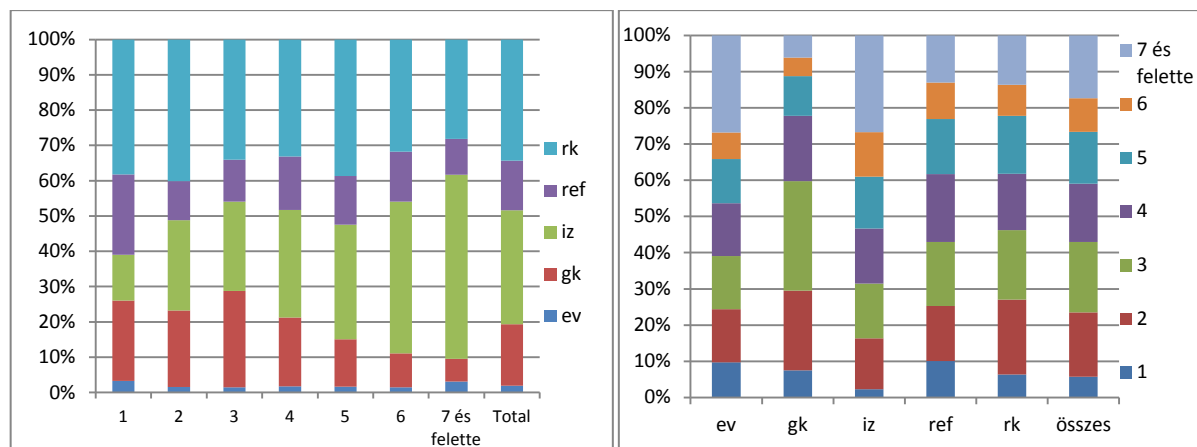
jelentő 4,5 fővel szemben). A 3 szoba és afeletti lakások (a helyi elitre jellemző lakásméret) aránya 15%-ot tett ki, és a lakófeleknek csak harmada volt kétszobás vagy annál nagyobb.

III/52. ábra. A lakófelek szobaszám szerinti gyakoriságának felekezetek szerinti differenciái

Mint demográfiai ábraszorozatunk következő példáiból is látszik (III/53. ábra), a zsidóság esetében a háztartások felében 5 vagy annál több lakó élt, a 2 fős vagy annál kisebb háztartások aránya csak 15%, míg a reformátusoknál ez 40 és 25%, a görög katolikusoknál 25 és 30%, a római katolikusoknál 40 és 25%, s ez utóbbi a teljes mintát is reprezentálja. A 6 főnél nagyobb lakófelek esetében a zsidóságé volt a relatív többség (40–50% között, a római katolikusoké csak 30% közötti, a reformátusoké 10% alatti, ami jelentősen eltért a teljes mintában mutatott részesedésüktől), míg az egy fős háztartásoknak csak 10%-át tették ki (református volt 20%, katolikus 40%). (Ez azonban a cselédekkel, segédmunkaerővel együtt értendő, tehát túlmegy a család kötelékein).

A *gyerekszám* esetében is feltűnő azonban az izraeliták fölénye (még akkor is, ha e kategória nemcsak a vér szerinti, hanem a befogadott gyerekeket és kosztos diákokat is magában foglalja). A zsidóság esetében a lakófelek 25%-a 4 vagy ennél több gyermeket tömörített, gyermektelen háztartás pedig csak 20% akadt (ezek egy része természetesen rendelkezett gyermekekkel, csak azok más háztartásban éltek, tanoncként, vagy önálló felnőttként). Ezzel szemben a reformátusok esetében a gyermektelen háztartások aránya elérte az egyharmadot, az evangélikusoknál a 40%-ot, a város egészében a 30%-ot. 20%-os volt a négy vagy ennél több gyerek aránya az evangélikusoknál, tíz körüli a reformátusoknál, katolikusoknál (városszerte 15%).

III/53. ábra. A háztartás lélekszámának differenciái az egyes vallások esetében

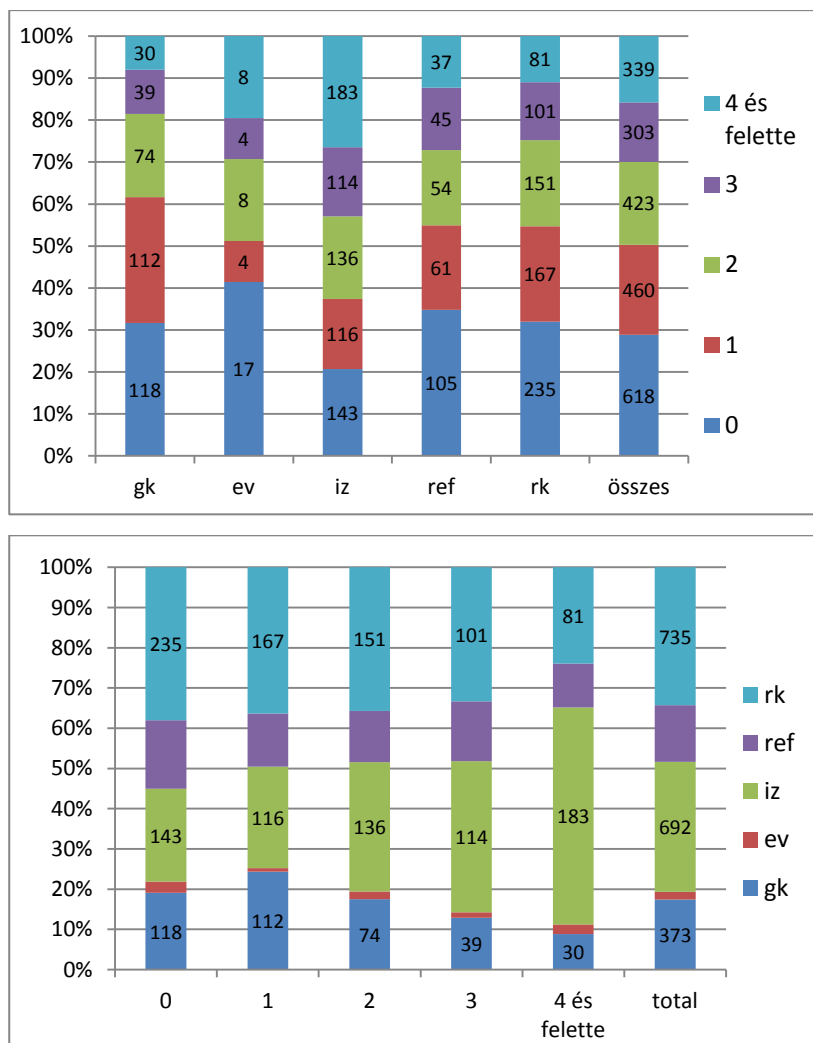
A kétgyermekes családok arányában a felekezetek között nem volt különbség, a három- és egygyermekesek között azonban jelentős differencia figyelhető meg (III/54. ábra). Mivel az egyes felekezetek családfőinek átlagéletkora között jelentős különbség nem volt, az eltérő életfázis nem lehet oka a differenciának, sokkal inkább a gazdasági-társadalmi stratégiák különbözőségeinek, amelyek olykor felekezeti jelleget is mutattak. Az 1840 után születettek esetében a gyermektelen családok 50%-os részesedése az élettani differenciának tudható be, miként az 1810 előtt születettek esetében is magasabb volt a gyermektelenek aránya az átlagnál, de ennek oka az utódok szétköltözése, nem a rossz demográfiai mutatók (III/55. ábra). A többi korosztályban az 1–2 gyermekes háztartások aránya megegyezik, különbség a harmadik gyerek születésével jelentkezett. Kiemelkedő volt a 4 és efeletti gyerekszám az 1820–1830 között született családfőknél (a csoport közel felét e kategória adta, míg a teljes mintában csak 30% volt e korosztály részesedése). Itt volt a legkisebb a gyermektelen családok aránya is (20%).

A felekezetek *korstruktúráját* illetően (továbbra is csak a családfők alapján) nagyjából kiegyenlített kép jellemző: csak a reformátusok esetében átlag alatti a fiatalok aránya, az időseké pedig átlag feletti. Az evangélikusoknál az önálló családfők 50%-a volt 40 év alatti, reformátusoknál csak harmada, a többi vallás esetében 40–50% közötti érték mérhető (a városi átlag 40%). Az 1810 előtt születettek között relatív többségben a zsidók voltak, s arányuk a későbbi korosztályokban csökken. Ebből azonban arányuk csökkenésére nem kell következtetni az 1810–1870 közötti időben, hiszen egyrészt a gyerekek között arányuk 40% felett volt, másrészt ezt a statisztikai

adatok sem támasztják alá (II/7. táblázat). Az idősök jelentős aránya tehát részben jobb egészségi állapotuk következménye. Egyedülálló, idős zsidó háztartással alig találkozhatunk, az öregeket mindig befogadták (vagy beköltözött hozzájuk valaki), s ebben nem csak a rokonok jeleskedtek. A zsidóság a szociális gondoskodás más fajtáját gyakorolta, mint a keresztény felekezetek (nem volt pl. öregek házában, ispotályban zsidó). Hogy ennek oka a társadalmi kirekesztettség bizonyos intézményekből, vagy az eltérő szokás, az adatsorainkból nem állapítható meg. (A városban 1870 az átmenetiség korát képviseli, ahol a tradicionális és modern struktúrák egymás mellett élése figyelhető meg).

Ami *vagyoni differenciák korcsoportok szerinti megoszlását* illeti (III/56. ábra) a leggazdagabbak egyforma valószínűséggel tartoztak minden korosztályba a legfiatalabb kivételével. A 2. klaszterbe meglepően sok fiatal tartozott (40%), de ugyanígy a szegényeket tömörítő 5–6. klaszterbe is. Itt viszont a két legidősebb korosztály részesedése 40%-ról 20–25%-ra esett vissza (a városi arány 30%).

Az adatsort más oldalról elemezve elmondható, hogy a leggazdagabbak aránya (1. klaszter) valóban a legidősebbek esetében a legnagyobb (15%), s a szegények aránya kisebb. Ez azonban nem markáns sem a többi réteghez mérve, sem pedig a minta egészéhez képest. A legfiatalabbak 7,5%-a ugyancsak a legvagyonosabb csoportba került: körükben a szegények aránya 60%-os, míg az időseknél viszont csak 33%. Ez tehát a legjelentősebb különbség: az életkor csak ilyen szempontból mutat összefüggést a vagyonnal, direkt korreláció nem mérhető. Körülbelül ugyanez érvényes a komplex, egy főre jutó gazdasági potenciál mutatója esetében is.

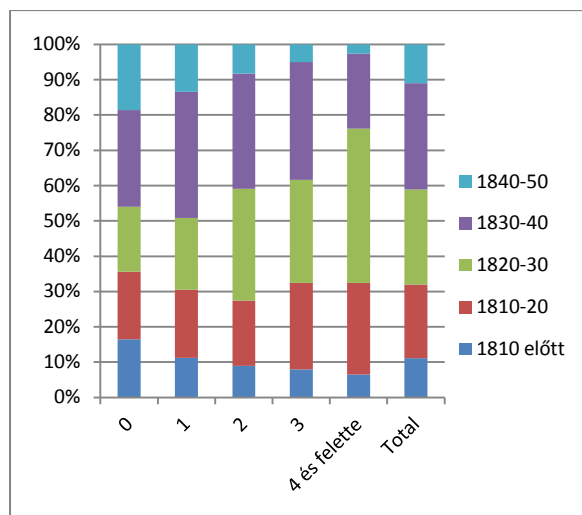
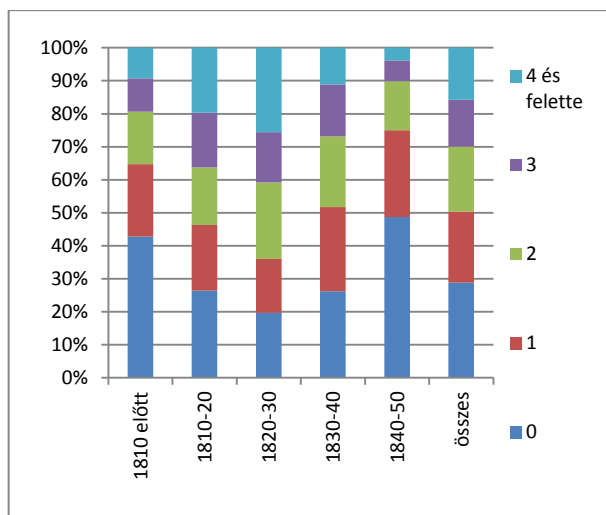

III/54. ábra. A gyerekszám felekezetek szerinti differenciái

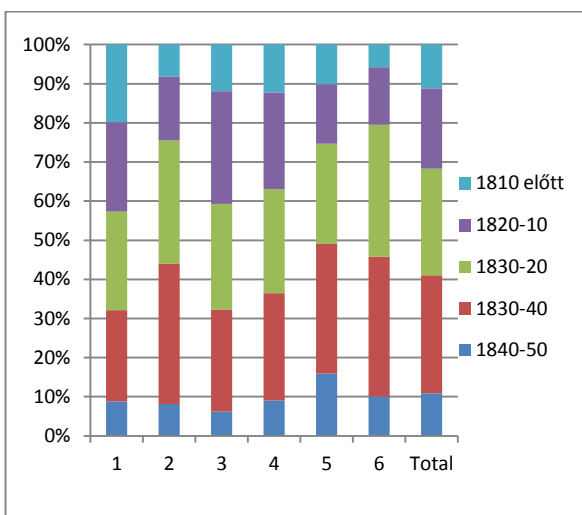
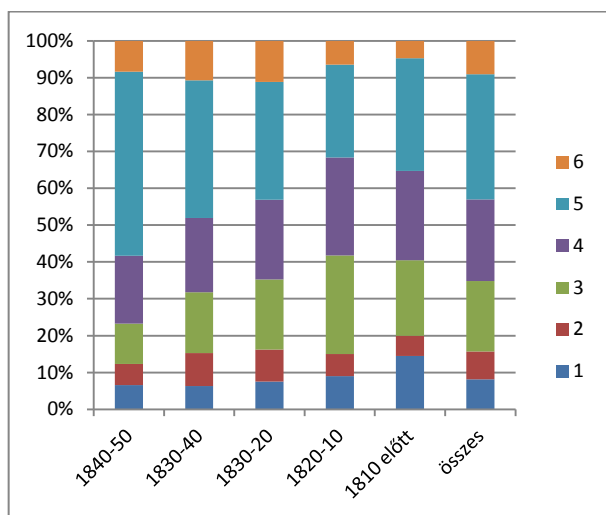
A foglalkozásszerkezet életkor szerinti differenciáltsága alapján (III/57. ábra) a fiatalok felülreprezentáltak az *n* és a *g*, valamint a *p* és *h* kategóriában is, tehát gazdagok és befolyásosak ugyanúgy voltak köztük, mint szegények, viszont az *e*, *f* és *k*, *kk* csoportokban átlag alatti vagy átlag körüli volt részesedésük. Ugyanígy volt a következő kohors esetében. Ezzel szemben a legidősebb két csoport tette ki az elit és a földbirtokos (*e*, *f*) réteg 40–45%-át, s a kereskedők 35%-át, míg a városi arányuk csak 30% körüli volt. A város *tradicionális foglalkozási struktúrájára* utal a legidősebbek (1810 előtt születettek) foglalkozás szerinti megoszlása: a földbirtokosok aránya körükben 15%-ot is elért, míg az 1830–1840-es generáció esetében 3%-ra zsugorodott (s ezen az sem változtat lényegesen, ha tudjuk, arányuk azért kicsi, mert sokan idős apjukkal egy háztartásban élve művelték a gazdaságot, így csak segéderőként lettek rögzítve az adatbázisban).

Az önálló mesteremberek körében az 50 év felettiek és 30 alattiak aránya egyaránt 20% alatt volt, ennek inkább oka a szakma sajátossága (a céheseknél a mesterré válás hosszú folyamat volt), mint a város iparában hosszú távon bekövetkező változások.

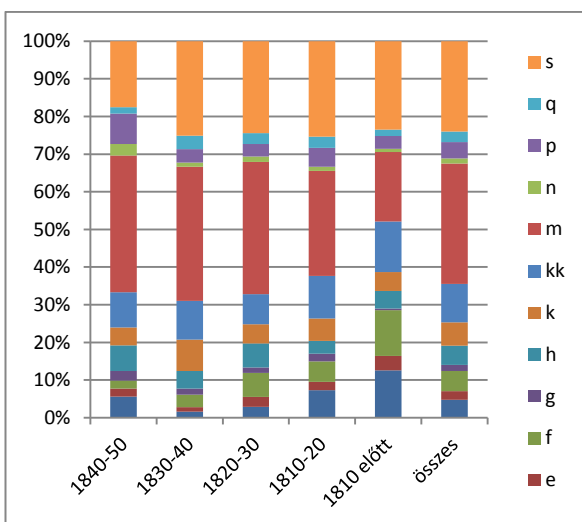
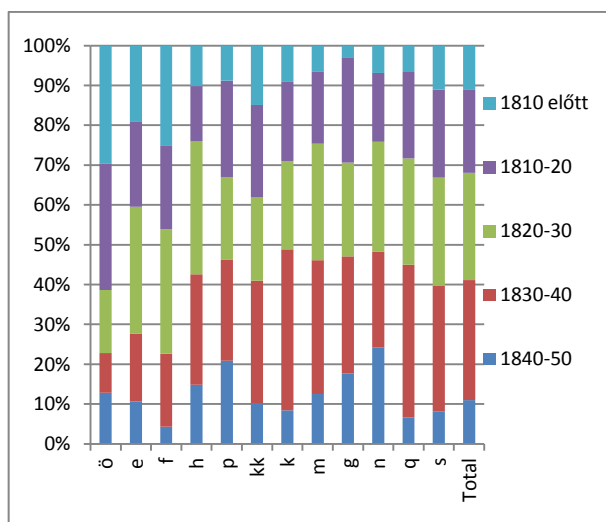
Az 1840–1850 között születettek kohorsában ugyanis a mesteremberek megközelítik a 30%-os városi átlagot és a felsőbb két korosztályban mért értéket is, azaz a város ipara 20 év alatt nem mutatott jelentős változást. A polgári foglalkozásuk aránya az 1840–1850 között születettek esetében megizmosodni látszik, elérte a 10%-ot, míg a többi kohorsban ennek felét sem érte el (%-ban kifejezve, nem darabszámmra), ami már az urbanizálódás következményeként értékelhető (persze ennek az idősök visszavonulása ugyanúgy oka lehet). A kereskedők aránya az idősök esetében sem kisebb, mint a fiatalabb korcsoportokéban.

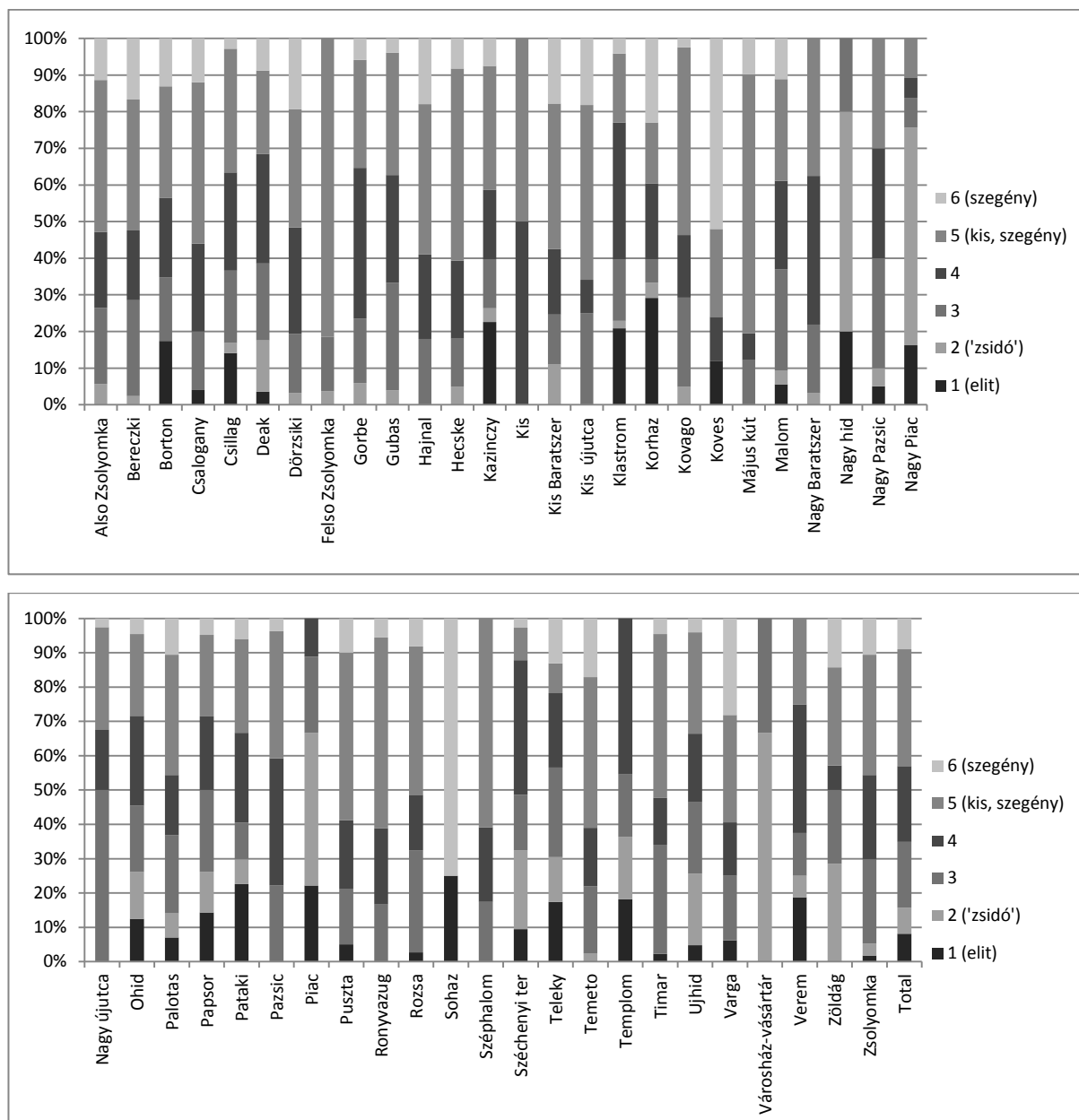
III/55. ábra. A gyerekszám korcsoportok szerinti differenciái

III/56. ábra. A vagyon korcsoport szerinti differenciái

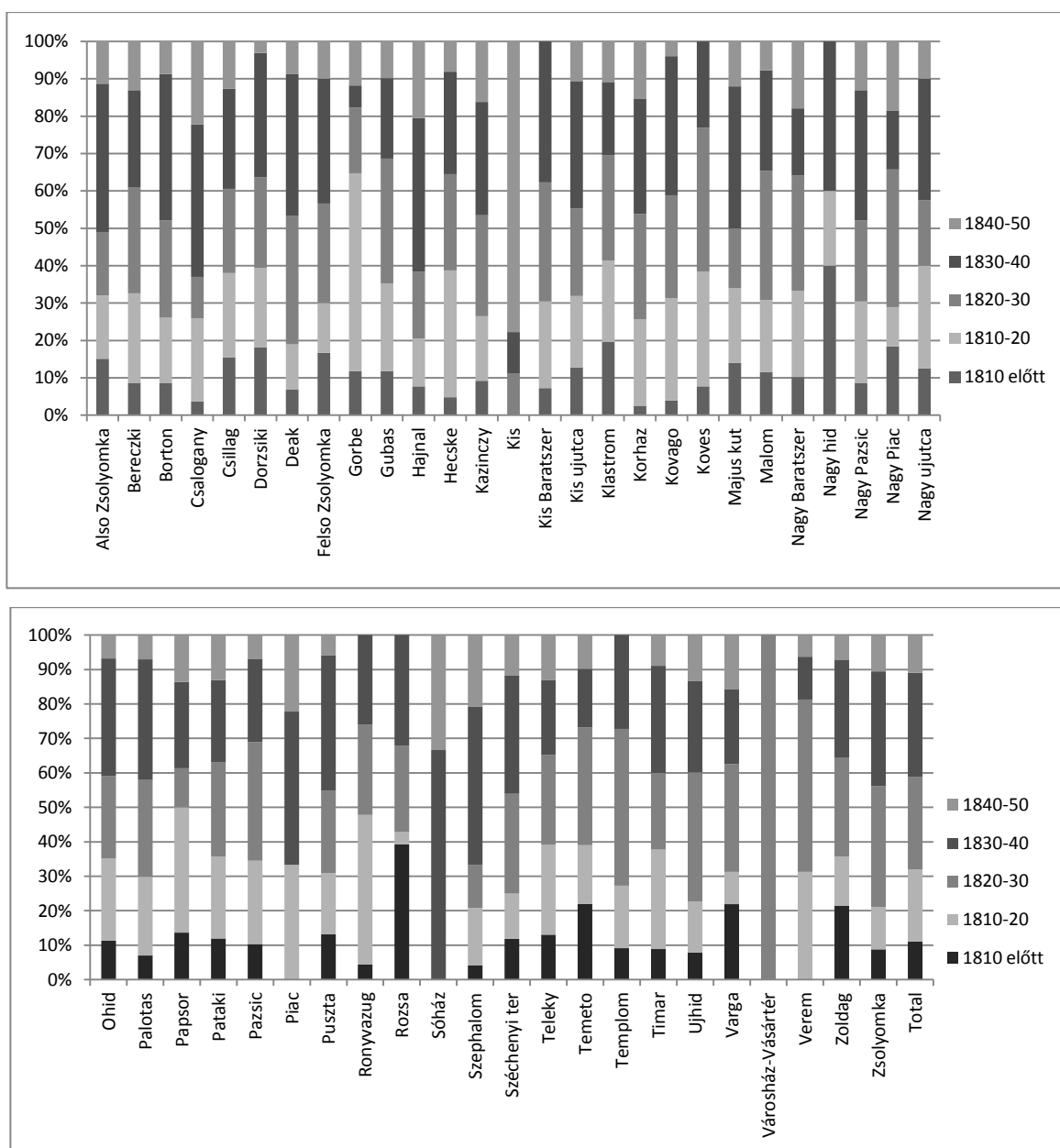
III/57. ábra. A foglalkozásszerkezet és az életkor differenciái

III/58. ábra. Az egyes utcák vagyoni szerinti differenciáltsága

Az utcák közötti különbségeket szemléltető átlagérték bemutatása mellett célszerű az utcák belső homogenitásának vizsgálatát is elvégezni. Általában véve jellemző, hogy vagyoni szempontból (itt a 6 klaszteren bemutatva) az utcák lakossági összetétele heterogén volt. Ennek egyik oka, hogy sok esetben egy vagyonosabb háztulajdonos kiadta háza egy részét szegényebb bérlőknek, másik oka, hogy a családról leváló felnőtt gyermekek családalapításukkal külön lakófélként kerültek összeírásra, noha nem költöztek el otthonról, vagy ha el is költöztek, anyagi lehetőségeik korlátozottak voltak, ami a szobaszámban is megnyilvánult. A Kazinczy úton a lakosság 25%-a tartozott az elitbe, a Pataki úton hasonlóképpen, a Széchenyi tér és a Teleki utcákban is 30% feletti

volt a két gazdagabb klaszter aránya. A Nagy híd utcán 20% az 1., 66% a 2. klaszterbe került besorolásra, a Piac – Nagy Piac utcán hasonlóképpen, míg például a korábban is említett Ronyvazug, Hajnal, Rózsa, Széphalom vagy Május kút utcában e két kategória egyáltalán nem képviseltette magát. A korábban szegény utcaként leírt Söház utcát valójában a szélsőségek jellemezték, az elit 20%-os részaránya mellett csak a 6. klaszter volt jelen, míg a Hecske, Kis újutca, Alsó Zsolyomka, Pusztá, Temető, Tímár és Varga utcákban az alsó két kategória volt felülreprezentált, a városi átlagos gyakorisági értéket (45%) meghaladó részesedéssel (III/58. ábra).

III/59. ábra. Az egyes utcák kor szerinti heterogenitásának vizsgálata

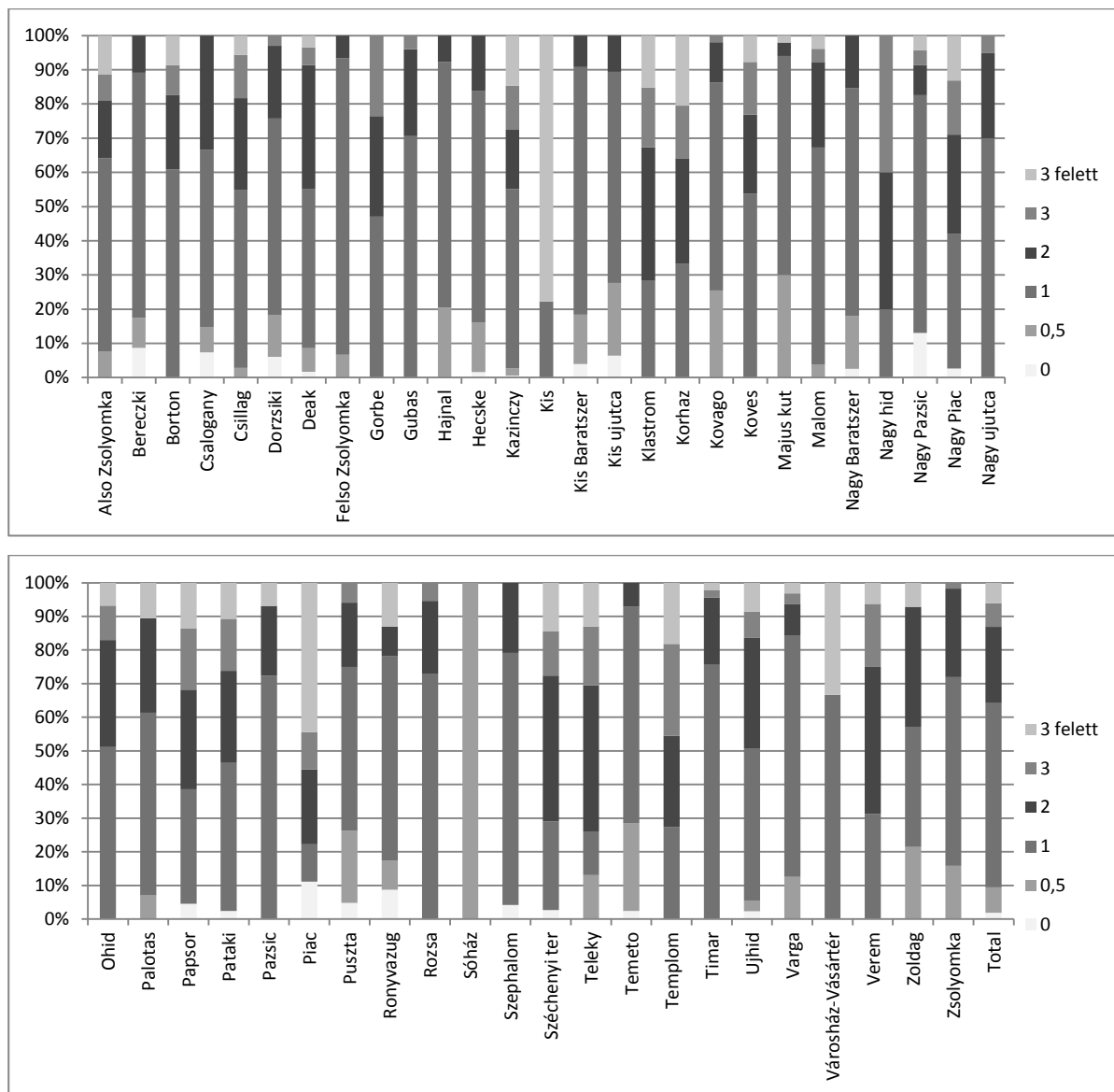
Szintén differenciák figyelhetők az egyes utcák korösszetételében. A Sónáz úton fiatal családfők domináltak, a Csalogány, Széphalom, Hajnal és Kis utcában szintén (50% felett). A Templom utcából e korcsoportok (20–30, 30–40 év) szinte teljesen hiányoztak, a Papsor, Ronyvazug, Görbe és Nagyhid utcában az 50 éven felüli családfők aránya az 50%-ot is elérte-meghaladta, noha a városi átlagérték 30% körül volt. Ez utóbbi utca az idős, és gazdag családfők lakhelye volt (III/59. ábra).

Ami a lakhatási viszonyokat illeti, a Görbe, Gubás, Klastrom, Kórház, Köves és Nagy útcan nem volt 1 szoba alatti lakófél, a Kis utcán a lakosság 80%-a 3 szoba feletti lakófélmérettel rendelkezett. A Május kút és Kövágó utcában vi-

szont a félszobás lakófelek aránya is elérte a 30%-ot, a Sónáz utcában meg is haladta. A városi átlagot (60%) meghaladó volt az 1 szobás vagy annál kisebb lakófelek aránya a Bereczki, Dörzsiki, Felső Zsolyomka, Gubás, Hajnal, Heckske, Kis Barátság, Kis útca, Kövágó, Május kút, Nagy Barátság, Ronyvazug, Rózsa, Széphalom, Tímár, Varga utcákban (elég jól összevág a klasterek szerinti vagyoni besorolással), átlag alatti a Klastrom, Kórház, Nagy híd, Papsor, Piac, Széchenyi, Teleki utcákon. Átlag feletti volt a 3 vagy annál több szobás lakófelek aránya (12%) az egyébként nem túl vagyonos Alsó Zsolyomka, Csillag, Görbe utcákon (azaz a heterogenitás ez esetekben nagy volt), a Kazinczy, Kis, Klastrom, Kórház utcákban, a Papsoron, a Pataki, Piac, Teleki,

Templom utcákon, ahol a vagyonosak laktak a klaszter szerinti csoportosítás alapján (III/60. ábra). A korabeli képeslapok alapján is egyértel-

mű a település részeinek eltérő szerkezete (építészeti jellege) ha pl. a Kazinczy utcát vetjük össze a Zsolyomkával.

III/60. ábra. A lakófelenkénti szobaszám utcánkénti differenciái

IV. Az egyes foglalkozások közötti és a foglalkozáson belüli vagyoni és demográfiai különbségek

Az előzőekben az általunk *mesterségesen* (és retrospektív módon) kreált csoportok demográfiai, szociális, vagyoni jellemzőinek összefüggéseit elemeztük. Az elemzés előnye, hogy a teljes mintát magában foglalta (az összevont foglalkozási kategóriák kialakítása részben a foglalkozások számának csökkentését célozta megkönnyítendő az elemzéseket), hátránya viszont, hogy szubjektív – ennek kiküszöbölése érdekében alkalmaztunk kétféle vagyoni, továbbá egy presztízs-foglalkozáson alapuló osztályzást is, mely viszont bonyolította az elemzést. Lehetséges azonban az eddigi vizsgálatok elvégzése a korban létező (szinkron), a népszámlálási íveken rögzített, a foglalkozásszerkezetet (és a kor gondolkodását) tükröző besorolás felhasználásával is. *Amennyiben ez utóbbi eredménye nem tér el a korábbi vizsgálatokétól, s a kiválasztott foglalkozások jól reprezentálják a belőlük képzett csoportokat, úgy elmondható, hogy az utókor által alkalmazott csoportképzés is helyes.*

Mintegy harminc foglalkozás kiemelésével kísérletet tettünk a lakosság demográfiai, szociológiai és vagyoni helyzetének vizsgálatára. Ez a lakófelek közel felét jelentette, biztosítva a reprezentativitást. Előnye, hogy a foglalkozások kiemelése lehetővé tette a magas elemszámú *m* csoport belső tagolódásának vizsgálatát is, de hátránya, hogy még így is nagyon eltérő csoportméretekkel kellett dolgozni (345 és 10 fő között).⁸⁸ Mind (1) a csoportátlagok közti különbség elemzését (2 mintás *t*-próba), mind (2) a csoporton belüli differenciák vizsgálatát elvégeztük erre a csökkentett – a fiktív és szubjektív társadalmi kategóriák helyett foglalkozásokon alapuló – mintára is.

IV/1. Csoportok közötti differenciák

Ami az egyes foglalkozások vagyoni helyzetét illeti, a *komplex* (háztartás méretével is számoló) *minősítés* alapján átlagon felüli (a 2149 családfő átlagosan a 6–7. csoportba nyert besorolást) volt a vagyoni helyzete az asztalosoknak, takácsoknak-szűcsöknek és a kocsmárosoknak. Ez utóbbiak ráadásul meglehetősen homogén réteget képeztek a módusz és a szórás értéke alapján. A tradicionális iparos szakmák döntő többsége azonban – amellet, hogy a családfők zömének e foglalko-

zascsoport nyújtott megélhetést, rámutatva az *iparosodás korlátozottságára 1870-ben, 3 évvel a céhek eltörlése előtt* (a kereskedőket és szatócsokat mellőzve mindössze 13 főt minősítettek vállalkozónak) –, az átlagos vagyoni kategóriába nyert besorolást (mészáros, csizmadia, szabó, gubás). Meglepő, hogy a tanárok és tanítók⁸⁹ helyzete nem volt jobb a céhes iparosokénál, noha burkolt előfeltevésünk az volt az első klasszifikációnál, hogy a „*p*” kategóriába tartozók gazdagabbak az átlagnál.⁹⁰ E megállapítás a csoport egészére nézve igaz is, de a IV/1. *ábra* tanúsága szerint nem a tanárok, hanem a többi foglalkozás emelte meg a csoportátlagot, mint a kiugró vagyonú orvosok, mérnökök. A szatócsok zöme is szegényebb volt az átlagnál az egy főre jutó ingatlanvagyon alapján, a fűszeresként összeírtak egy fokkal gazdagabbnak bizonyultak (bár nem tudni, hogy a két név eltérő funkciót takar, vagy az összeíró biztosan különböző szóhasználatát). A vasúti vállalkozók és a kereskedők gazdagabbak voltak az átlagnál, de míg az előbbieket az orvosokhoz, mérnökökhöz képest szegények voltak, de még a céhes iparosokhoz képest sem bírtak jelentős vagyonnal, addig a „kereskedőként” összeírtak gazdagabbak voltak a gabonakereskedőknél, kiskereskedőknél, fűszereseknél a szakmaspecifikus összevetésben, csak a rőfösöknél nem. A mosónők, varrónők, kenyérsütők vártnál kedvezőbb helyzete (a vargákhoz, cipészekhez, szusterekhez, gubásokhoz képest) a kis családméretből következik (2,8 fő/ lakófél, míg a településen az átlag 4,4, de egyes céhes szakmáknál 5 felett van). Meglepő a „nemzeti altiszti réteg” (*n*) kis gazdasági potenciálja (ez persze nem sokat árul el a havi jövedelmükről), ennek aligha lehet oka családméretük (3,3 fő/lakófél), ugyanakkor az érték *függő helyzetükre, kiszolgáltatottságukra (és a hatalomhoz való lojalitásukra is) utal* (nem önálló egzisztenciák). A szolgáltató szektorban dolgozók közül a szekeresek-kocsisok (*q*) helyzete nem sok jót ígér, a személyes szolgálkkal hasonló a vagyoni helyzetük, noha két külön kategóriába kerültek az első besorolás szerint; a 340 napszamos-kapásnál viszont jobb a helyzetük. Az előbbi

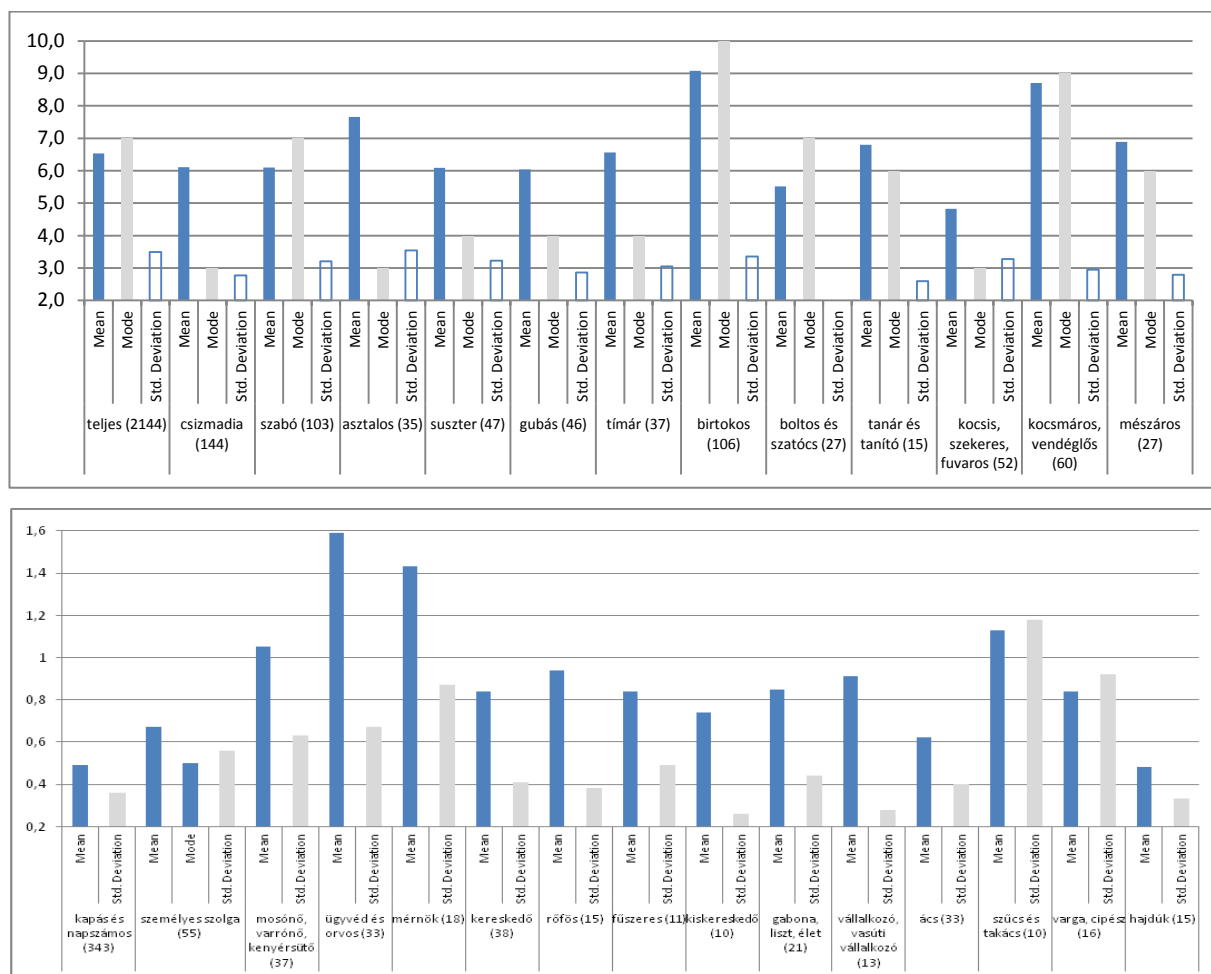
⁸⁸ Egy 10 fős csoport statisztikai (pl. %-os) kiértékelése pedig módszertani-megbízhatósági problémákat vet fel.

⁸⁹ A beosztottak és nem családfő tanítók, tanárok, magántanítók nem jelennek meg a statisztikában, csak a családfők.

⁹⁰ Noha a kategóriák megállapításánál a disztinktív funkció fontosabb volt, s az eredeti kódok nem skála és nem ordinális, hanem nominális változót takarnak, de utólag bebizonyosodott, hogy 3–4 vagyoni csoportba sorolhatók az ingatlanvagyon nagysága alapján: – III/4. *ábra*.

csoportban a családméret 4 fő felett van, az utóbbi két kategóriában az átlag 3,3 fő/lakófél. A birtokosként összeírtak átlagosan a 9. vagyoni kategóriába kerültek, a kocsmárosokkal hasonló

volt az egy főre jutó vagyoni helyzetük, sőt a módusz alapján (12) az ügyvédekkel-orvosokkal voltak egy csoportban.

IV/1. ábra. Az egyes foglalkozások egy főre jutó vagyona a komplex gazdasági potenciál csoportátlagai (fent) és tényleges értékei (lent) alapján

Az egyes esetek klaszterértékei alapján szintén vizsgálhatók a különbségek. Mivel a teljes halmaz átlagosan a 4. klaszterbe került esetekhez hasonlít, a szabók, susztárok némileg, a kocsisok-szekeresek jelentősebben szegényebbnek, az asztalosok, kocsmárosok ugyanúgy gazdagabbnak minősülnek, mint az előző csoportosítás esetében. A gubások, tímárok, boltos-szatócsok, tanárok és mészárosok helyzete ezen osztályzás szerint a teljes halmaz átlagához hasonlít, tehát itt jelentős különbség nincs a két osztályzás esetében az egyes szakmák vagyoni helyzetét illetően. A mérnökök és kereskedők vagyona nem sokkal nagyobb az átlagnál (ez némi differencia a képlet alapján számolthoz képest), az ügyvédek, szűcsök-takácsok (ők gazdagabbak a korábbi csoportosításban elfoglalt sorrendjükhöz képest), kocsmárosok és birtokosok ugyanúgy a gazdagabbak között foglalnak helyet. A sorrend azonban nem

mindig egyezik. A birtokosok például a kocsmárosoknál nem gazdagabbak e módszer szerint, míg az előző bontásban fordított a helyzet! (IV/1. táblázat). A rőfösöknél gabonakereskedőknél és a boltos-szatócsoknál a két vagyoni osztályzás közötti rangsorrendbeli különbség oka az lehet, hogy az átlagnál nagyobb családmérettel bírtak (5-5,5 fő lakófélenként az átlagos 4-5-tel szemben), s hogy a klaszterezési eljárásban a családlakófél mérete nem ugyanolyan súllyal esett latba, mint a képlet szerinti osztályzásnál, ahol sokkal jobban módosította a helyzetet. A mosónőknél, varrónőknél pedig a kis háztartásméret (2,8 fő) okozza a két osztályzás sorrendjében a jelentős különbséget. (A képleten alapuló vagyoni osztályzás az egy főre jutó vagyont, a klaszterezési eljárással képzett értékek a lakófél összes ingatlanvagyonát reprezentálják jobban).

IV/1. táblázat. Az egyes foglalkozások vagyoni helyzetének különbségei a komplex mutató és klaszterezés alapján (kiemelve a jelentős differenciák)

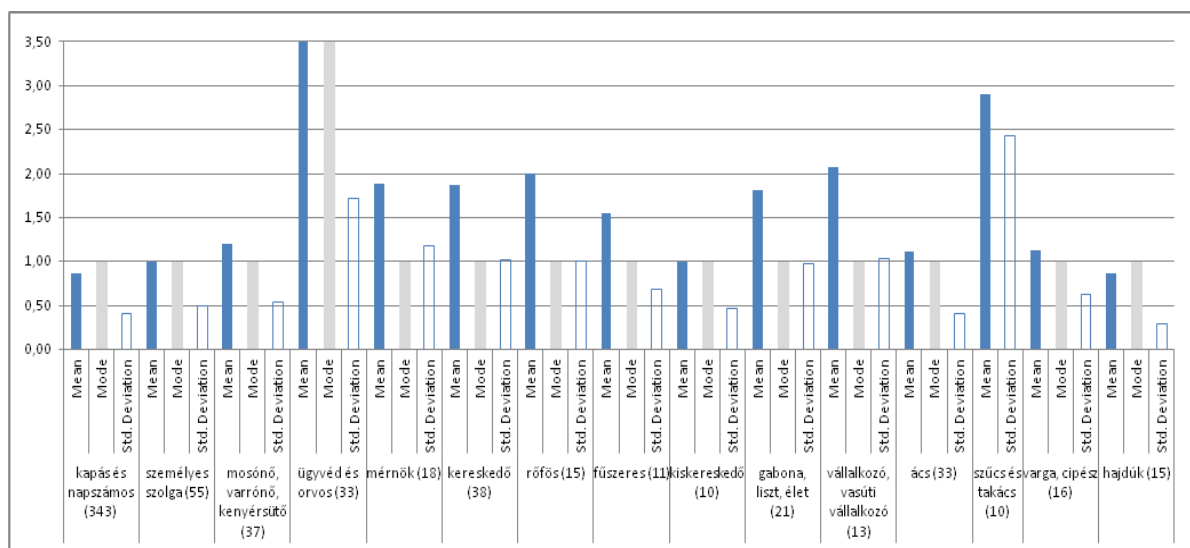
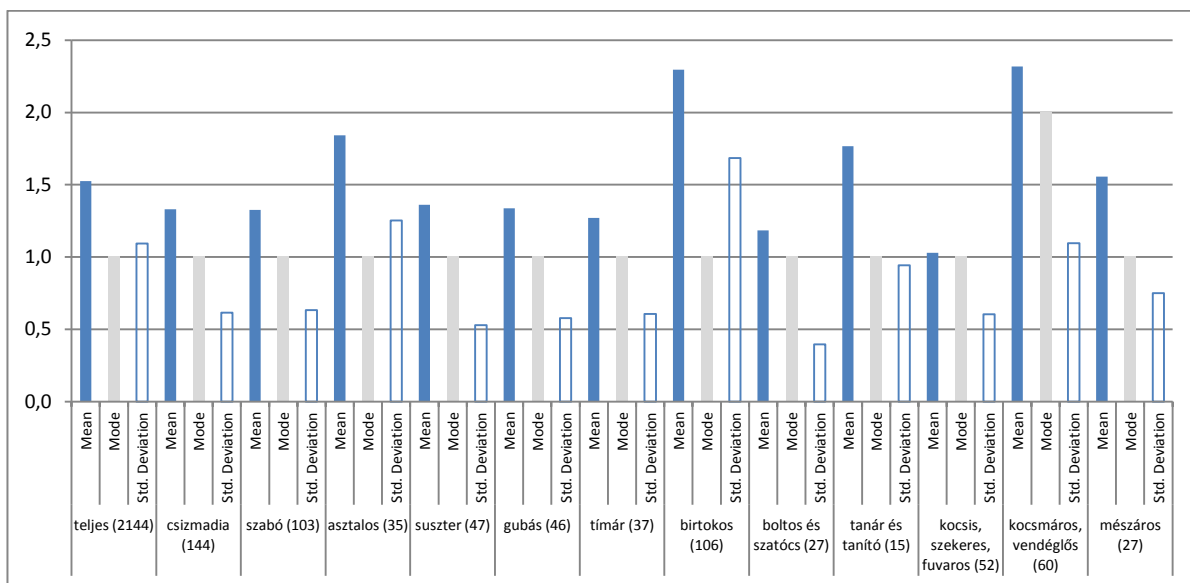
Foglalkozás (lakófél)	Komplex képlet (14)	Rang-sorrend	Klaszter (6)	Rang-sorrend	Átlagos szobaszám	Rang-sorrend
ügyvéd és orvos (33)	11,24	1	2,03	1	3,64	1
kocsmáros, vendéglős (60)	8,70	5	2,69	2	2,32	3
szűcs és takács (10)	9,40	2	3,10	3	2,9	2
birtokos (106)	9,08	3	3,17	4	2,3	4
<i>gabona, liszt, élet keresk. (21)</i>	6,76	14	3,33	5	1,81	9
mérnök (18)	8,83	4	3,35	6		
kereskedő (38)	7,61	8	3,46	7	1,87	7
fűszeres (11)	6,82	12	3,55	8	1,55	12
asztalos (35)	7,66	7	3,65	9	1,84	8
vállalkozó, vasúti vállalk. (13)	7,31	9	3,69	10	2,08	5
mészáros (27)	6,89	11	3,74	11	1,56	11
kiskereskedő (10)	6,10	18	3,78	12	1,00	26
rőfős (15)	8,40	6	3,87	13	2,0	6
tímár (37)	6,57	15	3,89	14	1,27	18
gubás (46)	6,04	21	3,91	15	1,34	15
csizmadia (144)	6,11	17	3,92	16	1,33	16
teljes minta (2144)	6,53	16	3,93	17	1,52	13
<i>bolto és szatócs (27)</i>	5,52	23	3,96	18	1,19	21
varga, cipész (16)	6,00	22	4,00	19	1,13	22
tanár és tanító (15)	6,80	13	4,07	20	1,77	10
szabó (103)	6,10	19	4,23	21	1,33	17
suszter (47)	6,09	20	4,23	22	1,36	14
<i>mosó-, varrónő, kenyérsütő (37)</i>	7,27	10	4,24	23	1,20	20
kocsis, szekeres, fuvaros (52)	4,83	25	4,55	24	1,00	24
ács (33)	4,61	26	4,73	25	1,11	23
személyes szolga (55)	5,00	24	4,73	26	1,00	25
kapás és napszámos (343)	3,89	27	4,88	27	0,87	27
hajdúk (15) ⁹¹	3,73	28	5,00	28	0,86	28

Ha a vagyoni helyzet vizsgálatát csupán a *szobák számára* korlátozzuk, jelentős eltérés akkor sem mutatkozik. A városi átlag 1,5 szoba/lakófél volt, a módusz viszont csak 1 szoba (csizmadia, szabók, suszter, asztalosok). Az asztalosok, birtokosok, tanárok, kocsmárosok rendelkeztek átlag feletti szobaszámmal (az utóbbiak viszont gyakran bérbe adták) (IV/2. ábra). A tanárok átlagnál jobb helyzete arra utal, hogy – a korábbi osztályzások elemeként szereplő – melléképületek és segédmunkaerő aránya körükben nem volt meghatározó (illetve itt nem kell számolni a család-méret befolyásoló hatásával).

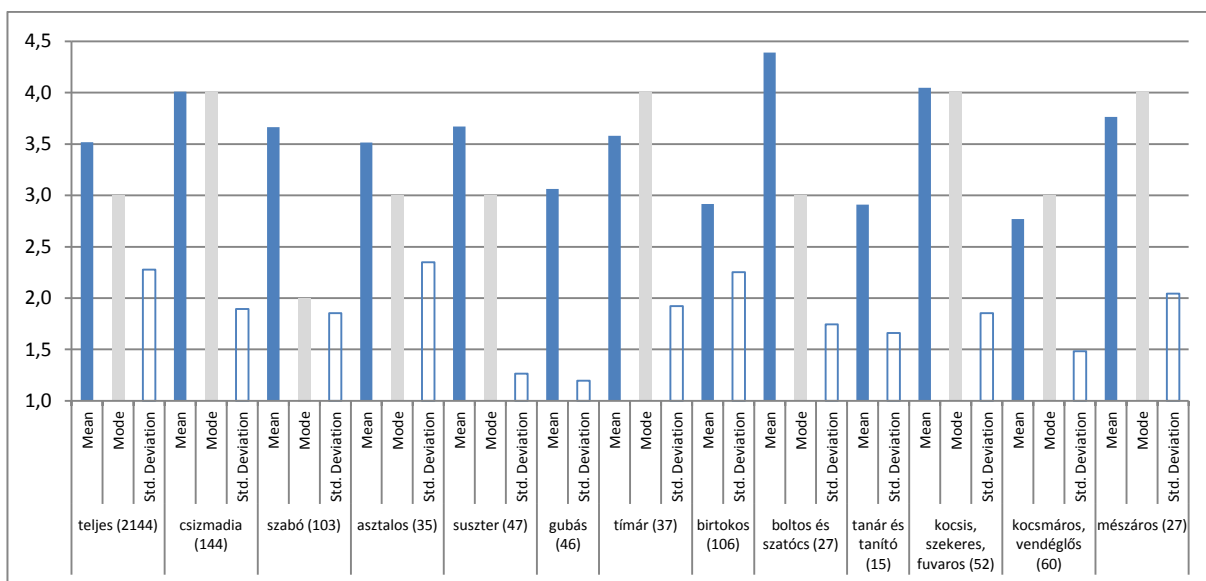
Az ügyvédek és a szűcsök-takácsok átlagosan 3-nál több szobával rendelkeztek, a módusz is csak az ő esetükben haladta meg az 1 szoba értéket (a hajdúk és a kapások esetében viszont az átlag sem érte el az 1 szobát!). A korábbi összevetésekben mérthez képest kiskereskedők pozíciója romlott a legjelentősebben; esetükben a többi osztályzás az üzlethelyiség számbavétele miatt volt kedvezőbb, ez azonban aligha lehetett saját tulajdon, mint inkább bérlemény (tehát nem is annyira a vagyoni helyzetre utal, mint a bevételre).

A szobák számát és a lakók komfortérzetét azonban szintén jelentősen befolyásolja, hogy hányan laknak bennük.

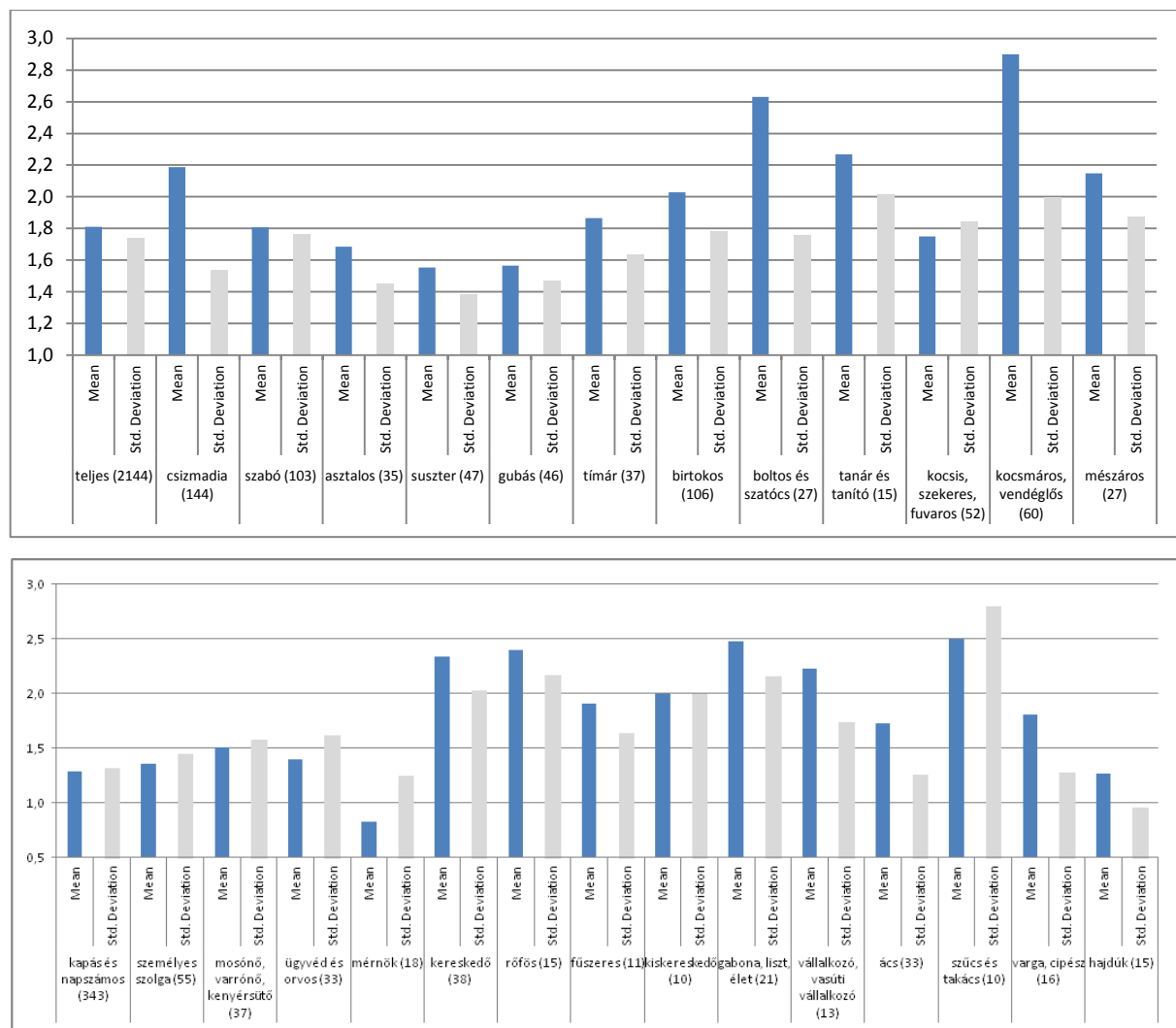
⁹¹ A hajdúk száma ennél lényegesen nagyobb volt, kb. a duplája, de sokan közülük a város hivatali épületeiben laktak, együtt, s ezt a fajta lakóközösséget hagyományos családokkal összevetni igen nehéz. Ugyanígy tanárokat, papokat, tanár-papokat is írtak össze kolostorban, ők ugyancsak kimaradtak a statisztikából.

IV/2. ábra. Az egy lakófelre jutó szobaszám egyes foglalkozások szerinti megoszlása

IV/3. ábra. Az egy szobára jutó lakók száma foglalkozástípusonként

IV/4. ábra. A családfő foglalkozása szerint tipizált lakófelek átlagos gyerekszáma

A városban egy szobára átlag 3,5 lakó jutott⁹² (a lakófél méretén túl ezt a gyerekszám, a cseléd-szám és a munkaerő létszáma befolyásolta), a csizmadiaik esetében ez az érték 4, a szatócsok esetében 4,5 volt (a sok gyerek miatt), 3 alá súlylydta a birtokosok, tanárok, kocsmárosok esetében. Kifejezetten nagy lakósűrűség jellemezte a tímárokat, mészárosokat a módusz (leggyakoribb érték alapján). A kapások esetében 4,5 feletti érték volt mérhető, de 4 felett volt a lakósűrűség a kiskereskedők esetében is. Az ügyvédek, orvosok, mérnökök, vállalkozók csoportja esetében 2 fő körül volt a lakósűrűség, s alacsony volt a szegények közé eső varrónők esetében is a kis családméret (csonka családok) miatt (IV/3. ábra).

Egy lakófélhez átlagosan 1,8 gyerek tartozott, ennél jelentősen kisebb volt a – különben egy főre jutó vagyon alapján vagyonosnak tekinthető – asztalosok gyerekszáma, az átlagos, vagy inkább

(egy főre jutó vagyon alapján) szegény susztereké és gubásoké. Lényegesen magasabb volt a gyerekszám a boltos-szatócsok, kocsmárosok és mészárosok esetében – ez egyébként összefüggésben van az e foglalkozásokat domináló izraelita vallással is. (A zsidó lakófelek gyerekszáma vagyoni helyzettől függetlenül szignifikánsan magasabb volt a többi vallásénál). A zömmel református és szegényebb csizmadiaik esetében szintén magas volt az átlagos gyerekszám. E felsorolásból az is világos, hogy nincs egyértelmű kapcsolat a vagyon és gyerekszám között: a szegényebb szatócsok esetében ugyanúgy magas gyerekszámú találkozunk, mint a kifejezetten jómódú kocsmárosok, vagy átlagos vagyonú mészárosok esetében. Az egy főre jutó vagyon alapján szegénynek minősülő hajdúk, kapások, személyes szolgálatot teljesítők és vitatott helyzetű mosó- és varrónők ugyanúgy kis gyerekszámú lakófelekben éltek, mint a gazdag ügyvédek, mérnökök. Egyértelmű viszont, hogy a kereskedők szinte minden típusa és a vállalkozók is magasabb gyerekszámú családokban éltek, mely

⁹² Szlavóniában a házak kétharmadában 5 fő/szoba feletti értéket mértek még 1930-ban is, a zsúfoltság tehát relatív.

vélhetően összefüggésben van részben vallásukkal (sok kereskedő zsidó), illetve a középosztály relatív jómódjával. Ugyanígy nagy volt a gyerekszám a jómódú szűcsök – takácsok között, míg a szintén céhes-kisipari formában dolgozó vargák és ácsok esetében a kis gyerekszám dívott (IV/4. ábra). Ezek alapján, míg a mesteremberek (670 fő) rétegén belül a gyerekszám valóban utalhat a vagyoni helyzetre, általánosságban, a társadalom egészére nézve nem tehető ilyen kijelentés.

A lakófelek gyerekszáma azonban nem utal egyértelműen a családstruktúrára, ezért a *gyermek aránya* mellett a háztartás összlétszáma és a keresők aránya is vizsgálendő. A lakófelek lakosságának átlag harmada gyermek volt (a kereső tevékenységet folytatókat is beleszámítva). Magas volt arányuk a csizmadiáknál (ezek szegényebbek és zömmel nem izraelita vallásúak voltak), a kocsmárosoknál (ezek gazdagabb zsidók voltak az eddigi vagyoni-jövedelmi helyzetre utaló elemzések alapján) és a szatócsok-boltosoknál (ők is zsidók voltak zömmel, de egyáltalán nem jómódúak), valamint a mosó- és varrónőknél (szegények voltak, kis családmérettel, a gyerekek nagy aránya az apa gyakori hiányára utal). Átlag alatti volt a gyerekarány az ügyvédekénél és a mérnököknél – az utóbbi esetben a lakófelenkénti gyerekszám 1 fő alatt maradt, ennek csak részben oka életkoruk, részben a vasútépítések miatti gyors áthelyezések tehetősek felelőssé – ha volt is családjuk, nem a városban élt). Nagy volt viszont a gyermekek aránya a vállalkozóknál és a kereskedőknél (ez utóbbiaknál segéderőként jöttek szóba, az előbbieknél pedig a cselédszám volt alacsony).

Egy lakófélben átlagosan minden harmadik ember végzett kereső tevékenységet. Mivel az átlagos családméret közel 4,5 fő volt, így átlagosan minden második háztartásban a családfő mellett is akadt kereső tevékenységet folytató személy, azaz átlagosan 1,5 fő folytatott kereső tevékenységet lakófelenként. Ennek számtalan módja lehetett: vagy rokona beosztottjaként, vagy rokonával együtt lakva, de másnál dolgozva, vagy nem rokonként a szállásadó szakmáját művelve – pl. mesterlegények – vagy kisegítőként (pincér), több esetben – elsősorban a szegényebbek, mint pl. a kapások esetében – a feleség vagy a gyermek is dolgozott. Ezen – az adatbázisban egyébként rögzített – személyek statisztikai elemzésére az adatbázis vizuális megjelenítéséhez szükséges adatszerkezet miatt nem térünk ki: eddigi elemzéseink a „családfőkre”, tehát a foglalkozással rendelkezők kétharmadára terjedtek ki.

Mesteremberek esetében a keresők arányának átlagtól való eltérése kicsi, viszont a módusz (leggyakrabban előforduló érték az adatbázisban) differenciái már jelentősebbek. A gubások és tímárok esetében a 0,5-ös módusz arra utal, hogy (1) vagy kicsi volt a család (ez tételesen ellenőrizhető a következő ábrákon), vagy olyan szakmáról volt szó, (2) melyek képessé tették a családfőt segéderő alkalmazására, (3) vagy pedig a foglalkozás munkaintenzivitása miatt a segéderő mindenképpen szükséges volt. (Ez esetben vizsgálatunkban az *egy főre jutó* ingatlanvagyon értékét és a szakma vagyoni helyzetének besorolását rontotta a segéderő alkalmazása, noha ettől még az éves jövedelme éppen lehetett nagy az adott szakmának és a lakófél egészének, ha tudta fizetni segédeit).⁹³ A teljes mintában a módusz 0,2 körül volt, tehát minden 5. lakó volt kereső, azaz a település egészét tekintve látszólag az egykeresős családmódel dominált. A fent kifejtett eltérés (a teljes minta *átlaga*: 0,35) oka az lehetett, hogy az 5 főnél kisebb lakófelek esetében (és volt ilyen nem kevés) a keresők aránya 1 kereső esetén is értelemszerűen magasabb. Az iparos szakmák zömében a módusz megfelel a teljes minta móduszának (IV/5. ábra).

Jelentősen különbözik a teljes minta átlagától a keresők arányának átlaga a kocsmárosok és mérszárosok esetében, vélhetően a nagyobb családméret az oka a 0,25 körüli értékeknek. Ezek után nem meglepő a kapás-napszámosok 0,4-es, a személyes szolgálatot teljesítők 0,5-ös értéke (kis család, vagy többkeresős szegény háztartások), miként a mosó- és varrónők, kenyérsütők 0,6-os átlaga, 1-es módusszal (azaz a leggyakoribb körükben az 1 fős háztartás volt). A mérnökök között is volt egyedülálló: a keresők arányának átlagértéke ugyanis 0,5 körül volt, igaz, a módusz csak 0,2, azaz a leggyakoribb körükben is nagycsalád volt. Kifejezetten kicsi volt a keresők aránya a kereskedők körében: noha sokuk rendelkezett segéderővel, ezt ellensúlyozta a család nagyobb átlagmérete. Az ácsok, hajdúk esetében a kis családméret az oka a keresők átlagos arányának, míg a szűcsök-takácsok esetében a segéderő alkalmazása eredményezi az keresők átlagot meghaladó arányát, amit vagyoni helyzetük tett lehetővé (itt nem annyira a munkaigényességnek, mint a megrendelések sokaságának és a nagyobb

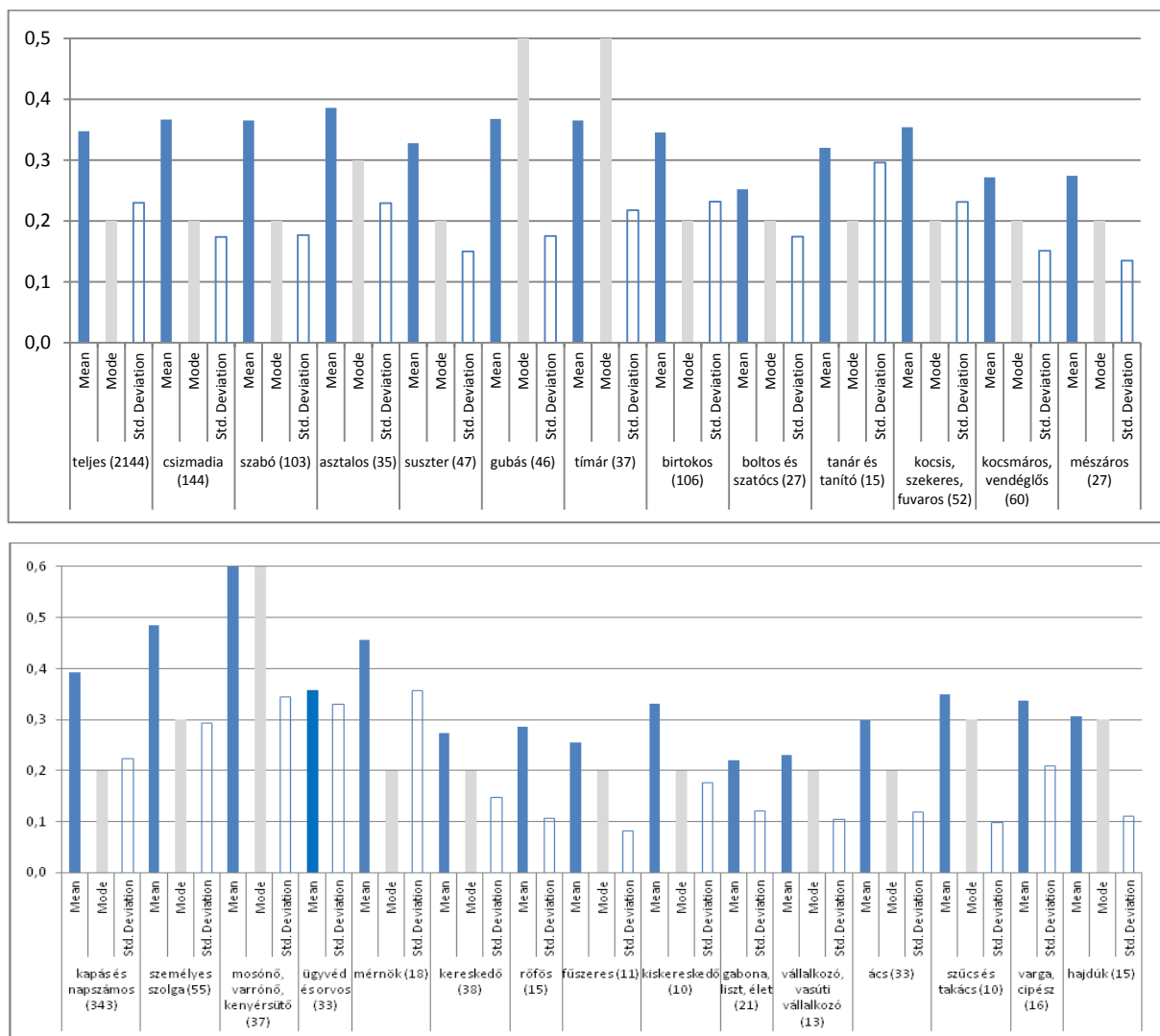
⁹³ Amennyiben nem ingyen dolgoztatott – a keresők arányánál nem vettük figyelembe a 15 éven aluliakat. A cselédek önálló halmazt alkottak, szintén nem számítottak a keresők közé (kivéve, ha önálló háztartást vezettek), így az ő számuk is befolyásolta a keresők arányát (egy több cselédet alkalmazó gazdag háztartásban lehet alacsony a keresők aránya).

egy főre jutó vagyonnak az eredménye a segédek alkalmazása).

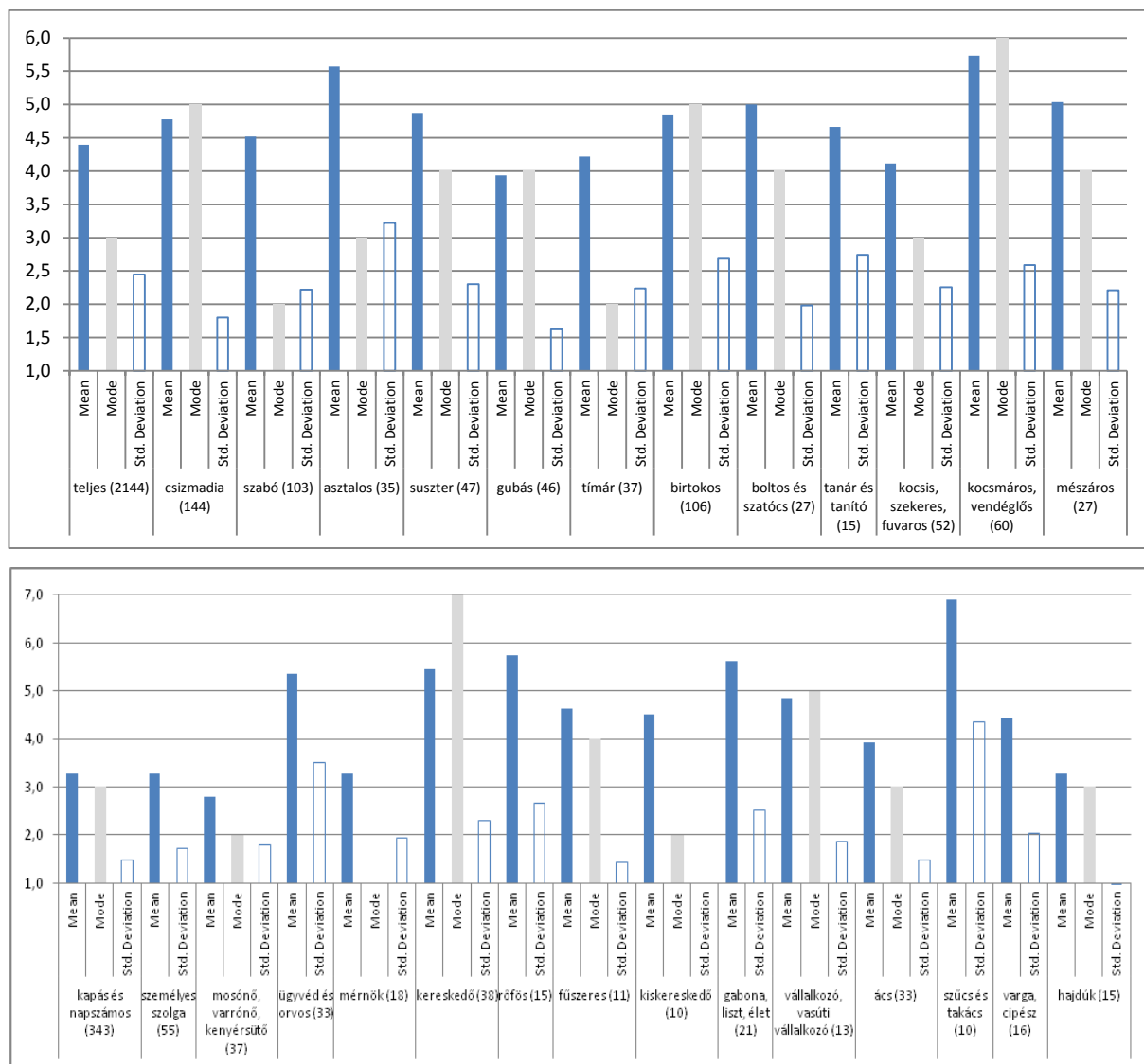
Átlagosan minden harmadik lakófélfelben élt *cseléd* (ez nagyjából összefügg azzal, hogy a háztartások harmadát tekintettük vagyonosnak, még ha a két halmaz nem is esik egybe), és minden másodikban volt 15 évnél idősebb alkalmazott. Az átlagos *család* nagysága 4,5 fő volt (az alkalmazottak tehát a lakosság átlag 11%-át tették ki, a cselédek 7,5%-ot, a gyermekek 35–38%-ot). Kiugróan magas, 5 fő feletti érték tapasztalható az asztalosoknál (gyerekszám), a kocsmárosoknál, mészárosoknál, az ügyvédeknel (cseléd), szűcsöknél (segéderő), kereskedőknél (gyerek, segéderő). Kicsi volt az ácsok, hajdúk, mérnökök háztartása (3–4 fő között), a kapásoké és a szolgálóké, mosó- és varrónőké, kenyérsütőké (a fuvarosoké is átlag alatti volt, de az előbbi szegény csoportokénál nagyobb). Átlag alatti volt a cselédek száma a szabók, asztalosok, tímárok, suszterek esetében

(egyáltalán az iparosoknál, a gubásoknál egyenesen egy sem volt) (IV/6. ábra).

Magas volt viszont a birtokosoknál a cseléd-szám (0,8: főként önálló háztartással nem rendelkező kocsisok-fuvarosok, személyes szolgálatot teljesítők), részben ebből is származik a nagyobb háztartás. Átlagos volt a boltosoknál, mészárosoknál (0,4), átlag feletti a tanároknál (0,5), a kocsmárosoknál (0,68) szintén hozzájárulva a nagyobb családmérethez. Nem meglepően a fuvarosok esetében a cselédek száma alacsony volt (0,17 fő lakófélfenként). Kiugró volt a cselédek száma az ügyvédeknel-orvosoknál (közel 2), a mérnököknél és kereskedőknél (0,8), a mesterek közül egyedül a szűcsökre-takácsokra volt jellemző a cseléd tartása (0,5). A kereskedők heterogén csoportot képviseltek, a fűszeresek és gabona- és kiskereskedők 0,5-ös értékétől a rófsók 1 fő értékéig terjedt a cselédek száma lakófélfenként.

IV/5. ábra. A keresők aránya a foglalkozások szerint csoportosított lakófelekben (családokban)

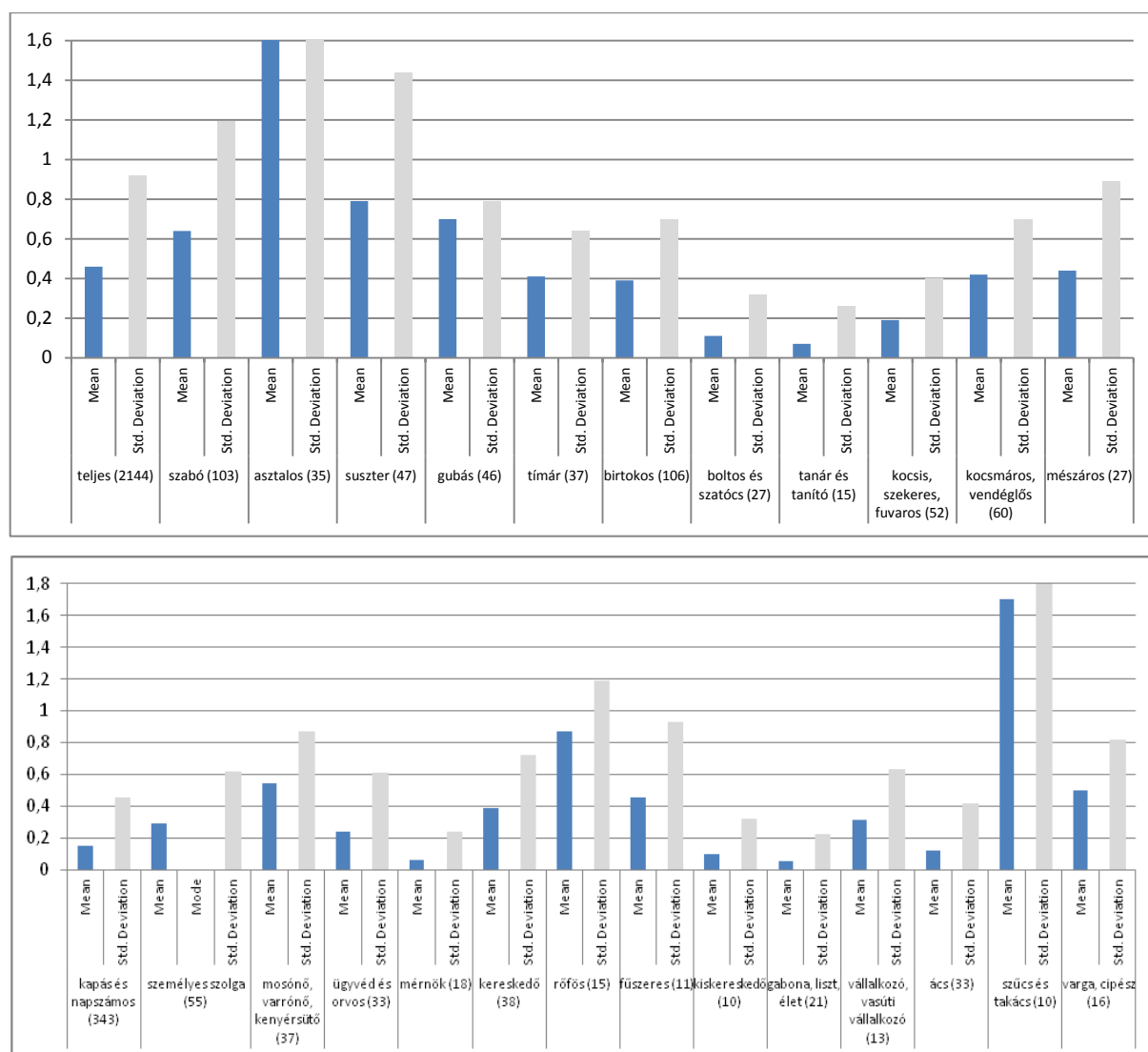
IV/6. ábra. Az átlagos családméret differenciái az egyes foglalkozások (családfők) esetében

Az alkalmazottak száma (IV/7. ábra) magas volt az asztalosoknál (1,6: részben vagyoni helyzetük, részben a szakma munkaerőigénye okán, nagyobb családméretet eredményezve), de a szórás értéke alapján társadalmuk eléggé differenciált lehetett. (Az igen magas szórás minden esetben jellemző volt, így a csoportok közötti differenciák sem markánsak). A suszterek, gubások, szabók esetében csak 0,7 körüli volt az átlag. Nem meglepő – a gépesítés híján lévő kisipar rászorult a segéderőre, egyben a céhek eltörléséig (1872) a lakóhely volt az utánpótlásképzés bázisa is. A szatócsokra, tanárookra nem volt jellemző a munkatárs jelenléte a családban-lakóféltben. A birtokosok, kocsmárosok és mészárosok esetében a munkatárs gyakorisága nem haladta meg a teljes minta átlagát (0,4–0,5). Szintén jelentős volt a munkatársak száma a mosónőknél (minden második háztartásban volt második munkaerő, zömmel a csonka családban élő lánygyermek),

de a takácsoknál-szűcsöknél is (vagyonosak, megtehettek). Nem meglepően a hajdúknál segéderő nem volt (cseléd sem), miként az ügyvédek, orvosok háztartásában sem lakott alkalmazott (véltetően önálló egzisztenciák voltak a munkahelyi beosztottak is, utalva a munka jobb jövedelmezőségére). Ezzel szemben – a kereskedők közül egyedülálló módon – a rőfösök esetében minden háztartásban volt alkalmazott (vagy családtag, vagy idegen).

Végül szót kell ejteni az egyes foglalkozásokat űzők átlagos életkoráról is. Ez alapján⁹⁴ a lakófelek családfői átlagosan 38 évesek voltak Sátoraljaújhelyen 1870-ben. A mesteremberek közül az önálló lakófélttel rendelkező gubások voltak igazán

⁹⁴ A vizsgálat során életkor szerint csoportokba soroltuk a családfőket: az 1840–1850 között születettekhez az 1850-es évszámot adtuk meg (20–30 éves korosztály), az 1830–1840 közöttiekhez az 1840-es évszámot (30–40 éves korosztály).

IV/7. ábra. Az alkalmazottak számának különbségei foglalkozásonként

fiatalok 35 év alatti életkorukkal, s a birtokosok tekinthetők a legidősebb csoportnak a maguk 45 éves átlagéletkorával. Őket követték a kocsmárosok. Az iparmesterek közül magas volt a tímárok átlagéletkora. Idősnek tekinthető még a gazdagabb iparosok közül a szűcs-takács családfők társadalma, a kapitalista vállalkozók sem fiatalok (40 év felett, ezzel szemben a mérnökök átlag 30 évesek, s segéderőt alig foglalkoztató gabona- és lisztkereskedők is alig érték el a 30 évet: életkorukból kifolyólag vélhetően sem vagyonuk nem tette lehetővé, sem testi erejük nem tette szükségessé munkaerő alkalmazását). A mosónők, kenyérsütők, varrónők (zömmel gyermekeik eltartása érdekében „kényszervállalkozó” özvegyek) szintén a szegényebb rétegek legidősebbjei között tarthatók számon.⁹⁵

⁹⁵ E vizsgálatban nem tértünk ki a foglalkozás nélküli családfelek, özvegyek által irányított lakófelekre, így az életkori és vagyoni adatok elemzéséből is kimaradtak itt.

A kiértékelést másik oldalról megközelítve az egyes foglalkozások demográfiai sajátosságait illetően tehát a következő megállapítások tehetők (a gazdasági helyzetüket részben elemeztük a IV/1. táblázatban) (IV/2. táblázat): a csizmadiák átlag feletti gyerekszámával és háztartásonkénti gyermekarányával, de átlag alatti vagyonnal rendelkeztek. A szabók az átlagnál szegényebbek, fiatalabbak és kisebb szobaszámával rendelkeztek. Az asztalosok ezzel szemben átlag feletti gazdasági potenciállal rendelkeztek, a keresők aránya átlag feletti (munkatársak), a szobák száma lakófelénként átlagot meghaladó, ugyanakkor a gyermekarány alacsony, így az egy szobára jutó lakók száma átlagos, viszont a lakófel mérete 5,5 fő feletti. A suszterek helyzete a szabókéhoz hasonló (fiatalok, szegények), de az alkalmazottak nagyobb száma miatt a lakófel mérete és a szobaszám is nagyobb. A gubások helyzete átlagos, de az alkalmazottak nagyobb száma miatt az egy szobára jutó lakók száma is magasabb volt az

IV/2. táblázat. Az egyes foglalkozások (családfők) fő statisztikai mutatói (lakófelenkénti összesítés: átlag feletti értékek félkövérrel kiemelve, átlag alattiak kurzíválva)

Foglalkozás	mutató	Komplex mutató, kódolt vagyoni csoport (1-13)	Klaszterezéssel alkotott csoportok (1-6)	Gyerek-szám	Keresők aránya	Szobák száma	Egy szobára jutó lakó	Vagyoni érték-szám	Korcsoport	Összes lakó	Cselédszám	Alkalmazott száma
teljes minta	Átlag	6,53	3,93	1,81	0,35	1,52	3,52	1,49	1830,9	4,40	0,34	0,46
(2144)	Szórás	3,50	1,39	1,74	0,23	1,09	2,28	2,24	11,79	2,45	0,79	0,92
csizmadia	Átlag	6,11	3,92	2,19	0,37	1,33	4,01	1,03	1830,0	4,78		
(144)	Szórás	2,78	0,99	1,54	0,17	0,61	1,89	0,78		1,80		
szabó	Átlag	6,10	4,23	1,81	0,37	1,33	3,67	1,16	1835,2	4,52	0,17	0,64
(103)	Szórás	3,21	1,09	1,77	0,18	0,63	1,85	1,17	10,46	2,22	0,43	1,19
asztalos	Átlag	7,66	3,65	1,69	0,39	1,84	3,52	2,24	1833,4	5,57	0,23	1,63
(35)	Szórás	3,55	1,25	1,45	0,23	1,25	2,35	3,09	10,27	3,22	0,73	2,19
suszter	Átlag	6,09	4,23	1,55	0,33	1,36	3,67	1,16	1834,2	4,87	0,19	0,79
(47)	Szórás	3,23	1,05	1,38	0,15	0,53	1,27	1,16	10,16	2,30	0,40	1,44
gubás	Átlag	6,04	3,91	1,57	0,37	1,34	3,06	1,02	1837,6	3,93		0,70
(46)	Szórás	2,86	0,95	1,47	0,18	0,58	1,20	0,79	8,48	1,62		0,79
tímár	Átlag	6,57	3,89	1,86	0,36	1,27	3,58	1,21	1828,9	4,22	0,19	0,41
(37)	Szórás	3,05	1,19	1,64	0,22	0,61	1,92	0,99	11,49	2,24	0,46	0,64
birtokos	Átlag	9,08	3,17	2,03	0,35	2,30	2,92	2,66	1825,2	4,85	0,82	0,39
(106)	Szórás	3,35	1,58	1,78	0,23	1,69	2,25	2,44	11,83	2,69	1,31	0,70
boltos és szatócs	Átlag	5,52	3,96	2,63	0,25	1,19	4,39	0,81	1835,5	5,00	0,41	0,11
(27)	Szórás	1,99	1,26	1,76	0,17	0,40	1,74	0,44	10,13	1,98	0,57	0,32
tanár és tanító	Átlag	6,80	4,07	2,27	0,32	1,77	2,91	1,22	1834,0	4,67	0,53	0,07
(15)	Szórás	2,60	1,22	2,02	0,30	0,94	1,66	0,97	10,56	2,74	0,74	0,26
kocsis, szekeres, fuvaros	Átlag	4,83	4,55	1,75	0,35	1,03	4,05	0,87	1831,1	4,12	0,17	0,19
(52)	Szórás	3,28	1,12	1,85	0,23	0,61	1,85	1,01	10,96	2,25	0,51	0,40
kocsmáros, vendéglős	Átlag	8,70	2,69	2,90	0,27	2,32	2,77	2,39	1827,0	5,73	0,68	0,42
(60)	Szórás	2,95	1,19	2,00	0,15	1,10	1,48	2,78	12,39	2,59	0,89	0,70
mészáros	Átlag	6,89	3,74	2,15	0,27	1,56	3,76	1,25	1830,7	5,04	0,44	0,44
(27)	Szórás	2,79	1,10	1,88	0,13	0,75	2,04	0,80	12,99	2,21	0,70	0,89
kapás és napszámos	Átlag	3,89	4,88	1,28	0,39	0,86	4,41	0,54	1831,0	3,28	0,01	0,15
(343)	Szórás	2,35	0,85	1,31	0,22	0,41	3,20	0,43	11,09	1,47	0,14	0,45
személyes szolga	Átlag	5,00	4,73	1,36	0,48	1,00	3,93	0,79	1830,3	3,27	0,11	0,29
(55)	Szórás	3,12	1,12	1,45	0,29	0,49	2,68	0,68	12,35	1,72	0,41	0,62
mosó-, varrónő, kenyérsütő	Átlag	7,27	4,24	1,51	0,61	1,20	2,58	1,46	1827,5	2,78	0,03	0,54
(37)	Szórás	3,37	0,95	1,57	0,34	0,54	1,78	1,17	11,16	1,80	0,16	0,87
ügyvéd és orvos	Átlag	11,24	2,03	1,39	0,36	3,64	1,43	4,01	1832,7	5,36	1,91	0,24
(33)	Szórás	2,31	1,61	1,62	0,33	1,71	0,60	2,69	10,98	3,50	1,88	0,61

Foglalkozás	mutató	Komplex mutató, kódolt vagyoni csoport (1-13)	Klaszterezéssel alkotott csoportok (1-6)	Gyerek-szám	Keresők aránya	Szobák száma	Egy szobára jutó lakó	Vagyoni érték-szám	Korcsoport	Összes lakó	Cselédszám	Alkalmazott száma
mérnök	Átlag	8,83	3,35	0,83	0,46	1,89	1,85	2,00	1839,4	3,28	0,83	0,06
(18)	Szórás	2,77	1,69	1,25	0,36	1,18	1,39	1,33	13,05	1,93	0,92	0,24
kereskedő	Átlag	7,61	3,46	2,34	0,27	1,87	3,37	1,98	1831,8	5,45	0,79	0,39
(38)	Szórás	3,31	1,73	2,03	0,15	1,02	1,84	2,49	12,74	2,31	0,74	0,72
rőfős	Átlag	8,40	3,87	2,40	0,29	2,00	3,49	2,70	1834,6	5,73	1,00	0,87
(15)	Szórás	2,97	1,51	2,16	0,11	1,00	2,43	3,17	11,87	2,66	0,93	1,19
fűszeres	Átlag	6,82	3,55	1,91	0,25	1,55	3,38	2,04	1834,5	4,64	0,45	0,45
(11)	Szórás	3,60	1,29	1,64	0,08	0,69	1,24	3,04	10,36	1,43	0,52	0,93
kiskereskedő	Átlag	6,10	3,78	2,00	0,33	1,10	4,28	0,96	1831,0	4,50	0,50	0,10
(10)	Szórás	2,28	1,79	2,00	0,18	0,47	2,22	0,58	11,97	2,72	1,27	0,32
gabona, liszt, étel keresk.	Átlag	6,76	3,33	2,48	0,22	1,81	3,69	1,35	1839,5	5,62	0,57	0,05
(21)	Szórás	3,11	1,74	2,16	0,12	0,98	2,28	1,27	9,73	2,52	0,68	0,22
vállalkozó, vasúti vállalkozó	Átlag	7,31	3,69	2,23	0,23	2,08	2,67	1,35	1829,2	4,85	0,31	0,31
(13)	Szórás	2,46	1,03	1,74	0,10	1,04	1,17	0,83	13,82	1,86	0,63	0,63
ács	Átlag	4,61	4,73	1,73	0,30	1,11	3,85	0,66	1831,5	3,94	0,06	0,12
(33)	Szórás	2,29	0,80	1,26	0,12	0,41	1,56	0,42	8,70	1,48	0,24	0,42
szűcs és takács	Átlag	9,40	3,10	2,50	0,35	2,90	3,19	3,24	1828,0	6,90	0,50	1,70
(10)	Szórás	3,89	1,37	2,80	0,10	2,42	1,88	2,82	10,33	4,36	0,53	1,95
varga, cipész	Átlag	6,00	4,00	1,81	0,34	1,13	3,43	1,11	1833,1	4,44	0,13	0,50
(16)	Szórás	3,56	1,04	1,28	0,21	0,62	1,57	1,10	11,38	2,03	0,34	0,82
hajdúk	Átlag	3,73	5,00	1,27	0,31	0,87	3,79	0,48	1834,6	3,27		
(15)	Szórás	1,83	0,55	0,96	0,11	0,30	1,31	0,33	12,46	0,96		

átlagnál. A *tímároknál* az alacsony szobaszám szembetűnő. A *birtokosok* viszont vagyonosak, átlag feletti gyerek számmal, szobaszámmal, átlag alatti lakósűrűséggel jellemezhetők, idősek magas lakószámmal és átlagon felüli cselédszámmal. A *boltosok* és *szatócsok* szegények, alacsony keresőarányal és szobaszámmal, de magas gyermekarányal, így nagy lakósűrűséggel jellemezhetők, zömmel fiatalok és az alkalmazottak aránya a kereskedőkéhez, kocsmárosokéhoz képest kicsi. A *tanárok* átlagon felüli vagyonnal rendelkeznek, a gyerek szám körében magas (részben kosztosok), a szobaszám szintén, a fiatalabbak közé tartoznak, beosztottjuk nincs. A *kocsisok* szegények, átlag alatti szobaszámmal (1), magas egy szobára jutó lakószámmal, alkalmazottjuk nincs. Ezzel szemben a *kocsmárosok*, *vendéglősök* csoportja vagyonos, 2,3 feletti szobaszámmal, magas gyermekarányal és alacsony lakósűrűséggel, de nagy lakófélmérettel (cseléd, gyerekek). A *mészárosok* társadalmá hasonló

(vagyon, gyermek, keresők), de kisebb a szobaszám, így a nagyobb lakósűrűség is. A *kapások* szegények, átlag alatti gyerek- és szobaszámmal, nagy lakósűrűséggel, de kis (3,3) családmérettel. A keresők aránya így nagy, mint a *személyes szolgálknál* (50%), akik csoport sajátosságai a *kapásnapszamosok*éval egyeznek meg. Ez mintegy 400 keresőre jellemző sajátosság. A *mosó- és varrónők*, *kenyérsütők* vagyoni helyzete ennél jobb, de kis családméret, az előzőknél nagyobb szobaszám, egynél több kereső jellemzi őket (60% feletti keresőarány), míg a lakófélmérete a *napszamosok*éhoz képest is kicsi. Az *orvosok*, *ügyvédek* helyzete igen jó, így a nagyobb családméret is eltartható, bár az alacsony gyerek szám miatt ez az átlag 2 fős cselédszámnak köszönhető. A *mérnök*ök helyzete egy kissé rosszabb, de jóval átlag feletti, fiatalabbak, a cselédszám is alacsonyabb és a családméret is: a keresők aránya körében az 50%-ot közelíti, a gyermekek aránya alacsony. Gazdasági potenciáljukban, helyzetükben a keres-

kedőkre hasonlítanak (szobaszám, vagyon), de emezek családmérete 5 fő feletti, a cselédszám hasonló, viszont a keresők aránya csak 25%, míg az átlagos gyerekszám 2 feletti (40%-os gyerekarány). A rőfösökre átlag feletti vagyon / potenciál, nagy átlagos gyerekszám (2,4-2,5, mint a gabonakereskedőknél), kettő feletti szobaszám, ugyanakkor nagy családméret (5,7, ebből 1 cseléd) volt jellemző, a fűszeresek náluk szegényebbek, a kiskereskedőként összeírtak pedig emezeknél is szegényebbek voltak (1 szoba, szobánként négyenél több lakó). A gabonakereskedőknél a magas gyerekszám, és nagy szobaszám mellé viszonylag kis vagyon/gazdasági potenciál társult, fiatalok voltak nagy családmérettel (5,6).⁹⁶ A kapitalista értelemben vett vállalkozók, vasúti vállalkozók jó vagyoni helyzettel rendelkeztek, a kettő fölötti gyerekszámhoz kettő feletti szobaszám tartozott (40%-os gyerekarány). Az ácsok az átlagnál kisebb gazdasági potenciállal, szobaszámmal és családmérettel rendelkező halmaza jócskán szegényebb volt a helyi iparostársadalom elitjének tekinthető szűcsök és takácsok kis létszámú (10 fő) csoportjánál (3 szoba, 2,5 feletti gyerekszám, 7 fős lakófé!). A vargák esetében a szobaszám volt a városi átlag alatt lényegesen, a többi érték átlagosnak tekinthető. Végül a vármegyei és városi hajdúk kis átlagéletkorú csoportja meglepően kis gazdasági potenciált mutatott, ezeknek köszönhetően a gyerekszám és a szobaszám is átlag alatt.

IV/2. A foglalkozások belső társadalmi differenciáltsága

A szórásértékek alapján az egyes foglalkozások korántsem tekinthetők homogéneknek, így belső differenciáltságuk vizsgálata is indokolt. Megvizsgálendő az egyes vallások és felekezetek felül- és alulreprezentáltságát a sátoraljaújhelyi társadalomban, összevetettük a foglalkozások vallás szerinti tagozódását⁹⁷ a teljes társadalomával, pontosabban a 2149 lakófél családfőinek vallási adataival. Bár e módszer támadható, hiszen a családfőkre korlátozott statisztika torzít – a vegyesházasságok aránya kb. 13%-os volt, továbbá az alkalmazottak és a cselédek között is szép számmal akadtak a családfő vallásától eltérő

felekezetű lakók –, de a torzítás mértéke nem nagyobb a korábbiaknál, azaz a módszertan azonossága (korlátai) miatt e részfejezet eredményei összevethetők a korábbiakkal.

Sátoraljaújhelyen a vallások nemcsak a térben különültek el sajátos mintázatot mutatva, de igaz ez a vallás és a foglalkozásszerkezet kapcsolatára is: a kiegyezés után 3 évvel még voltak felekezetekhez erősen kötődő foglalkozások az urbanizálódó-iparosodó településen. A vallásoknak etnikai karaktert adni merészség lenne, bár a reformátusok zöme magyar ajkúnak tekinthető, de a görög, és a római katolikusok esetében a vallásnak nincs nyelvi megkülönböztető jellege, miként az evangélikusok között is volt magyar, tót és német.

A családfők alig 3%-a volt evangélikus, 16%-a görög katolikus, harmada izraelita, 35%-a római katolikus és 12%-a református. Ehhez képest a csizmadiák körében a reformátusok voltak túlsúlyban (ez egy szegényebb csoport), a szabók esetében egyértelmű a zsidók dominanciája, az átlagnál gazdagabb asztalosok körében megint a református (és a katolikus) vallás felülreprezentált, a fiatal gubások zöme görög katolikus, a tímárok között is felülreprezentáltak, a suszterek döntő többsége zsidó (az 1848-as emancipáció után az ipari szakmák nyitva álltak a zsidóság előtt). A római katolikusok felülreprezentáltak a tímárok (az egyik „legkatolikusabb” szakma), csizmadiák, asztalosok, kocsisok között. A földbirtokosok és bérlők felekezeti megoszlása nagyjából egyezett a teljes társadalomával, zsidóság 24%-ot képviselt bérlőként és tulajdonosként (a 35% volt arányuk a lakosságból), azaz rendkívül gyorsan integrálódott a tradicionális, korábban számára elzárt szférába. A kocsisok megoszlása is hasonló (az alacsony presztízsű szakmánál reformátusból van arányaiban kevesebb). A szatócs, kocsmáros „tradicionális” zsidó szakmáknak tekinthetők, de meglepő, hogy a mészárosok és a tanárok (önálló családfők, nem alkalmazottak) között is dominálnak az izraeliták (ez utóbbinak a zsidóság belső felekezeti megosztottsága, illetve a vallási „tananyag” jelenléte is oka lehet, de a nem családfő keresők között is akadt számos zsidó „házi tanító”). Létszamarányuk alapján elmondható, hogy zsidó mészárosok látták el a nem zsidó közösségeket is hússal a városban (IV/8. ábra). Tovább elemezve a családfők foglalkozásának vallási megoszlását aligha meglepő, hogy a különböző profilú és vagyoni helyzetű kereskedők között a zsidó felekezetűek domináltak, a fiatalos gabonakereskedők között éppúgy, mint a sok segéderőt alkalmazó rőfösök esetében.

⁹⁶ A magyar malomipar magas őrlőkapacitása nagy jövőt ígért e csoportnak, míg a gabonaár 1875 utáni esése problémákat okozott.

⁹⁷ Fordítottját, a vallások foglalkozás szerinti tagozódását (a foglalkozások sokasága miatt) nem vizsgáltuk jelen tanulmányban, a vallások vagyoncsoport, ill. társadalmi presztízs szerinti tagolódását viszont igen, lásd: III/6. fejezet.

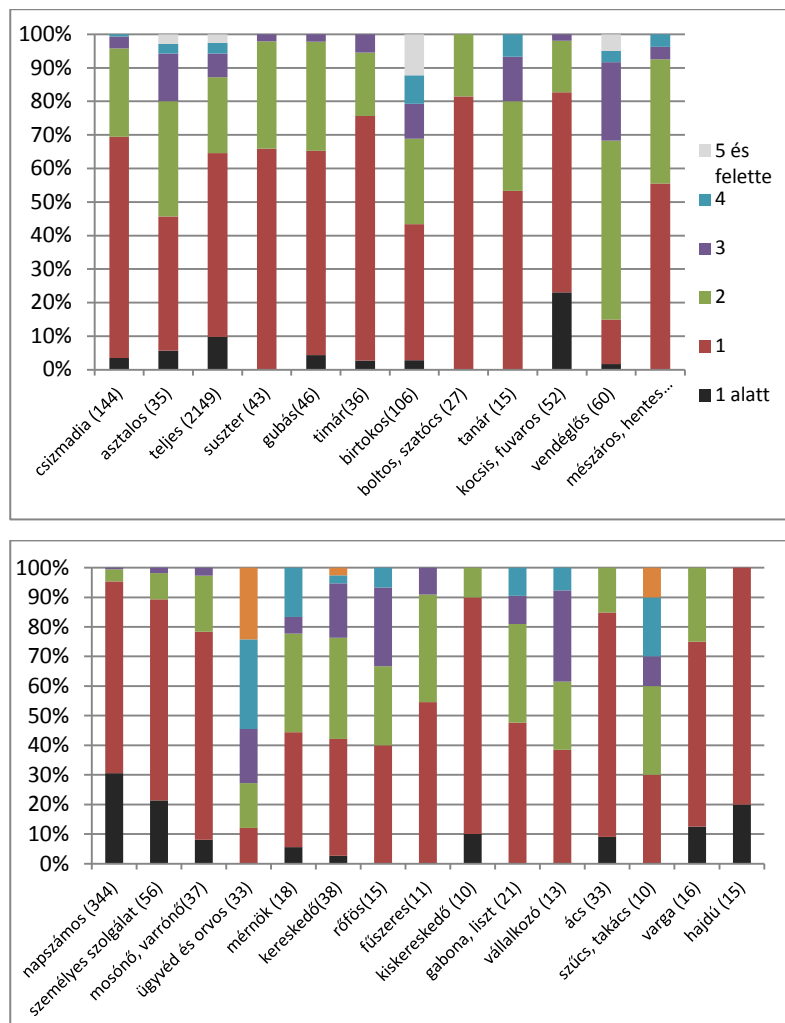
IV/8. ábra. A foglalkozások vallás szerinti differenciái és belső differenciáltsága

A tőkés vállalkozók, vasúti vállalkozók zöme is zsidó volt, reformátust közöttük nem találni (ez meglepő módon jellemző volt: a weberi várakozással ellentétben a helyi reformátusok nem a modern, pénzt fialó szakmákban, hanem a vármegyei és városi közigazgatásban voltak felülreprezentáltak; ezek zömmel vagyonosabbak is voltak, illetve a helyi tradicionális elitből származtak). A kapások-*napszámosok* szegény rétegében a görög katolikusok voltak dominánsak (zömük bevándorló). A szintén szegény *személyes szolgálatban* állók jól leképezték a lakosság vallási megoszlását, miként a *mosó- és varrónők* és *kenyér-sütők* csoportja is (itt a zsidóság volt alulreprezentált, ami más szociális stratégiára utalt). Az *ügyvédek és mérnökök* között görög katolikus alig találni (egy – a statisztikából foglalkozása jellege miatt kimaradt – uradalmi mérnök, Barna Ignác igen jómódú görög katolikus családfő volt, de nem független egzisztencia, hanem egy birtokos szolgálatában állt), míg a reformátusok szerepe

jóval meghaladja osztályadalmi arányukat. Szintén elenyésző (de nem nulla) volt a zsidóság részesedése e csoportokban, míg a fiatalokból álló *mérnökök* között különösen sok – zömmel külföldi – evangélikust találunk (vasútépítések). A gazdagnak tekinthető *szűcsök* és *takácsok* római katolikusok voltak, a szegényebb *ácsok* szintén. Az előbbieket között görög katolikus nem volt, az utóbbiak között igen. A *vargák* között kevés volt a református, több a görög katolikus, de volt zsidó is, míg a *hajdúk* között ez utóbbi felekezet nem szerepeltette magát (a görög katolikusok és reformátusok viszont felülreprezentáltak voltak). Állami, hivatali adminisztratív alkalmazásban a magasabb szinteken egyáltalán nem volt zsidó, a városi fogalmazók között viszont akadt mutatónak egy, miként görög katolikus is. Állami alkalmazottak között zsidót ekkor leginkább az orvosok között találhatunk (az ügyvédek, mérnökök esetében nem egyértelmű, hogy privát vagy állami szférában dolgoztak). A zsidóság kisebb (és fel-

tehetőleg neológ, asszimilálódott, vagy régebb óta a városban élő) része magyar nevet viselt (ezek zömmel a vagyonosabbak voltak), míg

nagyobb részük jiddis-német családnévvel került összeírásra (de köztük is voltak gazdag kereskedők).

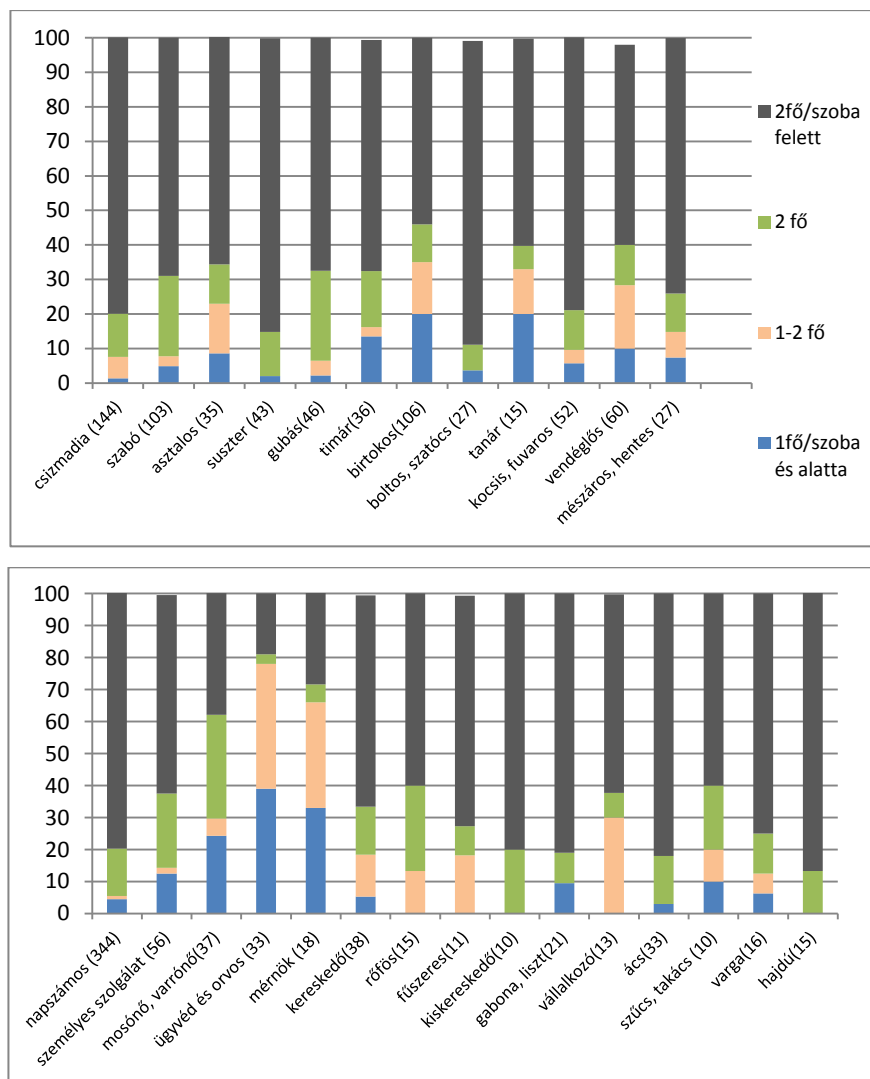

IV/9. ábra. A lakófelenkénti szobaszám differenciái foglalkozások szerint

Az átlagérték gyakran nem árulkodik a társadalmi csoportok belső differenciáltságáról. Sok esetben ugyanis igen nagy *szórás* jellemezte az egyes foglalkozásokat. Így volt például a vagyoni helyzettel szoros kapcsolatot mutató *szobaszám* esetében, ahol a tendencia ráadásul egyértelmű, nem úgy, mint pl. a keresőarány vagy gyermekarány esetében, ahol alacsony érték gazdag és szegény háztartást egyaránt jellemezhet.

A településen a lakófelek több mint fele 1 szobás volt, 10%-uk még ennél is kisebb, s csak 20%-os a kétszobás és 10% az ennél is nagyobb lakófelek aránya. (Ez szolgálhat az összehasonlítás alapjául). Ami az egy lakóféltre jutó *szobaszám* foglalkozás szerinti differenciáit illeti, az 1 alatti szobaszám a leggyakoribb a napszámosok (30%), személyes szolgálatot teljesítők (20%) és hajdúk (20%) esetében (a teljes minta átlaga 1,5 szoba/lakóféltre). Az utóbbi esetben 1 feletti szoba-

számmal bíró lakóféltre nem is volt. Ugyanígy az előbbi csoportok esetében is 90% feletti az 1 szobánál nem nagyobb lakófelek gyakorisága, miként a kiskereskedőknél is. Szintén átlag feletti az 1 szobánál kisebb lakófelek gyakorisága a kocsi-, fuvarosok esetében. Az 1 szobánál nagyobb lakófelek 50% feletti gyakoriságot mutatnak az ügyvédek, orvosok, mérnökök, kereskedők, vállalkozók, szűcsök, birtokosok és asztalosok esetében – tehát akiket az eddigi komplex minősítések is a jómódúak között tartottak számon. A 2 szobánál nagyobb lakófelek gyakorisága 70%-os volt az ügyvédek, orvosok között, 20%-os a mérnökök között, 40%-os a szűcsök és a vállalkozók esetében, 30% a birtokosok és vendéglősök-kocsmárosok között és a tanároknál is átlag (15%) feletti (IV/9. ábra).

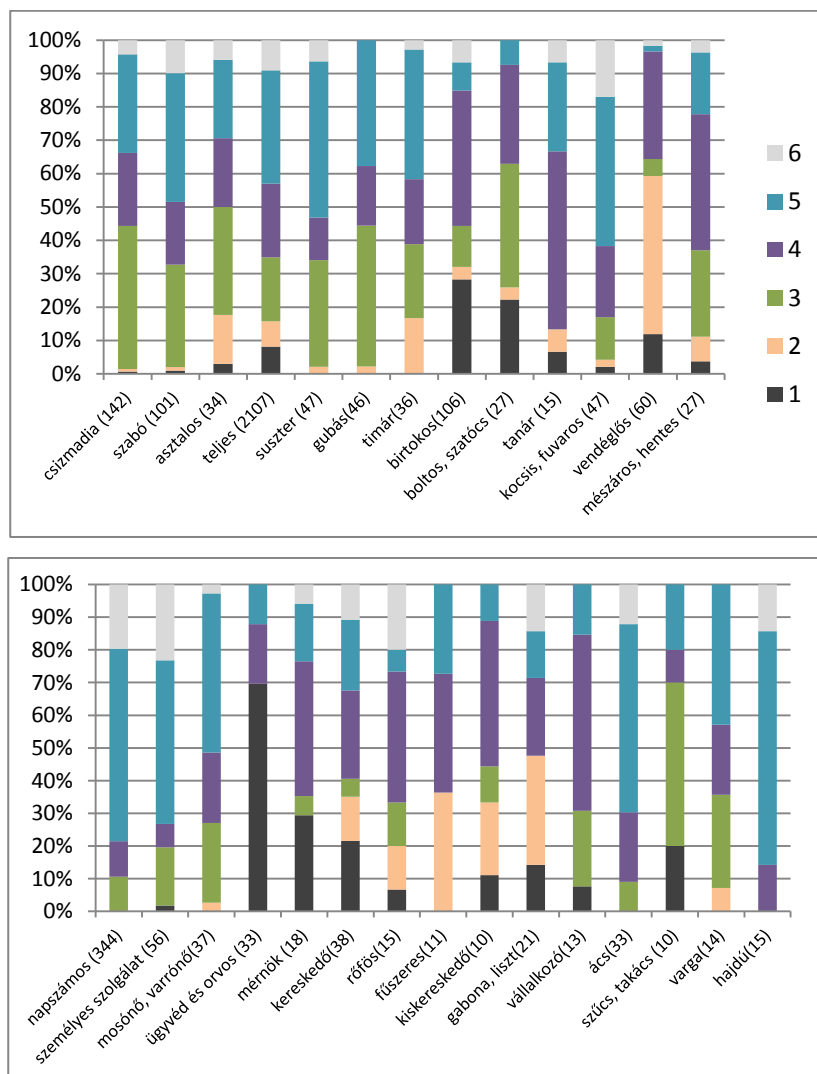

IV/10. ábra. Az egy szobára jutó lakók számának megoszlása foglalkozástípusonként (%)

A lakósűrűség szintén utal a vagyoni helyzetre (IV/10. ábra): az egy szobára jutó lakók száma alapján az egyes foglalkozások között – de szakmán belül is – jelentős differencia volt. A birtokosok esetében például a lakófelek felében kettőnél kevesebb lakó jutott egy szobára, míg a csizmadiaik esetében a lakófelek 80%-ában kettőnél több lakó élt szobánként. Nagy volt a lakósűrűség a boltosoknál – 90% 2 fő/szoba felett –, míg a tanároknál csak 60%-ot ért el ez a mutató. Meglepő módon a zsúfoltság kicsi volt a szegény mosónőknél (véltetően a kis családméret miatt), az ügyvédek, orvosok esetében a lakófelek 80%-ában a lakósűrűség a 2 fő/szoba érték alatt maradt (a mérnököknél 67%, a vállalkozóknál ez 40%, a szűcsöknél szintén, míg az ácsoknál 20% alatt). Meglepő módon a különféle kereskedőknél elég gyakoriak voltak a zsúfoltabb háztartások (a lakófelek 60%-a a legzsúfoltabb kategóriába került), ez a cselédek és munkatársak magasabb

létszámával magyarázható, melyhez viszont nem járult többlethelyiség, mint a birtokosok, vagy ügyvédek esetében.

Ezek után vizsgáljuk meg az általunk mesterségesen alkotott *vagyoni kategóriák gyakoriságának* különbségeit az egyes foglalkozások esetében (IV/11. ábra). Amit korábban az átlagos klaszterérték alapján gyanítottunk, most is megerősítést nyer: a legvagyonosabb kategóriának tekintett 1. csoport relatív gyakorisága igen nagy birtokosok (30%), orvosok, ügyvédek (70%), mérnökök (30%), kereskedők (20%), szűcsök (20%) és meglepő módon a szatócsok között (igaz ott a 2–3. kategória részesedése elenyésző), a teljes mintában előforduló gyakorisági értékhez képest (10%). A hajdúk, ácsok, napszámosok és személyes szolgálatot teljesítők között a legszegényebb 5–6. kategória gyakorisága elérte a 70–80%-ot, míg a varrónők esetében ez csak 50% volt (a teljes mintában e két csoport részesedése 45%).

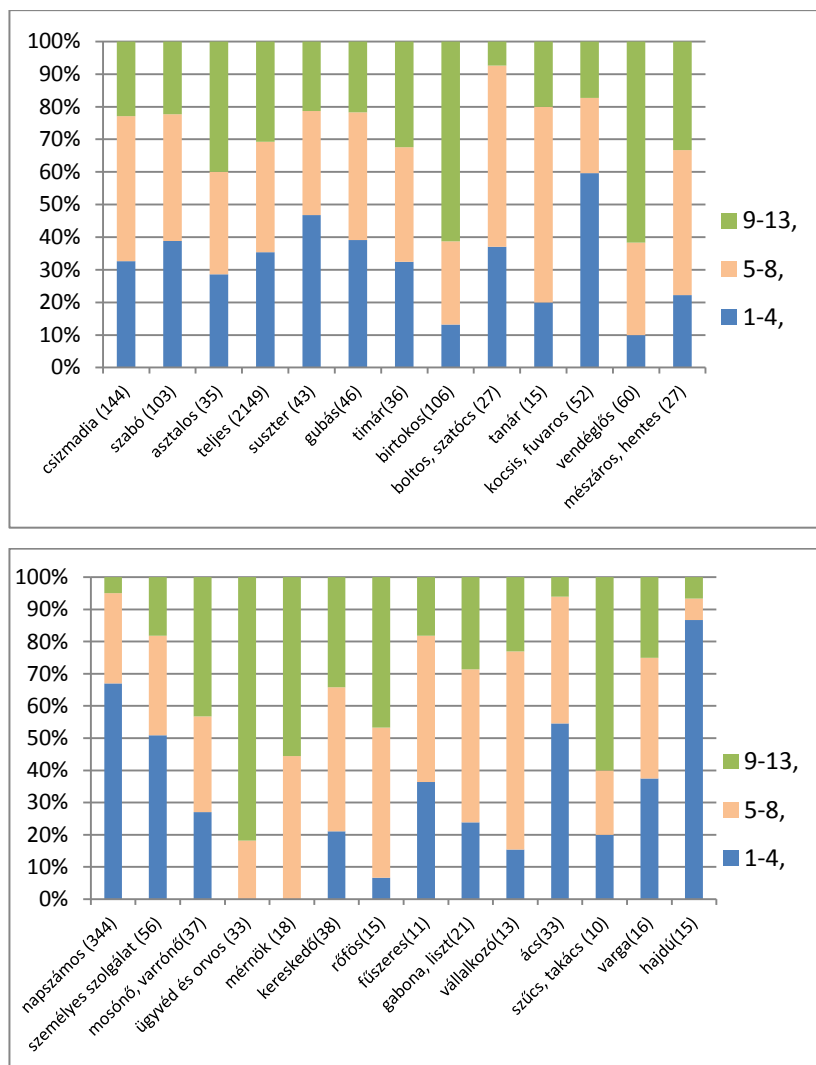

IV/11. ábra. Az egyes foglalkozások lakófeleinek megoszlása a klaszterezéssel, automatikusan létrehozott vagyoni csoportok között

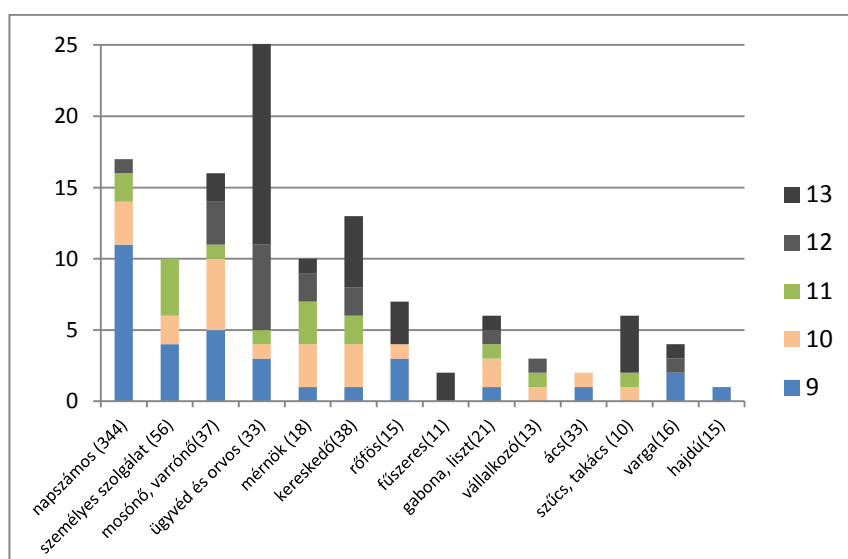
Kicsi volt a szegények és gazdagok aránya a kiegyensúlyozott vagyoni megoszlást mutató, középrétegnek tekinthető mészárosok, kocsmárosok, vendéglősök esetében, de a fűszeresek, vállalkozók és kiskereskedők között is kicsi volt az 5–6. csoportba tartozók aránya. Eme osztályzás előnye nyilvánvaló: míg gubások mindegyike az 'm' kategóriába tartozik, vagyoni szerinti, vagy klaszterezett osztályzással társadalmuk jóval differenciáltabb képet mutat. Ez is megerősíti, hogy a háromféle társadalmi osztályzás nem esik egybe, a foglalkozás presztízse alapján alkotott mesterséges társadalmi kategóriák pedig nem homogének.

Hasonló képet kapunk, ha az egy főre jutó gazdasági potenciált reprezentáló komplex változó kategóriáinak összevonásával (1–4: átlag alatti; 5–8: átlag körüli; 9–13: települési átlag feletti érték) képzett csoportok alapján (a lakófelek harmadát tömörítő átlag feletti kategória mellett hasonló

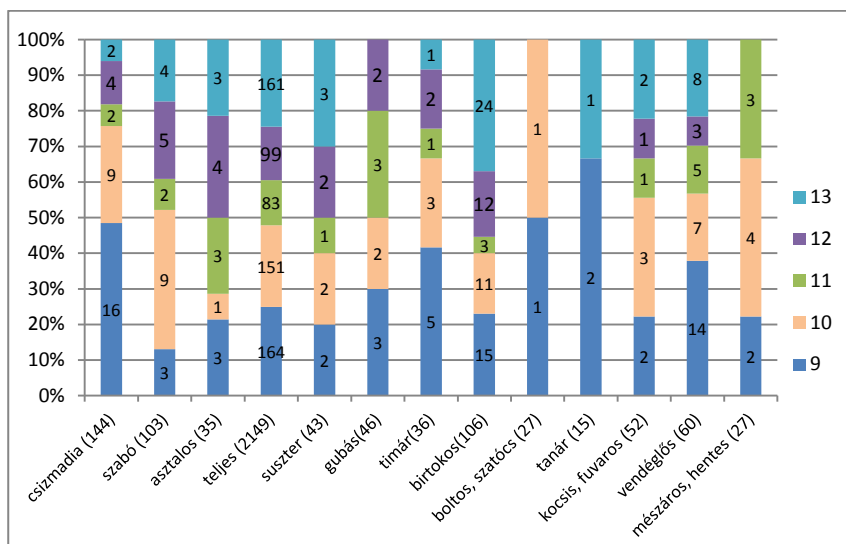
méretű csoportok jöttek létre) vizsgáljuk meg az egyes foglalkozások belső differenciáltságát (IV/12. ábra). Nem meglepő módon 80% feletti a gazdagok aránya az orvosok és ügyvédek, 60% feletti a szűcsök, mérnökök, birtokosok és kocsmárosok esetében (a teljes minta átlaga 30%). 30% feletti volt az 1–4. kategória részesedése a napszámosoknál (66%), a személyes szolgálatot teljesítőknél (50%), az ácsoknál (50%), hajdúknál (90%), fuvarosoknál (50%), susztároknál (40%). Átlag feletti volt a középső rétegek (5–8. csoport) gyakorisága a tanároknál és szatócsoknál (50–50% – itt a leggazdagabb kategória csak a lakófelek 10%-át tömörítette, a teljes minta átlaga alatt volt). Viszonylag kevés volt a szegény (1–4.) a már említett vagyonos kategóriák mellett a mészárosoknál (csak 20%), de a varrónőknél is (a vagyonosak zöme itt a 9–10. kategóriába került, míg az ügyvédeknek 16-an voltak a 13. csoportban).

IV/12. ábra. Az egyes foglalkozások vagyoni helyzet szerinti belső differenciáltsága (a komplex, egy főre jutó gazdasági potenciált kifejező mutató kategóriáinak összevonásával)

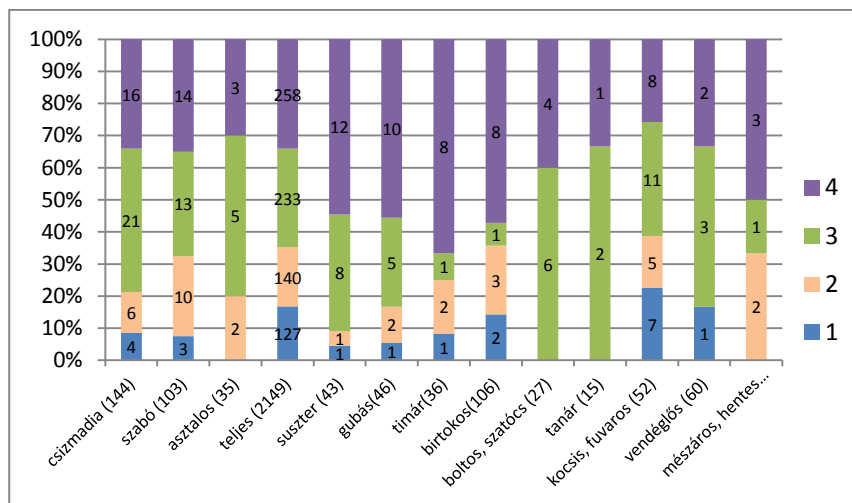
IV/13. ábra. A leggazdagabb (átlag feletti egy főre jutó gazdasági potenciállal bíró) csoportok (9–13.) foglalkozások szerinti differenciáltsága

IV/14. ábra. A leggazdagabb (átlag feletti egy főre jutó gazdasági potenciállal bíró) csoportok (9–13.) foglalkozások szerinti differenciáltsága

A leggazdagabb 5 csoport között is kiemelkedő volt a 12–13. réteg részesedése az asztalosok, birtokosok, ügyvédek orvosok, kereskedők és szűcsök között – e két kategória az adott foglalkozás elitjének 50%-át is kitette esetükben, míg pl. a mészárosok elitje eleve csak a 9–11-es kategóriából állt össze. Ugyanígy a napszámosok és a személyes szolgálatot teljesítők „elitje” is zömmel a 9–10. kategóriából verbuválódott (azaz éppen hogy meghaladta a települési átlagos gazdasági

potenciál szintjét) (IV/13–14. ábra). Orvos, ügyvéd, mérnök nem volt a legszegényebbek között. Boltos, szatócs, tanár, tímár, asztalos fűszeres és vállalkozó az átlagnál gyengébb gazdasági potenciállal rendelkező lakófelek között leginkább a 3–4. csoportban fordult elő, a két legszegényebb rétegben alig. Átlag feletti volt viszont a legszegényebbek részesedése a kocsisoknál, vargáknál, napszámosoknál és személyes szolgálatot teljesítőknél (IV/15. ábra).

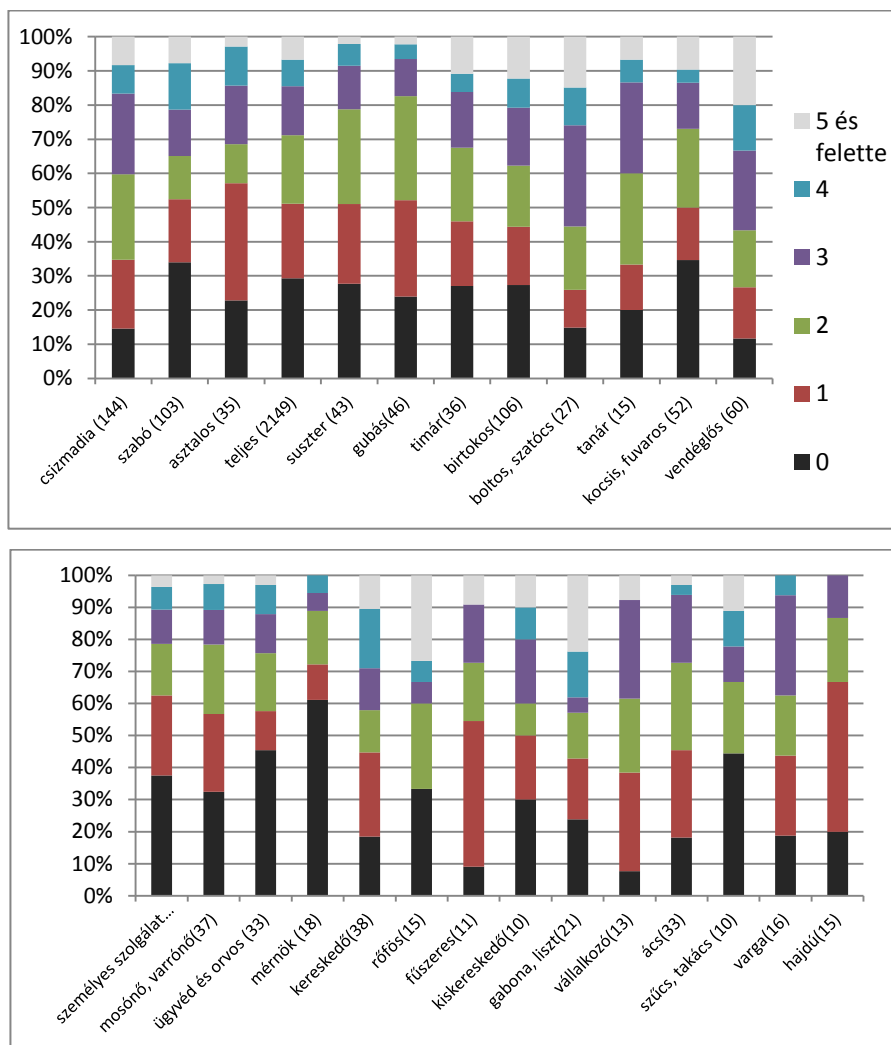
IV/15. ábra. A legszegényebb kategóriákon belüli (1–4) differenciálódás foglalkozások szerint

A lakósűrűség és a vagyoni helyzet szoros kapcsolatban van a gyermekek háztartásonkénti arányával. Az ügyvédek, orvosok, mérnökök esetében például a gyermektelen háztartások aránya elérte a 40–60%-ot, míg a 0,4 feletti gyermekarányal bíró lakófelek aránya csak 20% körül volt. Ez értelemszerűen alacsonyabb átlagos gye-

rekszámhoz vezetett a csoportban, ráadásul az egy főre jutó vagyon értéke is magasabb volt így, (nem termelő) gyermekek híján. 50% feletti volt a 0,4-et meghaladó gyermekarány a vargáknál, ácsoknál, vállalkozóknál, kereskedőknél, boltosoknál, mosó- és varrónőknél, mészárosoknál, tehát zsidóknál és keresztényeknél, szegényeknél

és jómódúaknál egyaránt. Ezzel szemben a gazdag szűcsökre az alacsony gyermekarány volt jellemző, ami megmagyarázza, hogy az egy főre jutó vagyon tekintetében miért voltak előnyös helyzetben a többi iparoshoz képest (a 0,3 körüli keresőarány volt domináns körükben, azaz két-

keresős családdal kell számolni 3 főnél nagyobb lakófélfel esetén.) A szegény gubások, gazdagabb fűszerezők és vállalkozók esetében a domináns gyermekarány 0,25–0,33 körül volt, ami legfeljebb 2 gyermeket jelentett.

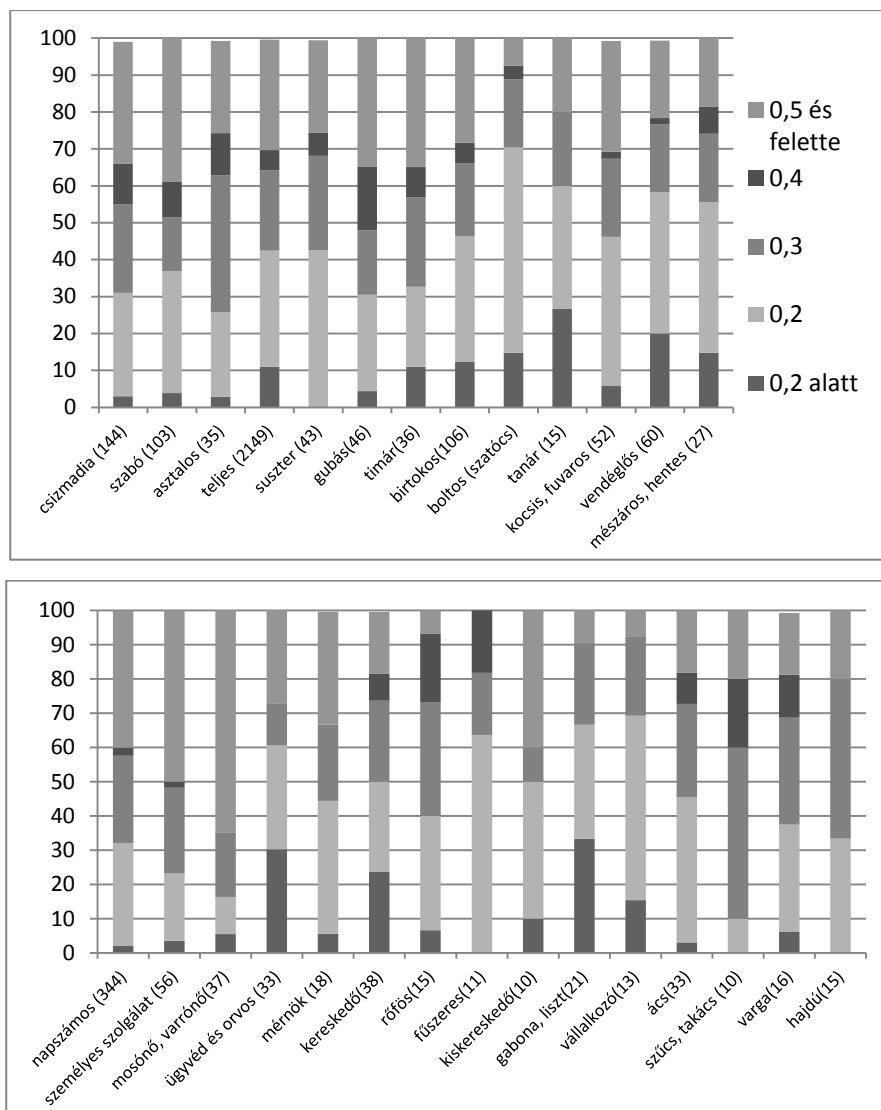

IV/16. ábra. A háztartásonkénti gyermekszám varianciája az egyes foglalkozások körében

A gyermektelen lakófelek aránya különösen nagy volt a szabóknál, kocsisoknál (meghaladta az átlagos 30%-ot), és a gazdag szűcsöknél (45% – vélhetően ez is hozzájárult az iparosok közötti jó pozíciójukhoz). Kifejezetten kicsi, jóval átlag alatti volt a gyermektelen lakófelek aránya a szegény szatócsok körében (a kereskedőknél, mézszárosoknál is ez volt a helyzet, de a zsidóságra ez általában véve is jellemző), a vállalkozóknál, kocsmáros-vendéglősöknél (ők is zömmel zsidók), a vargáknál, hajdúknál (20%). A 2 gyermek feletti háztartások aránya nagy volt a csizmadia-áknál (reformátusok), vélhetőleg ez is hozzájárult viszonylagos szegénységükhöz (40% az átlagos

30%-kal szemben), a zsidó szatócsoknál és kocsmárosoknál (50%), a tanároknál (40%, szintén kisebb egy főre eső vagyont/gazdasági potenciált eredményezve),⁹⁸ kiskereskedőknél és vállalkozóknál (közel 40%). A 2 gyermek feletti lakófelek aránya kicsi (10–20% között) volt a szegény mosónőknél, személyes szolgálatot teljesítőknél, a hajdúknál, de a gazdag orvosoknál, mérnököknél, a szegény görög katolikus gubásoknál és a zömmel zsidó és szegény suszterek-nél egyaránt (IV/16. ábra).

⁹⁸ A vagyon hiánya nem jelent szegénységet, ha a jövedelem nagy: a tanári fizetés lehetővé tette több gyerek eltartását.

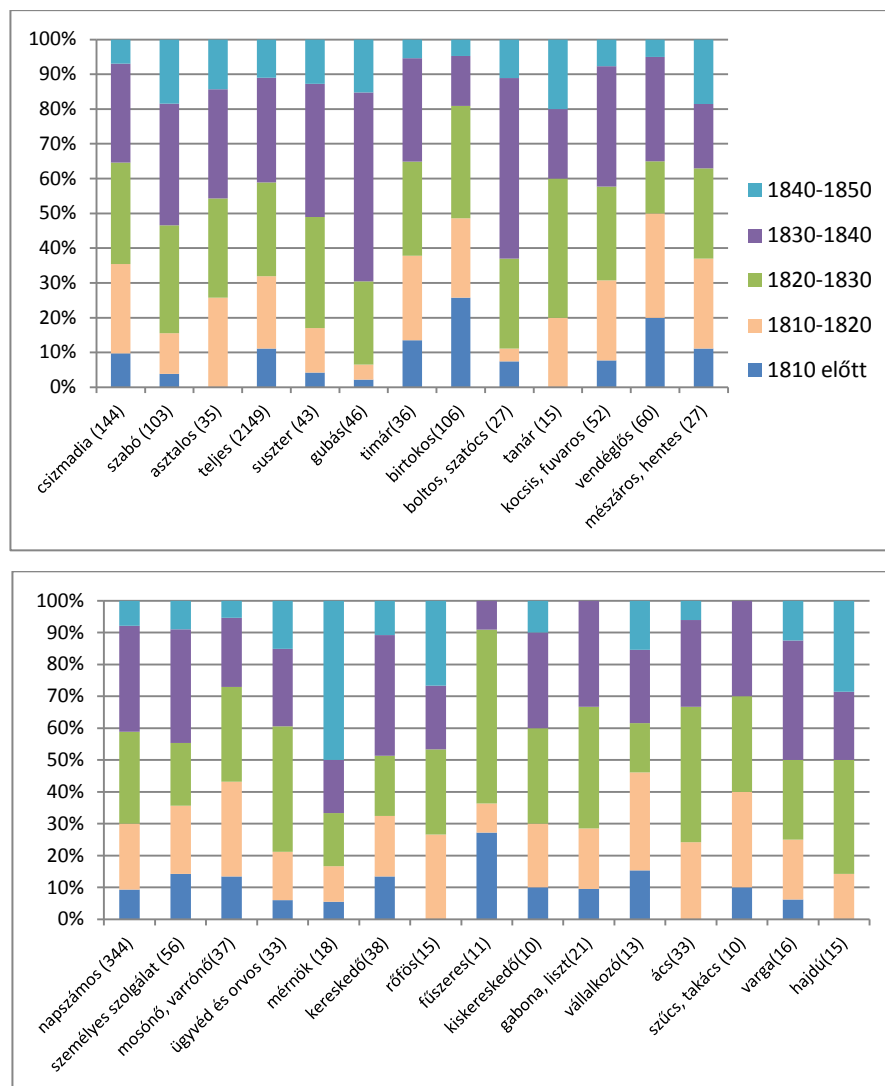
IV/17. ábra. A keresők arányának megoszlása foglalkozástípusonként a teljes mintával összevetve (%)

Megerősítést nyer az korábbi – átlagértékek alapján kalkulált – álláspont, hogy a szegénység és a gazdagság éppúgy eredményezhet kis gyerekszámot, s a vallások indikátor szerepe sem mindig egyértelmű. A szegény zsidó susztárok kevés gyerekkel rendelkeztek, a szegény zsidó szatócsok sokkal, a gazdag kocsmárosok ugyanígy nagyobb gyerekszámmal jellemezhetők; a szegény csizmadiák, ahol a reformátusok felülreprezentáltak voltak sok gyerekkel bírtak, az ügyvédekénél, hol szintén református dominancia volt, az átlagos gyerekszám kisebb. A településen a gyermektelen lakófelek aránya 30% volt, az egy-gyermekeseké 20%, a 3 gyermek feletti aránya 30%-ot közelített.

A gyerekarány mellett a keresők aránya is nagy változatosságot mutat, de ugyanígy nem jellemzi a vagyoni helyzetet. A jobb módú mesteremberek közé tartozó asztalosok esetében a 0,5 feletti keresőarány (egykeresős kis családra, vagy sok

alkalmazottra – akár saját gyerekekre is – utal) alig volt 20% feletti, míg a szegényebb szabók, timárok esetében 30%-ot meghaladó volt. Még ennél is nagyobb volt ez utóbbi értéke a mosónők, személyes szolgálatot teljesítők és fuvarosok között (akár 50% felett). Kifejezetten nagy volt a 0,2 alatti keresőarány (azaz egykeresős család 6 fő feletti létszámmal, vagy kétkeresős család 10 fő feletti létszámmal) %-os gyakorisága a tanárok (25%), ügyvédek-orvosok (30%), kereskedők (20%), lisztkereskedők (33%) körében, mely az átlagos 10%-os gyakoriságot jóval meghaladta. Ezek egyben vagyonosabb rétegnek is tekinthetők az eddigiek alapján (IV/17. ábra).

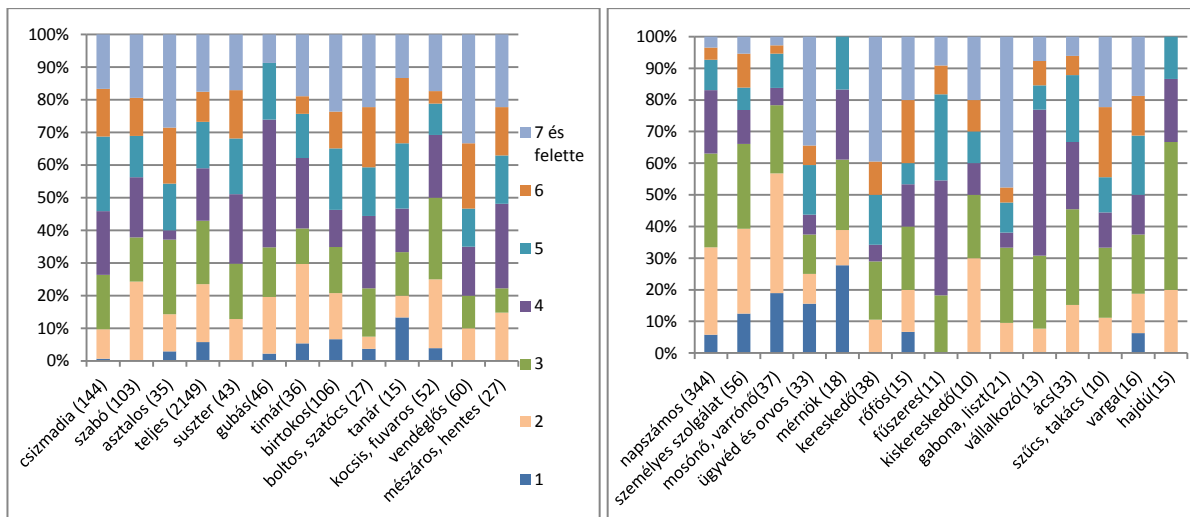
A foglalkozások korcsoport szerinti megoszlása ugyancsak mutatott sajátosságokat. Az önálló háztartást vezető mérnökök fele 30 évnél fiatalabb volt, szemben a település 14%-os átlagával: ez magyarázza az alacsony gyerekarányt körükben. A fűszeresek negyede 60 év feletti volt, míg

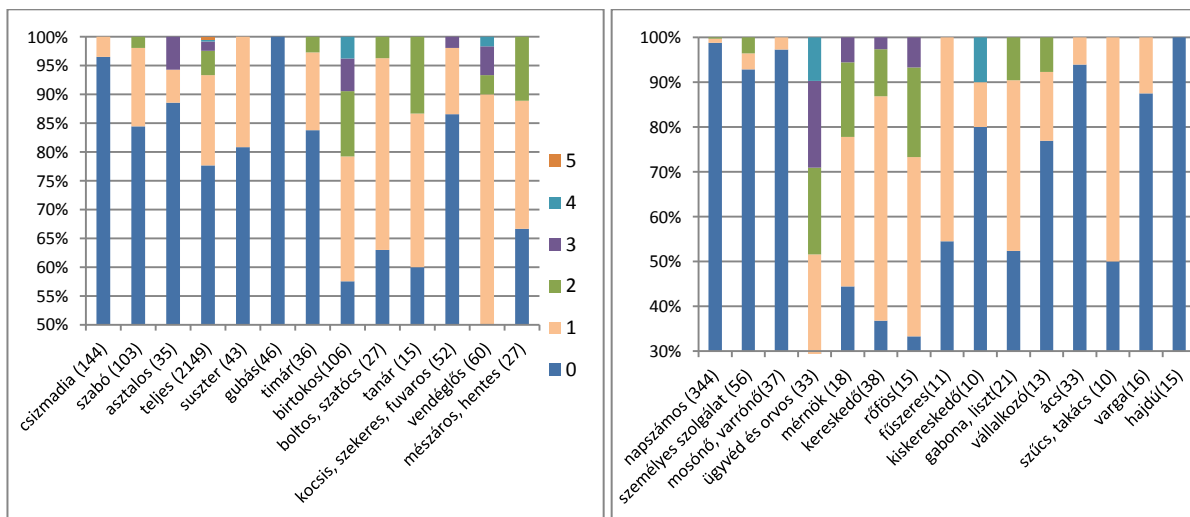
IV/18. ábra. A foglalkozások korcsoport szerinti differenciái

a települési átlag e korcsoportban csak 10%. Kiugró volt az aránya a 30–40 éves korosztálynak a gubások között. Átlag alatti volt a fiatalok (30 év alatt) aránya a napszámosok, személyes szolgálatot teljesítők, mosónők, varrónők, kenyérsütők, tímárok, birtokosok, kocsmárosok, ácsok fűszerezéseik körében. Átlag feletti volt az önálló fiatalabb korosztályok aránya a hajdúk, rőfösök, tanárok és szabók körében. Átlag feletti gyakoriságot mutatott a legidősebb (önálló) cohors az említett birtokosokon, fűszerezéseken kívül a kocsmárosok esetében, míg a tanárok, hajdúk és asztalosok között e korosztály egyáltalán nem képviselte magát (egyiknél sem meglepő), s átlag alatt volt a 60 éven felüliek aránya a szabóknál, susztereknél, gubásoknál, vargáknál és az orvosoknál, mérnököknél. (A teljes csoport esetén a 40–50 évesek aránya 25 % felett volt, az 50–60 éveseké szintén, a 30–40 évesek aránya elérte a 30%-ot, de a fiataloké csak 10% körül mozgott) (IV/18. ábra).

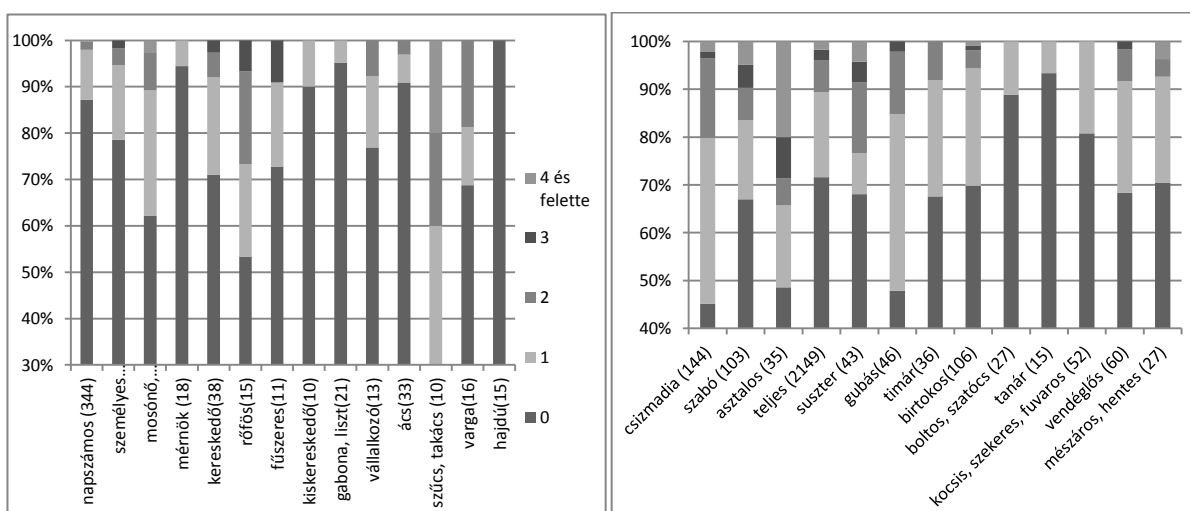
Átlag feletti volt a 7 főnél népesebb lakófelek gyakorisága az ügyvédek, kocsmárosok és kereskedők esetében (33% szemben a települési 18%-kal), valamint az asztalosok körében. Ennek oka a cselédek és alkalmazottak nagyobb száma e rétegeknél, nem pedig a gyerekszám. A 2 főnél kisebb háztartások aránya meghaladta az átlagos 25%-ot a napszámosok (33%), személyes szolgálak, mérnökök (40%), mosó- és varrónők körében (55%), azaz a kis létszámú lakófélnem feltétlenül függött össze a vagyoni helyzettel. Nem volt egy fős háztartás a hajdúk, suszterek, kiskereskedők, ácsok, szűcsök, lisztkereskedők, vargák, fűszerezések, hentesek és kocsmáros-vendéglősök között. Átlag alatti volt a kis (2 fő vagy annál kisebb) háztartások gyakorisága e csoportoknál a kiskereskedők és hajdúk kivételével (IV/19. ábra).

IV/19. ábra. A háztartásméret foglalkozások szerinti differenciái

IV/20. ábra. Cselédek számának differenciái az egyes csoportok között

IV/21. ábra. Az alkalmazottak-munkatársak számának foglalkozás szerinti differenciái

Nem meglepő módon nem rendelkezett cseléddel a hajdúk, a vargák, napszámosok, mosónők, személyes szolgák, ácsok 90%-a, a csizmadiák, gubások, asztalosok szintén (köztük inkább a segéderő alkalmazása dívott), míg ezzel szemben minden orvosnak és ügyvédnek, a mérnökök, kereskedők, rőfösök kétharmadának, szűcsök-takácsok felének volt cselédje (igaz, ez utóbbiak 80%-ának csak 1). A kocsmárosok, birtokosok, tanárok szintén felénél szolgált cseléd. Az ügyvédek felének, a rőfösök és mérnökök negyedének egynél több szolgája volt. A település egészen a cseléddel rendelkező háztartások aránya 23% volt, s 10% alatt maradt az 1 főnél több cseléddel bíró háztartások aránya, az 1 cseléddel rendelkezőké 10% körül volt (IV/20. ábra).

A munkatársak gyakorisága a következő képet mutatta: a csizmadiák, asztalosok, gubások közel felének volt segédereje (a teljes mintában ez csak 25%), ugyanez érvényes a kereskedők közül a rőfösökre, míg a szűcsök esetében a lakófelek 70%-a rendelkezett 15 év feletti alkalmazottal. Egyáltalán nem volt alkalmazott/társbérelő a hajdúknál (a települési átlag 70%), átlag feletti volt az alkalmazott nélküli háztartások aránya a boltosoknál és tanároknál (90%, ez utóbbi esetben, valamint a hajdúknál nem meglepő) és kocsisoknál (80%). De a napszámosok, kiskereskedők és gabonakereskedők zömére is ez volt jellemző (pedig a napszámosoknál sok esetben volt kétkeresős a család, s technikai okok miatt itt a dolgozó feleség az alkalmazott-munkatárs kategóriában szerepel).

A kötetben közölt képek forrásai: www.hungaricana.hu
Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest;
Zempléni Múzeum, Szerencs; OSZK